

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN’DA CEDİT HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE
AZERBAYCAN CEDİTÇİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

ELİF KAPLAN

AMASYA

Ağustos-2022

**T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN’DA CEDİT HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE
AZERBAYCAN CEDİTÇİLERİ**

**Hazırlayan
Elif KAPLAN**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN**

AMASYA-2022

ETİK BEYAN

Tezimin içerdiki yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 26/07/2022

İmza

Elif KAPLAN

TEZ ONAY SAYFASI

Elif KAPLAN tarafından hazırlanan “Azerbaycan’da Cedit Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Azerbaycan Ceditçileri” başlıklı bu çalışma, aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile 26.07.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

.....

Üye: Doç. Dr. Ahmet YILMAZ

.....

Üye: Dr. Öğr. Üyesi İlker TÜRKMEN

.....

ONAY

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. .... / .... / .....

.....

(imza)

Doç. Dr. Nevzat AYDIN

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

AZERBAYCAN’DA CEDİT HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE AZERBAYCAN CEDİTÇİLERİ

Elif KAPLAN

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Temmuz /2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali TORAMAN

Rusya Türkleri arasında eğitim ve kültür alanındaki yenileşme hareketinin bir aşaması olan, milli kültürün korunmasını amaçlayan Ceditçiliğin ortaya çıkışı, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında dil-edebiyat, eğitim, matbuat gibi birçok alanda meydana getirilen yeniliklere yön verilen bir süreçtir. Rus idaresinde görev alan Rusya ve Avrupa’nın büyük üniversitelerinde eğitim alanlar bu süreçte önemli rol oynamışlardır. Çarlık Rusya’sının uyguladığı sömürge siyasetine karşı milli burjuvanın oluşması toplumsal faaliyetlerine ivme kazandırmıştır. Aydınlar; eğitim, basın-yayın, edebiyat ve tiyatroyu hedeflerine ulaşmada etkin bir araç olarak kullanmışlardır. Toplumsal değişimin hızı ve entelektüel etkiler sonucunda Cedit hareketinin temel dinamiği olan milli formların oluşum süreci başlamıştır. Bu süreci Rus despotizmi ve Ermeni şovenizmine karşı oluşturulan siyasi hareketler izlemiştir.

Bu çalışmada; Azerbaycan toplumunun yaşadığı dönüşümler ve bu dönüşümler neticesinde meydana gelen siyasi ve sosyo-kültürel gelişmeler Ceditçilik bağlamında araştırılacaktır. Cedit hareketinin milli bir misyonu olduğu, yenileşme hareketlerinin bu misyona zemin hazırladığı vurgusunun yapıldığı araştırma, Ceditçilik ve yenileşme kavramlarının birbirinin yerine kullanılmasının yanlış bir yaklaşım olduğu temeline dayanır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ceditçilik, Yenileşme hareketleri.

ABSTRACT

THE EMERGENCE OF JADID MOVEMENT IN AZERBAIJAN AND AZERBAIJANI JADIDIANS

Elif KAPLAN

Amasya University, Institute of Social Sciences

Department of History, M.A., July/2022

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Ali TORAMAN

Jadidism is a movement in the field of education and culture among the Russian Turks with the main goal of preserving the national culture. In doing so, it directs the innovations in many fields such as language, literature, education, and press at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. People who played an important role in this process received education in the major universities of Russia and Europe and had jobs in the Russian administration. The formation of the national bourgeoisie against the colonial policy implemented by Tsarist Russia gave impetus to social activities. Intellectuals have used education, media, literature, and theater as effective tools to reach their goals. As a result of these intellectual effects and fast-changing social dynamics, the formation process of national forms—the basic dynamic of the Jadid move—started to take shape. This process was followed by political movements against Russian despotism and Armenian chauvinism.

In this study, the transformations experienced by the Azerbaijani society, and the political and socio-cultural developments that occurred as a result, will be investigated within the context of Jadidism. It is emphasized that the Jadid movement has a national mission and that the innovation movements lay the groundwork for this mission; thus, using the concepts of Jadidism and innovation interchangeably is misleading.

Keywords: Azerbaijan, Jadidism, Modernization movements.

ÖN SÖZ

Azerbaycan’da Cedit Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Azerbaycan Ceditçileri konulu çalışmaya öncelikle yenileşme ve Ceditçiliğin arasında nasıl bir bağlantı olduğu araştırılmakla başlandı. Ceditçilerin yenilikçi olarak anlaşılması mümkün olsa da yenileşme hareketlerini yapanların Ceditçiler olarak gösterilmesi Ceditçiliğin doğru anlaşılmadığı sorunsalını ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle Cedit hareketinin teşekkülünü incelemek, onu oluşturan- şekillendiren sosyo-kültürel ve siyasi ortamı araştırmakla mümkündür.

Azerbaycan toplumunda XIX. yüzyılda meydana gelen aydınlanma hareketlerinin zemin hazırlaması sonrasında milli uyanışın ideolojisi haline gelen Ceditçilik, Rusya’daki Türkçülük ve yenileşme hareketinin öncülerinden kabul edilen Kırım-Tatar düşünürü İsmail Gasprıralı’nın idealize ettiği *Dilde Birlik, Fikirde Birlik, İşte Birlik* düsturunun kavramsal karşılığıdır. Bu düstur okullar, basın, ilmi ve edebi cemiyetler vesilesi ile yayılacaktır. Dil, edebiyat, sosyal ve siyasi sahalarda Türkçülüğün esaslarını ihtiva eden Ceditçilik bu minvalde ele alınacaktır. Tezin birinci bölümü Azerbaycan Türklerinin yenileşme hareketlerine ve Cedit hareketine neden ihtiyaç duydukları sorusuna cevap aradı. İkinci bölümde; Rus bürokrasisi içinde yer alan Azerbaycanlı aydınların çalışmalarından dönemin koşulları tespit edilmekle birlikte ilerleyen süreçte milli bilince katkısı irdelendi. Üçüncü bölüm ile Ceditçi anlayış temelinde toplumsal ve siyasi hareketin yönü incelendi.

Bu vesile ile yüksek lisans tez danışmanlığımı üstlenen, araştırma konumun önemine dikkatimi çeken, akademik desteğini esirgemeyen, Sayın Dr. Ali TORAMAN hocama, yüksek lisans sürecimde değerli yorumları ile rehberlik sunan Sayın Doç. Dr. Ahmet YILMAZ hocama, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına, nazik destekleri için Esmâ İrem ve Hacer’e, maddi, manevi desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

Elif KAPLAN

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN

.....iii

ÖZET iii

ABSTRACT ivv

ÖN SÖZ..... v

İÇİNDEKİLER.....vii

KISALTMALAR DİZİNİ viii

GİRİŞ..... 1

I. BÖLÜM

1. AZERBAYCANDA MİLLİ UYANIŞIN SOSYO-EKONOMİK VE SİYASİ
TEMELLERİNE GENEL BAKIŞ..... 4

1.1. Milli Uyanışın İdeolojisi: Ceditçilik 4

1.2. İktisadi Gelişmelerin Azerbaycan Ceditçiliğine Etkisi..... 14

1.3. Çarlık Rusyasının Azerbaycan Siyaseti ve Ceditçilik..... 18

II. BÖLÜM

2. XIX. YÜZYILDA YENİLEŞMEDEN CEDİTÇİLİĞE DOĞRU AZERBAYCAN
AYDINLARI VE İLK CEDİTÇİLER..... 23

2.1. Yenileşme Hareketleri İçinde Azerbaycanlı Aydınların Genel Durumu 24

2.1.1. Mirza Kazım Bey 26

2.1.2. Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı 27

2.1.3. Mirza Şefi Vazeh..... 29

2.1.4. Mirza Feth Ali Ahundzade..... 31

2.1.5. Necef Bey Vezirov 35

2.1.6. Seyyid Azim Şirvani 36

2.2. Milli Uyanışın Başlangıç Devri (1875-1904) içinde Hasan Bey Melikzade
Zerdabi..... 38

2.3. Azerbaycan’da Ceditçiliğin İlk İdeologları.....	44
2.3.1. Ali Merdan Topçubaşı.....	45
2.3.2. Ali Bey Hüseyinzade.....	47
2.3.3. Ahmet Ağaoğlu.....	51
III. BÖLÜM	
3. AZERBAYCAN’DA CEDİTÇİ AYDINLARIN SİYASİ-SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ	55
3.1. Sosyal ve Kültürel Faaliyetler.....	55
3.1.1. Sosyo-Kültürel Dönüşümün Lokomotif Gücü: Tiyatro	55
3.1.2. Azerbaycan Toplumunda Cemiyetler ve Ceditçilik.....	57
3.1.3. Azerbaycan Basınında Ceditçilik.....	62
3.1.3.1. İkinci Gazetesinin Cedit Hareketine Etkisi.....	62
3.1.3.2. İkinci Gazetesinden Sonra Basın	68
3.1.4. Azerbaycan’da Eğitimde Ceditçilik.....	75
3.1.5. Edebiyat ve Ceditçilik.....	79
3.1.6. Diğer Sosyo-Kültürel Faaliyetler	82
3.2. Siyasi Faaliyetler ve Ceditçilik	85
3.2.1. Siyasi Kimliğin İnşası	87
3.2.1.1. Müsavat Partisi.....	87
3.2.1.2. Difai Partisi	89
3.2.1.3. Rusya Müslümanları İttifak Partisi ve Kongreler	90
SONUÇ.....	966
KAYNAKÇA	999
ÖZGEÇMİŞ.....	1

KISALTMALAR DİZİNİ

Çev.: Çeviren

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

TTK: Türk Tarih Kurumu

Bkz.: Bakınız

S: Sayı

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Problemi

XIX. yüzyıl sonlarında Ceditçiliğin Azerbaycan'da ortaya çıkışı ve Cedit hareketinin yönü tezin konusunu oluşturmaktadır. Azerbaycan'da Ceditçilik ne zaman ve nasıl ortaya çıktı? Sorusuna Azerbaycan toplumunda XIX. yüzyılın ortalarında yapılan yenileşme hareketleri incelenerek cevap arandı. Ceditçilik ile ilgili bir anlam karmaşası söz konusudur. Ceditçilik tanımlamasında eksik ve yanıltıcı olan yaklaşımlar bir kenara bırakılarak adı Ceditçilik ile özdeşleşen İsmail Gaspıralı'nın birlik sloganı araştırmanın temeline oturtulmuştur. Bu kapsamda ele alınan Azerbaycan'da Ceditçiliğin oluşumu ve hareketin kitlesel yayılma sürecindeki yönü ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın Yöntemi ve Sınırları

Azerbaycan'ın Rus hakimiyetine girme sürecinden sonra meydana gelen yenileşme hareketlerinin Ceditçiliğe sağladığı zemin araştırılmıştır. Tezin kronolojik sahası, XIX. yüzyıl ortaları yenileşme hareketlerinin başlangıcından, I. Dünya savaşına kadar olan devreyi içermektedir. Çalışmada Rus istilasından sonraki yenileşme hareketleri ele alınarak Ceditçiliğin bölgedeki ortaya çıkış süreci izlenmeye çalışıldı. Ceditçiliğin bu sürecine temel olan kültürel zeminde etkili olan dönemin aydınlarının çalışmaları araştırıldı. Azerbaycan basın tarihi için önemli bir isim olan Hasan Bey Melikzade Zerdabi müstakil bir kısım olarak değerlendirildi. Zerdabi'nin ideallerini siyasi zemine taşıyan, milli-siyasi teşkilatların oluşturulduğu dönemde etkili olan Ceditçiliğin ilk ideologlarına yer verildi. Cedit hareketinin sosyo-kültürel ve siyasi hayata etkileri dönemin faaliyetleri incelenerek ele alındı.

Bu tez giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Tezin giriş kısmında; araştırmanın konusu, problemi, yöntem ve sınırları ile kaynaklar hakkında bilgilere yer verilmiştir. Tezin ilk bölümünde; Ceditçilik hakkında genel bilgilere yer verilerek Azerbaycan'da milli aydınlanmaya zemin hazırlayan sosyo-ekonomik ve siyasi temeller anlatılmaktadır. İkinci bölümde; XIX. yüzyılın ilk yarısında yenileşmenin ilk örneklerini veren aydınların biyografilerini içeren kısım ve 1875 yılında Azerbaycan Türkçesi ile ilk gazeteyi çıkartan Hasan Bey Melikzade Zerdabi ele alınmıştır. Ayrıca bu milli ideolojinin düşüncede ve aksiyonda sistemleştirilmesinde önemli rolü olan, Ceditçiliğin ilk

ideologlarının Ceditçilik içindeki yeri araştırılmıştır. Üçüncü bölümde Ceditçiliğe doğru ilk adımların yer aldığı Hasan Bey Melikzade Zerdabi döneminden sonra meydana gelen kültürel gelişmeler ve Ceditçiliğin gelişme gösterdiği 1905-1914 yılları arası dönem olan siyasi teşkilatlanmalar alt başlıklar halinde anlatılarak milli düşünceye etkisi üzerinde durulmuştur.

Araştırmada genel itibari ile Azerbaycan kaynaklarından istifade edilmiştir. Türkiye'deki literatür ve Azerbaycan'daki online ikinci el kaynaklar taranmıştır. Araştırmada; milli basının kurucusu olması yönü ile önem arzeden Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin hayatı incelenirken onun hayatına tanıklık etmeleri ile geniş ve muteber bilgi barındıran eşi Hanife Hanım Melikova'nın ve kızı Garib Sultan'ın hatıraları, damadı Ali Merdan Topçubaşı'nın hatıraları, Hasan Bey Melikzade Zerdabi ile şahsen tanışan Eğitimci-Gazeteci Ferhat Ağazade'nin *Hasan Bey Melikov Zerdabi'nin Tercüme-yi hali* makalesi kaynak olarak kullanıldı. İkinci gazetesinin tam metinlerini içeren, Turan Hasanzade tarafından Azerbaycan Türkçesine (latin) çevrilen eser ile gazetenin yayın içeriği incelenmiştir. Araştırma metni içinde yer verilen aydın şahsiyetlerin biyografilerinde *DİA* maddelerinden yararlanıldı. Hüseyin Baykara tarafından kaleme alınan *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri* adlı eserden Ceditçiliğe zemin hazırlayan dönemi araştırmak için faydalanılmıştır. Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin *Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi* adlı makalesi ve *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dini Islahçılık ve Ceditçilik* adlı eseri Ceditçiliğin ortaya çıkış tarihi ile ilgili olarak araştırmaya ışık tutmuştur. Prof. Dr. Okan Yeşilot'un *Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri* adlı makalesi araştırma sürecinde başvurulmuş kaynaklardan olmuştur.

Tadeusz Swietochowski'nin Sadettin Gömeç tarafından Türkçe'ye çevrilen *1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası* adlı makale, edebi dil ile milli kimliğin doğuşu arasındaki korelasyonun anlaşılmasına katkı sunmuştur. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da meydana gelen sosyal ve siyasi hadiselerin araştırılmasında Dilara Seyidzade'nin *Azerbaycan XX. asrın Evvellerinde: Müstaqilliyə Aparan Yollar* adlı eserinden faydalanılmıştır. Mirza Bala Mehmedzade'nin *Milli Azerbaycan Hareketi* adlı eseri milli kimlik fikrini ele alması yönü ile kullanılan önemli bir eserdir. Ceditizmin entelektüel etkisini, hareketi siyasal alana taşıyan bir argüman olduğu varsayımına dayandıran Prof. Dr. Cengiz Çağla'nın

Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika adlı eseri Ceditçiliği kültürel ve toplumsal reformculuk bağlamında ele almış, bu yönü ile araştırmaya katkı sunmuştur. Faik Elekberli'nin 2021 yılında yayınlanmış *Azerbaycan Türk Felsefi ve İctimai Fikir Tarihi (1. Cilt)* adlı eseri ve Aybeniz Kengerli'nin *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük* adlı eseri Azerbaycanlı aydınların biyografilerinin araştırılmasında yararlanılmıştır.

Azerbaycan'ın milli fikir tarihinin araştırılmasında dikkat çeken eserler mevcuttur. Orkhan Valiyev'in *Azerbaycan'da Milliyetçilik: Ulusun ve Ulus-Devletin Oluşumu* adlı eseri, Ebulfez Süleymanlı'nın *Milletleşme sürecinde Azerbaycan Türkleri* ve Tadeusz Swietochowski'nin *Rus Azerbaycan'ı (1905-1920) Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe* milli gelişme sürecini değerlendiren önemli eserlerdendir. Batı dillerinde yayınlanan diğer bir önemli eser de Audrey L. Altstadt'ın *The Azerbaijani Turks- Power and Identity Under Russian Rule* adlı kitabıdır. Eser Azerbaycan tarihi üzerine yazılan dikkat çekici eserlerdendir.

I. BÖLÜM

1. AZERBAJCANDA MİLLİ UYANIŞIN SOSYO-EKONOMİK VE SİYASİ TEMELLERİNE GENEL BAKIŞ

1.1. Milli Uyanışın İdeolojisi: Ceditçilik

Rusya'nın Ortadoğu'daki coğrafi konumu, siyasi hedefleri ve ekonomik çıkarlarına dayalı politikası birdenbire oluşmamıştır. XVI. yüzyıl ortalarında Moskova Knezliği'nin güçlenmesi ile başlayan süreç, bölgenin siyasi dengesini değiştirmiştir. Türk hanlıklarının içinde bulunduğu bölünmeden faydalanan Rusların 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astarhan'ı hakimiyetleri altına almaları Rusya tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Rusya'nın Hazar Denizi'ne, Kafkasya'ya, Karadeniz'e inmesini engelleyen Kazan'ın Rus hakimiyetine girmesi bu bölgelere Rus ilerleyişinin kapısını açmıştır. Astarhan'ın alınması ile Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçen ticaret yollarını denetimi altına alan Rusya, Ortadoğu tarihinde etkin olmaya başlamıştır. XVII. yüzyılda Rusya'nın ilerlemesine zemin hazırlayan dönemi; XVIII. yüzyıl başlarında Güney Kafkasya¹ üzerinde Osmanlı-İran çekişmesinin yaşandığı, I. Petro'nun reformları ile Rusya'nın güçlendiği dönem takip etmiştir (Saydam, 2014: 241).

Rusya'nın uzun zamandır bölgeyi fethetme ve bir imparatorlukta birleştirme eğilimi vardı. Bu suretle I. Petro XVIII. yüzyılın 20'li yıllarında Hazar Denizi kıyılarında yerleşmeye, İran'ın Kafkasya'daki egemenliğine son vermeye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeyi ele geçirmesini engellemeye çalışan ünlü Hazar seferine başladı. Ancak o zaman, bu girişimler sonuç vermedi (Seyidzade, 2004: 9). 1783 yılında Kırım ve Gürcistan'ın Rus hakimiyetine girmesi, Rusya'nın Kafkasya'ya yönelik yayılmacılığında yeni bir dönüm noktası oldu (Saydam, 2014: 244). Azerbaycan merkezli Safevi Devleti'nin ortadan kalkmasından sonra bölgede kurulan hanlıklar, Rusya karşısında fazla direnç gösterememişlerdir. Bölgenin siyasi istikrardan yoksun olması, Rusların ilerleyişini kolaylaştırmıştır (Yeşilot, 2003: 4). Rusya'nın işgalci siyasetinin neticesinde 1813 yılında Gülistan ve 1828 yılında Türkmençay Antlaşmaları ile Azerbaycan ikiye ayrılmıştır. Kuzey Azerbaycan Rusya idaresine, Güney Azerbaycan ise

---

¹ Bugünkü Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan devletlerini kapsayan bölge.

İran idaresine verilmiş, bu bölünme ile Kuzey Azerbaycan'da Çar hükümetinin Ruslaştırma siyaseti ağırlık kazanmıştır. Azerbaycan Türkleri, Türkmençay Antlaşmasından (1828) sonraki Rus varlığına kültürel, ideolojik ve politik olarak üç aşamada cevap vermiştir (Valiyev, 2020: 90).

Kuzey Azerbaycan'ın Rus hakimiyetine girmesi ile başlayan Rus sömürü hareketlerine karşı aranan çareler, edebi sahada başlayan yenileşme hareketleri ile başlayıp ilk Türkçe gazetenin çıkartılması ile aksiyon kazanmıştır. Bu gelişme ile ivme kazanacak olan aydınlanma hareketleri, eğitimde reform² ile devam ederek siyasi alana yayılacaktır. Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen bu yeni yapılanma süreci, Azerbaycan istiklal mücadelesinin önemli bir merhalesidir. Rus istilası sonrasında Azerbaycan'ı istiklale taşıyacak olan siyasi, sosyal ve kültürel değişimin mimarları olan Ceditçi³ aydınların gösterdiği entelektüel çabalar bölgenin maddi manevi kalkınmasında etkili olmuştur. Ceditçilik,⁴ Azerbaycan toplumunda XIX. yüzyılda meydana gelen aydınlanma hareketlerinin zemin hazırlaması ile milli uyanışın ideolojisi haline gelecektir.

² XIX. yüzyıl sonlarına kadar Rusya müslümanlarının almış olduğu geleneksel eğitim anlayışına (usul-i kadim) tepki olarak usul-i cedit adlı eğitim hareketi ortaya çıkmıştır. Usul-i kadim yerine usul-i ceditin yerleştirilmesi gerektiği düşüncesini savunan İsmail Gaspıralı, 1883 yılında çıkardığı Tercüman gazetesinde eğitimde yenileşmeye ilişkin fikirlerine yer vermiştir. Eğitim sistemini eleştiren İsmail Gaspıralı, mekteplerin medreseden ayrılması gerektiği, ilkokullarda okuma ile yazmanın da öğretilmesi ve fenni ilimler ile ilgili derslerin programa dahil edilmesi, kızlar için okul açılması ve eğitimin aşamalarına uygun olarak kitap hazırlanması gerektiğini ifade eder. İsmail Gaspıralı'nın 1884 yılında açtığı ilk usul-i cedit okulundan sonra bu ilkeler doğrultusunda okullar açılır. Usul-i cedit olarak adlandırılan bu okulların yaygınlaşması için İsmail Gaspıralı birçok bölgeye olduğu gibi Kafkasya'ya da seyahatler yapmıştır. Ceditçilik hareketi ve usul-i cedit okulları; ticari gelişmelerin yaşandığı Kazan, Kırım, Azerbaycan'da yaygınlaştığı halde yeniliğe karşı olan kadimci zihniyetin muhalefeti nedeniyle Türkistan'da önemli bir gelişme göstermemiştir (Akyol, 1993: 211-213).

³ Rusya Türkleri arasında, Batıdaki ilerlemeleri görüp kendi toplumunun geri kaldığını fark ederek bu durumu değiştirme çabası içinde olan aydın şahsiyetler Ceditçi olarak adlandırılmıştır. Dini alanda başlayan zamanla eğitim ve kültürde yenileşmeyi de içine alan reformist hareket olarak adlandırılan Cedit hareketinin adı, Yusuf Akçura'ya göre Osmanlı Türklerinden alınmıştır. İsmail Gaspıralı'nın 1884'te ilk usul-i cedit okulunu açmasından sonra yaygınlık kazanan hareketin neticesinde Rusya müslümanları arasında eğitime verilen önem artmıştır. Toplumsal sorunlara çözüm arayan bu fikir hareketi, dil ve milliyet bağını öne çıkartan adımlar atmıştır. Ortaya çıktığı coğrafyaya göre farklılık arzeden Ceditçilik, Azerbaycan'da Rus tesirinin etkisiyle batı medeniyeti ile tanışan, Rus okullarında eğitim almış olan reformistler ile başlamıştır. Eğitim ve kültür hareketi olarak başlayan bu hareket, 1905 Rus ihtilali sonrasında siyasi alanda da etkisini göstermiştir (Kanlıdere, 2004: 150-155).

⁴ Ana Britannica'nın ilgili maddesinde Ceditçilik şu şekilde tarif edilmektedir: "Rusya Türkleri arasında XIX. yüzyılın sonlarında başlayan eğitim ve kültür alanındaki yenileşme hareketidir. Temelde modern eğitim kurum ve yöntemlerini yerleştirip, ulusal dili ve kültürü korumayı amaçlamıştır. 1905 devrimini izleyen yıllarda daha da yaygınlaşmış ve Rusya Türklerinin ulusal kimlik kazanma çabalarında önemli rol oynamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya Türkleri arasında okuryazarlık oranı çok düşüktü. Bu yüzden usul-i cedit eğitimin amacı, temelde modern eğitim yöntemleriyle okuma-yazma öğretmek ve başboş mahalle okulları yerine düzenli bir programa bağlı ilkokulların açılmasını sağlamaktı. Böylece öğrenciler dini bilimlerin yanı sıra fen bilimleri de öğretilmekteydi. Ceditçilik, başlangıçta yalnızca eğitimde reform hareketiydi. Asıl gelişmeyi 1905 Devriminden sonra göstererek toplumsal ve siyasi bir harekete dönüştü... Ceditçiler, 1905 Devrimini desteklediler ve devrimden sonra kurulan Duma'ya temsilci

Ceditçiler tanımlamasının ilk ortaya çıkışı İsmail Gaspıralı'nın 1884'te usul-i cedid ile eğitim verdiği okulu açmasıyla olmuştur. Bu tarihten sonra bu tanımlamanın yaygınlık kazanarak bu akımın İsmail Gaspıralı ile özdeşleştiği ifade edilir. 1884 yılı bu akımın başlangıcı olarak kabul edilirse batıdaki gelişmelerden haberdar olan, kendi toplumundaki geri kalmışlıktan rahatsız olan, durumu değiştirmeye çabalayan 1884 yılından önce yaşamış aydınlar Ceditçi olarak değerlendirilir mi sorusu ortaya çıkar. Bu probleme Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere şu şekilde açıklama getirir. "Ceditçilik, modernleşme dönemi içindeki belli bir ekoldür. Belli bir grubun, hareketin adıdır. Her modernist Ceditçi değildir. Ceditçilerin ayrı bir misyonu vardır: Onlar Türk halklarının siyasi, kültürel, lisani ve maarifi dayanışmasını hedeflemişlerdir." (Kanlıdere, 2021: 168-169, 132). Ceditçiliği, Rus kaynakları, reaksiyoner bir Panislamizm ya da bölücü bir burjuva hareketi olarak gösterme eğilimindedir (Özcan, 2002: 5). Bazı tarihçiler ise Hindistan, Mısır ve İran'daki benzer hareketler bağlamında ele alıp reformculuğu modernizm olarak değerlendirip Ceditçilik ile eşdeğer görmüşlerdir. Ceditçiliği aydınlanmanın bir safhası olarak görmelerinden sonra Ceditçilik, reformculuk ve aydınlanma hareketlerini içeren bir millet teşekkülü olarak değerlendirilmiştir (Yuzeyev, 2004: 240). Bu açıklamalar ile Cedit hareketinin bir medeniyet projesi (Çağla, 2002: 14) olduğu düşüncesi yanında Ceditçiliğin modernleşme karşılığı olarak kullanılmasının yanlış olduğu ifade edilerek Ceditçiliğin bir misyonu olduğuna dikkat çekilmiştir.

İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da usul-i cedid okullarını başlatmasından ötürü Ceditçilik onun adı ile özdeşleşmiş, Türk dünyasındaki reformistler, Ceditçi olarak tanımlanmıştır. Eğitimin Arapça yerine Türkçe olmasını, okullarda dini bilgilerle beraber fenni derslerin de verilmesini amaçlayan bu sistem eğitim ile sınırlı kalmamıştır. Bir süre sonra Çarlık Rusya'sı içinde yaşayan Müslüman Türk halklarının toplumsal reform isteklerini ifade eder bir hale geldi.⁵ Kültür ve dil birliği vurgusunun yapıldığı bu akım "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" sloganı ile siyasi bir karakter kazandı (Andican, 2003: 25). Milli unsurlarla birlikte

---

göndermeyi başardılar..." Fakat bu durum 1. Dünya Savaşı öncesinde bozulmaya başladı. "1912 yılında çok sayıda Ceditçi öğretmen tutuklandı. Rus hükümeti usul-i cedid okullarını "devrim ocakları" olarak görmeye başladı." Bkz. (Ana Britannica, 2004: 451). Çünkü özünde milli şuur unsurları taşıyan Panislamcı ve Pantürkçü fikirler Rus devleti için inkılabi hareketten daha tehlikeliydi (Quliyev, 2018: 18).

⁵ Cedit kavramı; hem eskinin bozulan yönlerinin yerine yenisini ikame etme ve hem de eskinin belirli özelliklerini canlandırma anlamını içermekle iki yönlü bir anlam taşır. Usul-i cedid eğitimin uygulanmasında geçmişe ve ileriye dönük olan bu iki anlam kendini göstermektedir. Dini ıslah, geçmişe dönük olan yönü iken batıda ortaya çıkan yeni usullerin ve Rusça'nın dersler arasına alınarak yeni tertipli bir medrese sisteminin oluşumu ile ana dilde eğitim ileriye dönük olan yönüdür (Maraş, 2002: 31,38-39).

modernist eğilimleri de içeren Ceditçiliği⁶, Azerbaycan fikir adamlarından Ali Bey Hüseyinzade “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak” olarak formüle etmiştir (Özcan, 2002: 69). Ali Bey Hüseyinzade, bu düsturu İsmail Gaspıralı’dan önce ortaya atmış, Azerbaycanda medeni ve siyasi Türkçülüğün esasını ortaya koymuştur (X. M. Memmedov, 2005: 59). İsmail Gaspıralı’nın Azerbaycan aydınları ile yoğun temasları olmuştur. Tercüman gazetesine okuyucu bulma ve bölgeyi tanıma amacı ile 1886’da Kafkasya’ya seyahat etmiştir. İsmail Gaspıralı; Hasan Bey Melikzade Zerdabi ve Ali Merdan Topçubaşı başta olmak üzere Ünsizade kardeşler, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Sultan Mecid Ganizade ve kızı Şefika hanımla evlenen Necip Bey Yusufbeyli ve başka isimlerle farklı zamanlarda müşterek çalışmalarda bulunmuş, bu isimler hakkında Tercümanda birçok yazı kaleme almıştır (Akpınar, 2017: 13). İsmail Gaspıralı, 1893 yılında Ali Merdan Topçubaşı’na hitaben yazdığı mektubunda; niyetinin Rusya Müslümanlarının ana dillerinde eğitim almalarını sağlamak olduğunu belirtmiştir. Ayrıca halkın anladığı bir edebiyatın, ilmin, medeniyetin yayılmasını; Müslüman nüfusun Ruslar ile maddi manevi ilerleme temelinde yakın ilişki kurmaları gerektiğini kaydederek gazetenin amacını açıklamıştır (Quliyev, 2014: 22).

İsmail Gaspıralı, bütün Türk boyları arasında sosyal, siyasi ve iktisadi birlik yaratmaya çalışmıştır. Türk dünyasında milli uyanış hareketinin ilerlemesinde önemli hizmetleri olan İsmail Gaspıralı’da, Pantürkizm ve Panislamizm ahenkli bir şekilde çatışmadan⁷ birleşmektedir (Rasonyi, 1993: 275). İsmail Gaspıralı, Türkçülük ve Turancılık fikirlerini nazari ve pratik olarak hayata geçirmesi ile bu ideolojilerin öne çıkan isimlerinden olmuştur. Türkçülüğü nazari olarak düzenlemesi, sistemli bir şekilde uygulaması (Akçura, 2009: 363) Ceditçiliğin onun adı ile özdeşleşmesinin nedeni olmalıdır.

⁶ Rusyalı Müslüman aydınların düşünceleri; Petersburg, Paris, İstanbul gibi merkezlerden gelenler ile Rus oryantalistler, C. Afgani, Jöntürkler, Panslavizm, Sosyalizm gibi çeşitli olan, aralarında tutarsız etkiler altında şekil almıştır. Bu sebeble Ceditçiliğin homojen bir düşünce olarak görülmesi mümkün değildir (Özcan, 2002: 41).

⁷ Pantürkizmin kökü, belli insan topluluklarının etnik özbilincine dayanırken Panislamizm; dil, din, ırk ayrımı yapmaksızın dünyadaki tüm müslümanların oluşturduğu topluluğu temel alan kolektif bilince dayanmaktadır, bu iki ideolojinin çatışan temellere dayandıkları görülür (Swietochowski, 1988: 53). Ali Bey Hüseyinzade’nin Türkler gerek dince gerekse de kavmiyetçe birdirler (Turan, 2007: 178-179) düşüncesi bu çatışmayı engelleyen anlayışın gerekçesi olabilir. Ayrıca Ağaoğlu, İslam ve Türk kelimelerinin zaman zaman düşmanca karşılanarak bu iki unsur arasındaki iş birliğinin düşmanları korkuttuğunu ifade etmiştir. O, milli birlik için din, dil ve dilek birliğinin esas olduğu ve fertleri birbirine bağladığı görüşündedir (Sakal, 1999: 99-100).

İsmail Gaspıralı, 1905 yılına kadar yaptığı çalışmalarını,⁸ 1905'ten sonra⁹ *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* sloganı ile şiar halinde ifade etmiştir. Bu düstur okullar, basın, ilmi ve edebi cemiyetler sayesinde yayılacaktır. Akçura, bu şiarın dil, edebiyat, sosyal ve siyasi sahalarda Türkçülüğün esaslarını ihtiva ettiğini düşünmektedir (Akçura, 2009: 362-363). İsmail Gaspıralı, bu düsturunda *dilde birlik* ile bütün Türk dünyasına hitap eden onların kaygılarını dile getiren Tercümanın dili olan, dönemin İstanbul Türkçesinin ortak dil olmasını ifade etmiştir. *Fikirde birlik* Turancılık, *işte birlik* ise Türk milletinin yükseltilmesi işi olan Türkçülük¹⁰ fikridir (Kutluer, 2021). Birliği sağlamanın ilk koşulu Balkanlardan Çin'e tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dilinin yaratılmasıdır. Tercüman'ın sütunlarında oluşan bu dilde, İstanbul Türkçesi temel alınmıştır. Çünkü Türkçe konuşulan bölgelerde iyi eğitim almış kimselerce okunabilen gazete, ortalama bir okuyucu için Kırım ve Azerbaycan'da anlaşılabilirdi (Swietochowski, 1988: 51). Dil meselesine önem veren İsmail Gaspıralı, Türk dilinin zenginliğine, bu dile yabancı kelimelerin karıştırılmasının lüzumsuz ve zararlı olduğuna, Türk lehçeleri arasındaki farkların az olduğuna dikkat çekerek dil sahasında Türkçülüğünü ortaya koyar. Yusuf Akçura, "İsmail Gaspıralı, bütün Türklük aleminde, ale-l husus Şimal ve Şark Türklüğünde Garplılaştırmanın en faal bir propagandacısı oldu. Kani idi ki, Türkler milli lisanlarını gaip etmemek şartıyla Garplılaştınca, Türk milletinin hayat ve bekası temin edilmiş olacaktır" (Akçura, 2009: 359-360) ifadesi ile İsmail Gaspıralı'nın Garplılaştırma düşüncesinin sınırlarını çizer.

Türkçenin o günkü manzarası "Bu Dil (Türkçe), bir libasa(elbiseye) benzeyir ki, güya pambığı Türkistan'da ekilib, ipliği İran'da eyrilib, rengi Ereblastan'da verilip özü Azerbaycan'da tohunub, Rusya'da ise gömrüklenibdir" sözleri ile ifade edilir. Feridun Bey Köçerli¹¹, "Bir terefdan hurufat gusuru, diğar terefdan dil gusuru elimizi ve ayağımızı

⁸ İsmail Gaspıralı, 1905 yılına kadar Tercüman'da 'lisanı birleştirmek' ya da 'umumi Türk dili' ibareleri istigmal olunmadı. Zımnen söylemek, karine ile anlatmak iktiza-yı hal ve zaman idi (Kırımlı, 2004: 61) ifadesi ile ortak dil ibaresine Tercüman'da açıkça yer verilemediğini belirtmiştir.

⁹ İsmail Bey, bu ülküsünü ilk defa 20 Ekim 1912 tarihli Tercüman gazetesinde yayınladı. Bu tarihten sonra bu ülkü kapak sayfasında yer alır (Akpınar, 2019: 29).

¹⁰ Türkçülük, Türkçe konuşan topluluklara etnik bir kimlik kazandırma eğilimi olarak tanımlanır (Swietochowski, 1988: 51). Dünyanın siyasi dengesinin şaşırması, 1826 yılında ilk kez kullanılan Slav uluslarının birliği olarak ortaya çıkan ve 1848 Prag kongresinden sonra örgütlenen Panslavizm'in doğuşu ile ilgilidir. Türk milletinin birliğinin ve kültürel yükselişinin sağlanmasını ifade eden Romantik Türkçülük, Türk Dünyasında, Rusya'nın sömürü politikasının alanını sınırlandırmayı ifade eden Siyasal Pantürkizm'in ise batı düşüncesinde yer edinmesi bununla ilintilidir. Panturanizmin, Panslavizmin mirasçısı olduğu fikri bu temele dayandırılır (Turan, 2017: 176-178).

¹¹ 1863'te Şuşa'da dünyaya gelen Feridun Bey Köçerli, Azerbaycan edebiyatının ilk sistemli araştırmacısı olmuş, Azerbaycan Türkleri Edebiyatı (1908) adlı eseri ile milli edebiyatın tarihini yazmıştır (1908). 1920

bağlayıb, goymur ki, ileri gedek” sözleri ile edebi dilin o zamanki durumunu izah eder. Dönemin aydınları, Türkçenin ifade gücünü gösterme, edebi dili zenginleştirmeyi sağlama ve Türk dilini yabancı dillerin istilasından arındırma düşüncesindedirler. Türk dilinin eski ve zengin kaynaklarından yararlanmayı bu amacı gerçekleştirmenin yolu olarak görmüşlerdir (Aslan, 1983: 126, 130). Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Hayat gazetesindeki bir yazısında Millyetçiliğin ana malzemesi olan dil hakkında: “Dil və məzhəb tayfanın ruhu olan kimidir. Necə ki, ruh çıxanda bədəndən bircə nəş, yəni cəmdək qalır və bu cəmdək mürur ilə çürüyüb yox olur, habelə dilsiz və məzhəbsiz tayfa da gərək mürur ilə yox olsun” (Memmedov, 2007: 21-22) sözlerine yer vermiştir.

Yusuf Akçura, millet kavramının Avrupa’da ortaya çıktığını ve her şeyden önce Avrupa ile yakın ilişkiler içinde olan Türk boyları tarafından benimsendiğini, Azerbaycan Türklerinin de içinde bulunduğu bu Türk boylarında XIX. yüzyılın sonlarına doğru milli düşüncenin ortaya çıkışının ve yayılmasının gerçekleştiğini ifade eder (Süleymanova, 1998:115-116). Bir toplulukta milliyet fikrinin varlığını sezdiren husus, medeni gelişmelere önem verilmesidir. Bu medeni gelişmeler içinde önemli olan fikri faaliyet *dil* olmalıdır. Kendi öz dilinin tetkikıyla uğraşan halkta, milliyet hissinin kuvvetli olduğuna varılabilir (Akçura, 2009: 307). Dil, modern milletler için milli kimliğin temel elementidir (Valiyev, 2020: 176). XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti’nde de tartışılan ortak dil fikri üzerine Şemsettin Sami, Lisan-ı Türki adlı makalesinde ortak bir dil yaratmanın iki yönde faydasından bahsetmiştir. Edebiyat bakımından Türk dilinin daha geniş ve daha zengin bir dil olacağını, siyasi bakımdan ise bir millet olarak tek dil konuşulacağını, yayılan dilin kullanım alanının genişlemesi ile Türk milletinin büyük bir millet olacağını ifade etmiştir (Avşar, 2018: s.10). Ziya Gökalp, “Türkçülüğün Esasları” adlı eserinde,

Bugün harsça birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi Azerbaycan, İran ve Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uyuşuna mensupturlar. Binaenaleyh, Türkçülükteki yakın mefkuremiz Oğuz ittihadı ya da Türkmen ittihadı olmalıdır. Bu ittihaddan maksat nedir? Siyasi bir ittihad mı? Şimdilik hayır, istikbal hakkında bugünden hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkuremiz, Oğuzların yalnızca harsça birleşmesidir (Gökalp, 1977: 62).

---

yılında Ermeni milliyetçiler tarafından öldürülen Feridun Bey Köçerli mülteci yardım fonu, yetimhane kurmuş, yaşlılar için kurs açmıştır (Merdanov, 2011: 65-66). Yazarları, milleti uyandırmaya ve halkın acı ve endişeleriyle ilgilenmeye çağırın Feridun Bey Köçerli; gerçek bir yazarı, “öz sesini millətin sesinə qoşub, onun qeyrət və təəssüb damarını hərəkətə gətirməlidir, təsirli kəlamı ilə onu bədar edib, tərəqqi və maarif səmtinə cürət və cəsarət ilə dəvət etməlidir” şeklinde tarif eder (X.Z. Memmedov, 2005: 42).

ifadesine yer vermiştir.

İsmail Gaspıralı'nın çalışmaları ile milliyetçi ilkelerle kaynaşan Ceditçilik Rusya'daki Müslümanların birliği için bir program olarak gelişmiştir (Swietochowski, 1988: 50). Türk halklarının hayati ihtiyacı olan birlik düşüncesi Farslaştırma, Ruslaştırma çalışmaları karşısında Türk milletinin yaşaması amacıyla şekillendirilmiştir (Kengerli, 2008: 100).

Ceditçi hareketin özünü oluşturan, usul-i cedit olarak adlandırılan eğitim programında, Kuran eğitimine değil ezber usulüne karşı tavır alınmakla birlikte, ders programına bilim, coğrafya ve modern dil derslerinin konulması bulunmaktaydı. Klasik edebiyat eğitiminin yerini çağdaş Türkçe alıyordu. İslami olmayan bir eğitim modeli halkın tepkisine neden olacağından mekteplerin modernleştirilmesi bu çıkmazın yolu olarak görülmüştür (Swietochowski, 1988: 50).

Usul-i cedit; ana dilde okuma yazma öğretimi, ana dilde eğitim, alfabe öğretiminde ses metodunun kullanımı (usul-i savtiye), müfredata getirilen yenilikler, yeni ders kitapları gibi yenilikleri kapsayan eğitim modelidir (Türkyılmaz, 2018: 22). Yusuf Akçura, usul-i cediti batının hayat tarzını benimsemek, Garplılaşmak olarak tanımlar. İsmail Gaspıralı, Türklerin milli dillerini kaybetmeme koşulu ile Garplılaşmanın Türk milletinin bekasına etki edeceğini savunur (Akçura, 2009: 359-360). Yusuf Akçura, usul-i cedit fikrinin Osmanlılardan alındığını, Osmanlı eğitim muhitinde bilinen bu kelimenin 1868'deki bir Osmanlı belgesinde kullanıldığını ifade etmiştir. Usul-i cedit tabiri, Osmanlı eğitiminde kullanılmış olsa da İsmail Gaspıralı'nın bu sistemden etkilenmiş olmasının mümkün olmadığı ifade edilir. Zira Ahmet Ağaoğlu, Osmanlı'nın ilk mekteplerinde yeni eğitim metodunun temel unsurlarından biri olan seslerin öğretilmesi usulünden eser olmadığından söz eder (Kanlıdere, 2021: 278).

Usul-i savtiye, alfabe öğretimini kolaylaştıran bir yöntem, usul-i cedit ise eğitim alanında yapılan yenilikleri kapsamanın yanında ana dilde okuma yazmayı ifade eden bir kavramdır. Usul-i cedit eğitim, yöntem ve teknikler bakımından Avrupalı bir eğitimidir. XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa eğitim kurumlarının ana dilde eğitim süreci başlamıştır. İlk olarak Almanlar bu alana önem vermişlerdir. Fransız ihtilalinden sonra millet, devletin temeli olarak görülmeye başlamıştır. Bu durum eğitim anlayışında değişimler meydana

getirir. Rusya’da Konstantin Dimitriyeviç Uşinski¹² Rus çocuklarının eğitime ana dilde okuma öğrenerek başlamasının gerekliliğine dikkat çekmiştir. Osmanlı’da 1858’den itibaren ana dilde okuma yazma eğitimi Kur’an öğretiminden önceye alınmış, İsmail Gaspıralı bu gelişmelerden yararlanmıştır (Türkyılmaz, 2018: 20-23). İsmail Gaspıralı, 1882 yılında yayınlanan Kafkasya’da kullanılan mahalli Türkçeyi öne çıkaran, aşamalı öğretimin ilk örneğine yer verilen Veten dili¹³ adlı esere atıf yapar. Usul-i cedit eğitimin ilk örneğini göstermesi açısından Kafkasya ve Çernyayevski’nin usul-i cedit eğitim içindeki önemini vurgular (Türkyılmaz, 2018: 176-180; Merdanov, 2011: 53). Tercüman gazetesinde “usul-i savtiye bendelerinin icadı değildir biz yalnız Türkçe’ye tatbik ettik” demiştir. İsmail Gaspıralı’nın, yeni eğitim modelindeki gelişmeleri Batı, Rusya ve Osmanlı¹⁴ ölçeğinde takip ettiği görülmektedir (Türkyılmaz, 2018: 24). Çernyayevski, saf Azerbaycan Türkçesi üzerine yeni usul ile kitap kaleme almıştır fakat Rusya, Kafkasya siyasetine yönelik olarak İsmail Gaspıralı’nın usul-i savtiye ile yazmış olduğu kitaplarının Azerbaycan’a bırakılmaması için jandarma gücüyle tedbirler alarak (Mehmetzade, 1991: 25) Onun *dilde birlik* tezinden rahatsız olduğunu göstermiştir.

İsmail Gaspıralı’nın ana dil ile kastettiği ortak edebi Türkçedir. 1906’da yapılan Üçüncü Rusya Müslümanları Kongresinde; sıbyan mekteplerinde eğitimin mahalli şivede başlamasına ve eğitimin üst sınıflarında ise eğitimin ata dili olarak ifade edilen ortak edebi Türkçe ile yapılmasına karar verildi. Rusların ana dil olarak ifade ettikleri mahalli şivenin, ata dili kavramı ile belirgin bir şekilde farklı olduğu ifade edilmiş oldu. 1907 yılında Halk Maarifi Bakanlığı, azınlık ilkokullarında öğretimin mahalli şiveler ile yapılması kararını aldı (Türkyılmaz, 2018: 81- 82). İsmail Gaspıralı, Türk birliği için 19 Ağustos 1906’da yapılan Rusya Müslümanları Kongresinde:

Genel olarak bütün Türklerin aslı nesli birdir. Zaman ve coğrafya farkları yüzünden, şive ve adetlerimizde de farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bu farklılık birbirimizi anlayamayacak düzeye gelmiştir. Bundan sonra okullarımızı, bir olan dilimize hizmet edecek hale getirmek lazımdır. Kongrelerin okul ve medrese komisyonu tarafından hazırlanmış tasarısında ilkokullar için dört öğretim yılı öngörülmüştür. Bunun üç yılında sadece yerel dilde öğretim

¹² (1824-1871) Rus ilmi pedagojisinin kurucusudur. Usul-i savtiyeyi Rus elifbasına uygulamıştır (Türkyılmaz, 2018: 20).

¹³ Gürcistan’ın Gori şehrinde bulunan Darulmuallimin Mektebi İslam Şubesi müdürü Aleksey Osipoviç Çernyayevski tarafından 1882’de yayınlanmıştır. Bu okuldaki öğrencilerinden Şuşalı Süleyman Velibekof eserin hazırlanmasında, öğrencisi Mirza Ali Mehmed Halilof ise 1881’de Nahçıvan’da bu metodu uygulamada etkili olmuşlardır (Türkyılmaz, 2018: 46).

¹⁴ Gaspıralı, Tercüman gazetesinde; “usulli ve nizamlı mektepleri Rusya’da, Avrupa’da, Memalik-i Osmaniye’de gördük” (Türkyılmaz, 2018: 25) sözünü ifade etmiştir.

yapılmalı, son yılında genel Türk dili ile yazılmış kitaplar okutulmalıdır. Böylelikle yavaş yavaş Türk şive ve lehçeleri birleşmiş olur (Veliyev, 2006: 205).

ifadesi ortak dil konusunda Ceditçi yaklaşımı ortaya koymaktadır.

Feridun Bey Köçerli'nin "Ana Dili" adlı makalesinde "Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan, ölüb-itməz, amma dilini alsan, fəvt olar və ondan bir nişanə qalmaz" ifadesi dönemin aydınlarının önemli bir meselesi olmuştur. Bu fikrin hayata geçirilmesinde Mirza İsmail Qasir, Seyid Azim Şirvani, Mehemed Tağı Sidqi, Sultan Mecid Qanizade, Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Mehemed Ağa Şahtaxlı¹⁵, Habib Bey Mahmudbeyov, Feridun Bey Köçerli, Sefereli Bey Velibeyov, Reşid Bey Efendiyev, Üzeyir Bey Hacıbeyli¹⁶, Celil Mehmedguluzade, Neriman Nerimanov gibi aydınların hizmetleri olmuştur. Bu fikirler ışığında milli aydınlar ana dilde eğitim veren okullar¹⁷ açmaya çalışmışlardır (Merdanov, 2011: 85).

Azerbaycan'da yeni usulde okulların açılması, Türkçe kitap ihtiyacını artırmakla birlikte dilin millileştirme zarureti yaratmıştır (Aslan, 1983: 126). Zira milli bir dile sahip olmadan milli fikre¹⁸ yer olmazdı. XIX. yüzyılın 60'lı yıllarında Rusya'da başlayan pedagojik hareket Konstantin Dmitriyeviç Uşinski'nin eğitimin ana dilde yapılması fikri Azerbaycan'da bu fikrin oluşmasına zemin hazırladı. Uşinski:

Uşaq ana dilini öyrənərkən ... yalnız şərti səsləri öyrənmir; o, eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvə içir. Xalqın dili onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim təzədən çiçəklənən, tarix sərhədlərindən çox uzaqlarda aşılarmış boyasıdır, dildə bütün xalq və onun bitün vətəni canlanmış olur... xalq dilinin parlaq, aydın dərinliklərində doğma ölkənin tək bir təbiəti deyil, həm də xalqın mənəvi həyatının bütün tarixi əks

¹⁵ 1846'da Nahçıvan'ın Şahtaxlı kentinde dünyaya geldi. Azerbaycan edebiyatı ve medeniyeti tarihinde XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında çok yönlü faaliyetleriyle öne çıkan tanınmış eğitimcilerden biridir. Onun edebi ve gazetecilik faaliyetleri sadece Azerbaycan ulusal basınının tarihi ile değil, aynı zamanda Rus basınının tarihi ile de ilgilidir. İlk Azerbaycanlı poliglotdur. Dünya halklarının birçok dillerini mükemmel bilen Mehemed ağa Şahtaxlı, Şark ve Garp edebiyatını, medeniyetini derinden öğrenmiştir (Aşırılı, 2009: 52).

¹⁶ 1885 yılında Karabağ'da dünyaya gelen Hacıbeyli, Rus-Azerbaycan mektebinde eğitim alarak ilk musiki derslerine burada başlamıştır. Rus ve Batı Avrupa klasik musikisi ile ilgilenen Hacıbeyli, Bakü'de saadet mektebinde ders verir. İttihat, Terakki, Hayat, Hakikat, İkbal, Yeni İkbal gazetelerinde ve Molla Nasreddin dergisinde makaleleri yayınlanmıştır. Azerbaycan musikisine sunduğu katkılar yanında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmi organı olan Azerbaycan gazetesinde Azerbaycan tarihine, siyasi durumuna, iktisadına, eğitim ve medeniyetine yönelik makalelere yer vermiştir (Ahmedov, 2006: 196-197).

¹⁷ Mirza İsmail Qasir, Lenkeran'da; Seyid Azim Şirvani, Şamahı'da; Muhammed Tağı, Sidqi Ordubad'da; Sefereli Bey Velibeyov, Nahçıvan'da; Mir Möhsün Nevvab, Şuşa'da ana dilde eğitim veren okullar açar (Merdanov, 2011: 85).

¹⁸ Mirza Bala Mehmetzade'nin, "Milli Devlet, kültür yaratıcılığının en yüksek şeklidir" (Veliyev, 2006: 191) ifadesi ile milli formların süreci anlaşılabilir.

olunur... Başına gələn bəla və keçmiş olduğu sevinclərinin izlərini ana dilinin xəzinəsində toplayır. Dil, nəinki xalqın həyatiliyini özündə ifadə edir, o, eyni zamanda məhz həyatın özüdür... Dil xalqın bütün çoxəsrlik mənəvi həyatının ən dolğun və ən düzgün tarixi olmaqla bərabər, hələ nə kitab, nə də məktəb olmadığı dövrdə belə, xalqı öyrədən və onu tarixin sonuna qədər öyrətməkdə davam edən böyük xalq tərbiyəçisidir.

sözleri ilə ana dil düşüncesini ifadə eder. Aydınlar, bu fikirdən böyük ölçüdə yararlanır (Merdanov, 2011: 84-85).

Tarihi və coğrafi açıdan öneme haiz Azərbaycan'ın, Türk dilinin inkişaf etdiyi və Türk edebiyatının böyük üstatlarını yetişirmesi ilə Türk dünyası içinde ayrı bir önemi vardır (Caferoğlu, 1940: 41). İsmail Gaspıralı yaptığı gözlemlerde, Azərbaycan Türklerinin kültürel birikiminin diğer Türk halklarından ileri olduğu düşüncesini;

Zakafkaz ve Azərbaycan Türkleri şiire ziyade hevesli olup, pek çok milli şairler yetiştirdiler. Tesir-i Mekân mı, ya ki tesir-i İran mı, her nasıl ise Azərbaycan Türklerinin milli şiir ve şairleri Türk cinsine mensup halkların cümlesinden ileride olup, belki Osmanlıların dahi ilerisine çıkmışlardır

şeklinde ifade eder (Memmed, 2004: 564). Rusya Müslümanları arasında usul-i cedid eğitimin ilk önce Kafkasya'da başlamış (Türkyılmaz, 2018: 181) olmasında bu kültürel birikimin etkisi olduğu düşünülebilir. Zira bir ulusun kültürel gelişmesi edebiyatının gelişmesi ile ilintilidir (Aşırılı, 2009: 157). Azərbaycan milliyetçiliğini Tatar milliyetçiliğinden ayıran hususlar vardır. Bu hususlar içinde, Azərbaycan milli uyanışında toplum üzerinde nüfuzu bulunan gelenekçi ulemanın değil, milli burjuvazinin desteğini almış ve batıda eğitim alan aydın kesimin etkili olması yer almaktadır. Diğer bir husus; İran monarşisi ve şiî karşıtı düşüncelerinden ötürü ulema desteğini almayarak onların konumlarını sarsacak laik bir tutum içinde olmalarıdır. Ayrıca Azərbaycan'da gelişen petrol sanayisi, toplumsal sınıflar arasında farklılığın Kazan'dan daha belirgin olmasına neden olmuştur. Bu farklılık Azərbaycan'da kozmopolit düşüncelerin hızla yayılarak Azərbaycan aydınlarının eğilimlerine yansımıştır. Azərbaycan aydınlarının, Osmanlı batılılaşması ve temsilcileri ile irtibatları daha güçlü olmuştur (Özcan, 2002: 56-57). Kafkasya sahasında yaşayan Müslüman Türk unsuru geç bir tarihte Rus hakimiyetine girdiklerinden Rus baskısına daha az maruz kalmışlardır (Türkyılmaz, 2018: 60). Orta Asya Müslümanlarından önce milli fikir uyanışı başlayan Azərbaycan'da Mirza Feth Ali Ahundzade ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin çalışmaları dönemin kültürel muhitini yansıtır. Neriman Nerimanov, Azərbaycan'ın Rusya'da Müslümanların yaşadığı bölgeler arasında ışıklık bir merkez gibi gözüktüğünü ifade eder (Memmed, 2004: 560). Azərbaycan

halkının barbar olduğunu söyleyen Çarlık müşavirine karşı Zeynel Abidin Tagiyev “Biz vahşi deyilik, benim halkım vahşi deyil, o, çoxasrlık zengin tarixə malikdir” (Merdanov, 2011: 245) ifadesi ile zengin bir kültüre sahip olduklarına vurgu yapar. Yenileşme hareketleri ve Ceditçiliğin Azerbaycan’da Rus hakimiyetinde bulunan diğer Türk topluluklarına kıyasla gelişme göstermesinde bu zengin tarihin etkisi olduğu düşünülebilir.

Rus medeniyetinin mevcut olmadığı, Rusya’nın askeri alan dışında Batılılaşmış bir müessesesinin olmadığı bu dönemde Rus medeniyetinin mevcudiyetinden söz edilemezdi. Rusya, emperyal gücünü kullanırken batı araçlarını kullanmıştır. Dolayısı ile bu durum Rusya’yı batılılaşmaya zorladığı gibi Azerbaycan halkının da batı kültür ve medeniyetini benimsemelerine neden olmuştur. Rusya’nın, I. Petro’nun vasiyeti olan sıcak denizlere inme, Rus emperyalizminin İran ve Türkiye üstündeki istilacı emellerini uygulamak amacıyla askeri gereksinimlerle demiryolu yapmasını fırsat bilen Azerbaycan Türkleri batı kültürü ile tanışmışlardır. Azerbaycan, Rus istilası sonucu batı ile temaslar kurmuş fakat medeniyet Rus istilası ile Azerbaycan’da varolmamıştır (Baykara, 1964: 92).

Azerbaycan’ın çok milletli yapısı içinde Türklerin çoğunlukta olması, tek uluslu görünüm yaratmıştır. Bu durum ulus kimliğini oluşturmada kolaylaştırmış olmalıdır (Süleymanlı, 2006: 51). Milliyetçilik hareketleri, modernleşme sürecinin önde gelen dinamiğini oluşturmuştur (Çağla, 2002: 16); Azerbaycan halkı, milli unsurlarının değiştirilmesine yönelik adımlar karşısında doğal bir tepki olarak milli özünü anlamaya yönelecektir (Elekberli, 2021: 58). Birikimli ilerleyen bu çalışmalar temelinde ilk Türk aydınlanma hareketi olan Ceditçilik, Türk halklarında meydana gelen iktisadi değişimden etkilenen bir yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmıştır (Hekimoğlu, 2009: 306). İktisadi değişimin etkisi ile eğitilmiş zümrenin çabaları Türk haklarının toplumsal ve dinsel yönden modernleştirilmesine zemin hazırlayan bu dönemi başlatmıştır. Milletten kendini tanıması, varlığını koruması için kültürel ve siyasi alanda yapılan hareketleri ifade eden Ceditçiliğin öncüleri bunların gerçekleşmesi için basın, eğitim, tiyatro gibi araçlar ile halkı uyandırmaya çalışmışlardır. Kültürel bir hareket olarak ortaya çıkan Ceditçilik, siyasi alana yayılarak milli uyanışın ideolojisi olmuştur.

1.2. İktisadi Gelişmelerin Azerbaycan Ceditçiliğine Etkisi

Azerbaycan’da XIX. yüzyıl ortalarına kadar ekonomik bir canlanma belirtisi gözükmemiştir. Bu tarihten sonra yavaş bir ilerlemenin olduğu görülmektedir.

Azerbaycan'da petrol endüstrisinin gelişmesi ile birçok ilgili endüstri alanlarının ortaya çıkması için koşullar oluşmuştur. 1859 yılında Bakü ve çevresinde petrol rafinerilerinin kurulması ile üretim hız kazansa da asıl 1872'de kraliyet topraklarındaki petrol yataklarının ihale ile kiralanması büyük sermayeli yatırımcıların kapı açmıştır. Bu tarihten sonra yerel halka ait olan petrol kuyusu oranı azalmıştır. Buna rağmen iyi durumda olan Azerbaycanlı petrolcüler¹⁹ bulunmakta idi. Petrol sanayisinin gelişmesi ile Bakü'nün kentsel gelişimi paralel ilerlemiştir (Swietochowski, 1988: 39,41).

Ulusal sermaye başta petrol endüstrisi olmak üzere birçok önemli sektörde güçlü bir konuma gelmiştir (Seyidzade, 2004: 24). Azerbaycan, XIX. yüzyılın 90'lı yıllarının ortalarında petrol sanayisinde diğer ülkeleri petrol hasılatına göre geride bırakmıştır (İ. Memmedov, 2005: 320). 1901 yılında Azerbaycan'da üretilen petrol, dünya petrol üretiminin yarısından fazlasını oluşturmuştur (Baykara, 1975: 41; İsmayilov, 2007: 13). Bakü'de üretilen petrol, diğer ürünler bir kenara bırakılsa bile Azerbaycan ve Rusya²⁰ için yeterli bir gelir kaynağıdır. Bakü petrolünde Azerbaycan Türk sermayesini Zeynel Abidin Tagiyev, Musa Nagiyev²¹, Murtaza Muhtarov²² gibi isimler temsil ediyordu. Bu kişilerden Hacı Zeynel Abidin Tagiyev Bakü'de 1878'te Ticaret evi kurmuştu (Baykara, 1975: 42). Zeynel Abidin Tagiyev'in serveti, küçük arazisinde ortaya çıkan petrole dayanmakla birlikte zamanla bu sektörün dışına çıkmıştır. Zeynel Abidin Tagiyev, tütün ve pamuk yetiştirme alanlarına yatırım yapmıştır (Swietochowski, 1988: 42). Azerbaycan'ın iktisadi, sosyal, siyasi hayatına ait bütün meselelere Zeynel Abidin Tagiyev iştirak etmiştir. Tekstil fabrikası onun olağanüstü ticari girişimidir. Zeynel Abidin Tagiyev, Bakü'de bir tekstil fabrikası kurarak sadece Azerbaycan'da değerli ihracat ürünleri ve yeni bir kazançlı sanayi yaratılmasına yardımcı olmakla kalmamıştır. Bunun yanında fabrikada, Birinci Dünya

¹⁹ Petrol istihsalinde yerli sermayedarlardan Tagiyev, Nagiyev, Muhtarov, Sultanov aileleri bulunmakta idi. Ruslardan ise Kokorov, Gubonin adlı kişiler ile Nobel, Siemens, Rothschild gibi şirketler vardı (Devlet, 2014: 32). Hazar ticaret gemiciliğinde, 1901 yılında 788 geminin %44,4'ü Azerbaycan burjuvazisine aitti (İsmayilov, 2007: 12).

²⁰ 1901 yılında Rusya'da 11,9 milyon ton petrol istihsal edilmişti. Bunun %95'i Azerbaycan'da istihsal edilmiştir (İsmayilov, 2007: 12).

²¹ 1842 yılında Bakü'de dünyaya gelen Nagiyev, hayır faaliyetlerini destekleyen isimler arasındadır. Genç yaşta vefat eden oğlu İsmail'in hatırasına yaptırdığı binayı (İsmailiye) Müslüman Hayriye cemiyetine bağışlamıştır. Neşr-i Maarif cemiyetinin üyesi olan Nagiyev, etkinliklere düzenli olarak bağış yapmıştır (Merdanov, 2011: 145).

²² 1855 yılında Bakü yakınlarındaki Emircan kentinde dünyaya geldi. Bakü Petrol sanayi tarihine, devlet patentini aldığı Bakü kazma sistemi adlı buluşu ile dahil oldu. (1895) Bakü'deki hayır kurumlarının faaliyetlerine katıldı. Basına, eğitime, kültüre, sanatçılara önem vermiş, maddi manevi yardımlarda bulunmuştur. Avrupa seyahatinde Venedik'deki binaların mimarisinden etkilenmiş, Bakü'ye döndükten sonra onlara benzeyen bir saray yaptırmıştır. Saadet Hayriye cemiyeti için bir okul binası yaptırmıştır. Haziran 1908'de faaliyete başlayan Terakki gazetesi İrşad matbaasında Muhtarov'un maddi desteği ile yayınlanmıştır (Merdanov, 2011: 146).

Savaşı sırasında 1915 yılında askeri idarenin ihtiyaçları için 4 milyon parça kumaş ve 300 milyon parça yelken bezi üretilmiştir. Böyle büyük bir işletmenin açılmasının daha büyük sonucu, binlerce yoksul insanın istihdamı ve ücretsiz barınmadır. Fabrikada ayrıca bir poliklinik ve bir okul vardır. Fabrika çalışanlarına eğitim alma imkanı sağlanması (Seyidzade, 2004: 11) ticari girişimlerin toplumsal hayata etkisini göstermektedir.

1870’li yıllarda iktisadi gelişmeler Bakü’nün medeni hayatına da tesir gösterdi. Azerbaycan halkının ortak dil, kültür, toprak ve ekonomik hayata sahip bir millet olarak oluşmasını sağlamıştır. Gazetenin neşredilmesi, tiyatronun açılması yeni usul okulların açılması, aydın zümrenin oluşması bu durumun etkilerini taşır (Hüseynov, 2007: 7). Azerbaycanın ilk pamuk imalathanesini kuran Zeynel Abidin Tagiyev, okuma-yazması dışında eğitimi olmamasına rağmen Azerbaycan’daki kültürel çalışmalara mali destek sağlamıştır (Swietochowski, 1988: 42). Kur'an-ı Kerim, Zeynel Abidin Tagiyev’in 1895 yılında aldığı *Kaspiy* gazetesinin matbaasında Azerbaycan dilinde yayınlanmıştır (Merdanov, 2011: 117).

1879 yılında Bakü Şehir Duma’sının üyesi olan Zeynel Abidin Tagiyev, Bakü’de su kemerinin yapılmasında etkili olmuştur. 1899 yılında Merdekan’da yaptırdığı elektrikle işleyen değirmen, civar bölge halkını I. Dünya Savaşı yıllarında açlıktan kurtarmıştır. Gazete ve dergilerin neşrine, kültür-eğitim cemiyetlerine ve milli kadroların yetişmesine mali destek sağlamıştır. Zeynel Abidin Tagiyev’in burs verdiği öğrenciler daha sonra Azerbaycan toplumunun önemli şahsiyetleri²³ olmuşlardır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin kadın tahsili ile ilgili fikirlerini gerçekleştiren Zeynel Abidin Tagiyev, Anaları savadsız olan xalq kordur düşüncesi ile Azerbaycan’da ilk kız okulunun kurulmasını²⁴ sağlamıştır (Merdanov, 2011: 117, 118). Tercüman gazetesinin yayın hayatına girmesinde de Bakülü petrol sanayicilerinden Esedullah ve Takiyevler ile Orenburglu altın tüccarı Ramiyevler ve Tüccar Hüseyinovların desteği olmuştur (Hekimoğlu: 2009, 302). Cedit hareketinin finansmanının sağlanmasında bu isimlerin katkısı olmuş, iktisadi durumun gelişmesi Azerbaycan’da burjuva sınıfın doğmasına etki etmiştir. Milli sermayenin

²³ Neriman Nerimanov, Meşedi Azizbeyov, Ali Merdan Topçubaşov, Kara Bey Karabeyov, Behbud Ağa Cavanşir, Lütfeli Bey Behbudov, Nesib Bey Yusufbeyli gibi isimler Zeynel Abidin Tagiyev’in sayesinde eğitim almışlardır (Merdanov, 2011: 118).

²⁴ Okulun açılmasını engellemeye çalışarak cemaati ayaklandıran din adamları, okul açma teklifini onaylayan Gazi Mir Muhammed Karimi’yi tehdit etmişler fakat Tagiyev’in halk arasındaki nüfuzu, buna imkan vermemiştir (Merdanov, 2011: 120).

teşekkülünde rol alanlar Azerbaycan'da kültür ve eğitim hayatının gelişimine destek olmuşlardır (Baykara, 1975: 42-46).

Bakü'de 1874'te Nobel kardeşler tarafından ilk kurulan ticaret şirketinden sonra 1890'da dörde ve 1899'da onikiye yükselmiştir. Bu şirketlerin kurulması ile yabancı sermaye Bakü'ye akmıştır. 1870 yılından önce petrol yataklarının %88'i yerli Türk halkın elinde iken yabancı sermayedarların yüksek paralar vererek zengin petrol yataklarını satın almaları ile 1872'de Türklerin elindeki kuyuların payı %13'e düşmüştür. Bakü'de meydana gelen iktisadi gelişmeler nüfus artışına neden oldu. Bu artışta Çarlık Rusya'nın, Rus köylülerine Türk köylülerin elinden aldıkları toprakları vererek onları topraksız bırakmaları ve Türk köylülerin şehre göç ederek iş aramaları etkili olmuştur (Baykara, 1975: 42-46). Sömürge rejimi, ulusal burjuvazinin gelişmesini, ekonomi ve siyasi hayatta güçlü olmasını engellemiştir.²⁵ Kafkasya'da Ermenileri sömürge politikasında bir araç olarak kullanan Çarlık, Azerbaycan'da onları ekonomik ve siyasi olarak güçlendirmeye çalışmak için koşullar yaratmıştır. Netice olarak XIX. yüzyılın sonunda Bakü'deki yüzaltmışyedi petrol şirketinin kırkdokuzu Azerbaycan milli burjuvazisine, ellibeşi de Ermeni burjuvazisine aittir. 1900 yılında Bakü vilayetinde faaliyet gösteren 115 farklı sanayi şirketinin %29'u Ermeni burjuvazisine, %18'i ise ulusal burjuvaziye aittir. Ticaretin Türklerin eline geçmesini önlemek için önlemler alan Rus idaresi Mugan'da Türklerin pamuk ticareti için fabrika kurmalarını yasaklamış ve bu hakkı sadece Ruslara ve Hristiyanlara vermiştir (X. M., Memmedov, 2005:14, 19).

Entelektüeller, milliyetçi düşüncelerinin toplumsallaşmasında (ana dilde okul, tiyatro, basın) milli burjuvazinin desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Bu durum; Milliyetçilik, kapitalizmin ruhunun kaynağıdır (Valiyev, 2020: 107) düşüncesi ile eşleşmektedir. Mirza Feth Ali Ahundzade ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin başlattıkları milli uyanış dönemi milli burjuva zümresinin ortaya çıkıp kuvvetlenmesine kadar muvaffak olamadı. Milli burjuvanın meydana gelmesi ile aydınlar zümresi ortaya çıkmış, modern esaslara göre milli gelişmeler yaşanmıştır. 1905 Rus devriminden sonra ilerlemeye başlayan okul, eğitim, edebiyat, basın, sanat gibi gelişmeler milli sermayedarların desteği ile mümkün olmuştur (Mehmetzade, 1991: 12). Azerbaycan halkı arasında milli birlik fikrini güçlendirmiştir. Bu durum halkın siyasi yaşamında da önemli bir rol oynamıştır.

²⁵ Rus İdaresi, Türklerin iktisadi güçlerinin milli varlıklarında sağlam bir temel olduğunu bildiklerinden her fırsatta onu kırarak ticari hayatlarını engelleyecek tedbirler almışlardır (Ülken, 2017: 123).

Rus çarlığının sömürgesi olan Azerbaycan'da Türk milli burjuvazisi, halkın var olmasında ekonomik gücün yanında milli medeniyetin gerekliliğini sezmişlerdi. Tarihi süreç içinde eğitim, basın, tiyatro alanındaki gelişmeler ile milli formlara bürünen Azerbaycan medeniyeti tesis edilmiştir (Baykara, 1975: 81-82). 1880-1890 yılları arasında yayınlanan Keşkül gazetesinde:

indi bizde dahi büyük sermaye sahibi erbab zatlar vardır, tecrübekar ve hüşyar olanlarımız da az değildir. İtikad ve itibar lilahul-hamd tacirlerimiz meyanında ber karardır ki, bu hal ile bile memleketimizden ve memleketimize karışan kıtalardan hergün her millet kompanyaları fayda temin eylemeye girişmekte iken, bizim sermayedar olan tacirlerimizin kenardan temaşa eyleyup birbirinden ayrı durmalarına teessüf eylememek olmur

yazısı dönemin milli ruhuna işaret eder (Baykara, 1975: 81).

Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan aydınlanma hareketinin etkisiyle okul, eğitim, bilim ve kültür-medeniyet asrın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında sosyo-politik hayatın milli problemi haline geldi. Petrol sanayisinin gelişmesi, milli burjuvazinin ve aydınlar sınıfının teşekkülünde etkili olmuştur. Bu dönemde yetişen yerel girişimciler, milleti aydınlatmak, eğitmek, kültürel ve entelektüel seviyesini yükseltmek için çabaladılar. Hacı Zeynalabidin Tagıyev, Şemsi Asadullayev²⁶, Murtuza Muhtarov, Musa Nagiyev, İsa Bey Hacinski²⁷ gibi girişimciler, milli aydın neslin yetişmesinde ve eğitim sisteminin gelişmesinde önemli rol oynadılar (Merdanov, 2011: 115).

Modernleşmenin bir parametresi olan sanayide meydana gelen gelişmeler neticesinde kültürel yönelimler artarak milli formların oluşumunu hızlandırmıştır.

1.3. Çarlık Rusyasının Azerbaycan Siyaseti ve Ceditçilik

XIX. yüzyıl öncesinde Müslüman Türk devletlerinin gücünü kaybetmesi ya da ortadan kalkması Çarlık Rusya'sının işine yaramıştır. Türkmençay Antlaşması ile Aras Nehri'nin kuzeyindeki toprakların tamamı Ruslara bırakılmıştı (Süleymanlı, 2006: 32).

²⁶ 1841 yılında Bakü yakınlarındaki Emircan kentinde dünyaya gelen Asadullayev, 1874 yılında petrol çıkaran küçük bir işletme açtı. Hazar Denizi'nde petrol ve petrol ürünleri taşıyan gemileri olan Asadullayev, Neşr-i maarif cemiyetinin üyesi olarak hayır faaliyetlerinde bulunmuştur. Bütün Rusya'da Türkistan'da, İran ve Fillandiya'da Nobellerin yanında dükkan açarak petrolü onlardan daha ucuza satarak onlara mani olmaya çalıştı. Rusya Müslümanlarının I. Kurultayına katılmıştır (Merdanov, 2011: 146-147).

²⁷ Hayır cemiyetlerine etkin şekilde iştirak eden Hacinski, Bakü bulvarının yapılmasında önemli rol oynayan milyonerlerden biridir (Merdanov, 2011: 147).

Çarlık Rusyası bölgede Hristiyan sayısını artırmak ve Hristiyan eyaletler kurmak istemiştir. Bu süreç, küçük çaplı ve yerel uygulamalar istisna 1818 yılından itibaren Almanların yerleştirilmesi ile uygulamaya²⁸ başlamıştır (Elekberli, 2021: 43-44; Nusretoğlu, 2017: 20). Bölgenin dini ve milli unsurlarını değiştirmeye yönelik diğer bir çalışma Rusların Ermeni devletini kurmak istemeleridir. Rusların bu siyaseti, İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara ilerlemelerini ve Müslüman topluluklarını kurtarmalarını engellemeye yöneliktir. Bu sayede bölgenin etnik ve demografik durumunu değiştirme çalışmaları içinde, Ermeni göçleri ve ordudan ayrılan Rus subaylar ile itibarsız unsur olarak isimlendirilen Rus köylülerinin yerleştirilmesi bulunmakta idi. Bütün bu durumlar, Azerbaycan'ı Ruslaştırmak²⁹ ve Hristiyanlara Azerbaycan'da çoğunluk sağlamak için oluşturulmuştur (Süleymanlı, 2006: 34-35; X. M. Memmedov, 2005: 11).

Kafkasya'nın önemi, Osmanlı-Rus savaşında Azerbaycan Türklerinin Osmanlı'ya desteği ve köken-din birliklerinin olması Rusya'yı endişelendirmiş bunu engellemek için Ermeni nüfusunu kullanmıştır. Azerbaycan'ı işgali ile bölgeye Ermeni nüfusunu yerleştiren Rusya, günümüzde hala devam eden etnik ve milli sorunların zeminini oluşturmuştur (Veliyev, 2006: 21). Azerbaycan Müslümanlarının birliği için katalizatör rolünde olan (Swietochowski, 1988: 70) Ermeni-Azerbaycanlı çatışması, Azerbaycan milli hareketini hızlandıran amillerdendir. Ermeni tazyikini, milli birlik etrafında bertaraf edeceğini düşünen kesimler siyasi oluşumlar meydana getirmiş ve neticede Çarlık idaresinin parçala hükmet siyaseti anlaşılmıştır (X. M. Memmedov, 2005: 139).

Çarlık Rusya'nın yerleşim politikasının ardında, Azerbaycan'ın ekonomik zenginliğine sahip olmak vardır. Ağır vergi yükü, ellerinden alınan toprakların Rus köylülerine verilmesi, ticari üstünlüklerinin Ermenilere geçmesi durumunda Rus idaresine tepkiler başlamıştır (Süleymanlı, 2006: 37). Çarlık Rusya'nın imparatorluk çıkarlarına uygun yürüttüğü siyasete karşı Kuzey Azerbaycan Türkleri bağımsızlık mücadelelerini

²⁸ Rusya İmparatoru I. Petro'nun 10 Kasım 1724 tarihli fermanına esasen Ermenilerin Hazar sahillerindeki arazilerde ve ilk olarak zengin petrol yataklarının bulunduğu Abşeron'da yerleşmesine başlandı. 1723 yılında Rusya tarafından zaptedilen, 1735'te İran'ın idaresine geçen Bakü, 1806 yılında Rusya tarafından tekrar zaptedildi (İ. İsmayilov, 2007: 5, 10). 1828-1830 yılları arasında İran'dan yaklaşık olarak 40 bin, Osmanlı'nın doğu bölgelerinden 84 bin Ermeni göç ettirilmiştir. Bu dönemde resmi rakamlar 124 bin Ermeni'nin bölgeye yerleştirildiğini kaydetmiş olsa da gayri resmi yollar ile Ermeni göçlerine göz yumulduğu dikkate alınırsa bu sayı 200 bin civarına ulaşmaktadır (Nusretoğlu, 2017: 20). Nitekim 1900 yılına yakın Kuzey Azerbaycan'da Rus kentinin sayısı 41'e ulaşmıştır (Elekberli, 2021: 44).

²⁹ Çarlık Rusya, Ruslaştırma denemelerini ilk olarak İdil boyu tatarları üzerinde uyguladı. Bu durumun sebebi; XIX. yüzyıla kadar İdil-Ural bölgesinin iç Rusya olarak kabul edilmesi, sınırlara uzak olması, Tatar halkının üçyüz yıl boyunca Rus baskısına alışmış olmalarıdır (Zahidullin, 2004: 31).

yürütmüşlerdir. Milli bağımsızlık yönünde bu dönemlerde görülen hareketlerin manevi yönden desteklenmesinde aydınların etkisi olmuştur³⁰.

İslam ve Türk unsurların her yerde çoğunluk oluşturmasını önlemek için Kafkasyalıların Türkistan'da ve Kafkasya'da mülk ve toprak satın almaları yasaklanmıştır. Böylece ilim ve gelenekten mahrum bırakılan Türklerin ekonomik hakları da sınırlandırılmıştır. Rus idaresi, mezhep kavgalarını derinleştirmek, Müslümanlar arasında düşmanlık tohumları ekmek gibi yöntemlere başvurmuştur (X. M. Memmedov, 2005: 19, 27). Ruslaştırma siyasetini güçlendirmek için birtakım ıslahatlar hayata geçirilmiştir. Batıl inanışlı dini yönelimlere destek verilmesi, Azerbaycanlı devlet görevlilerinin yerine Rus görevliler yerleştirilerek yazışmaların Rus dilinde yapılması, Rus yanlısı Azerbaycan aydını-devlet görevlisi yaratmak için verdiği uğraşlar bu amaca yönelikti. Fakat Çarlık siyasetine hizmet edecek aydın bir kesimin oluşması, Azerbaycan Türklerinin adının, tarihinin, dilinin değiştirilmesini sağlayacaktır (Elekberli, 2021: 46, 51).

Rus hakimiyeti ile halkı milli manevi değerlerinden uzaklaştırmak için sistemli bir politika izlenmiştir. Emperyal çıkarlarını eğitim politikasında da gösteren Çarlık Rusya'sının okullar açmasının nedeni memur ihtiyaçlarını karşılamak idi (Merdanov, 2011: 245). Rus Eğitim Bakanı Tolstov, Çar I. Alexandre'ye yazdığı mektupta; Rus olmayan milletleri eğitmenin ve onlara Rus ruhunu aşılamanın devletin takip ettiği siyaset açısından öneminden bahseder. Bu sebeble Rusya Müslümanlarının ihtiyaçlarını gözönünde bulundurmadan onları eğitimsiz bırakma ya da Rus okullarında okumalarını sağlama siyaseti gütmüşlerdir (Süleymanlı, 2006: 36). Bu kültürel istila siyaseti onların milli uyanışına etki eden önemli bir unsurdur.

Çarlık Rusyası, 1829 ve 1835 yıllarında Transkafkasya okullarının esasnamesine göre Rus dilini yaymak ve onlara ilköğretim eğitimi vermek maksadı ile Şuşa (1830), Nuha (Şeki) (1831), Bakü (1832), Gence (1833), Nahçıvan (1837) ve Şamahı'da (1838) okullar açmıştır (Merdanov, 2011: 41). Eğitim aracılığı ile Ruslaştırma siyaseti kolay ilerlemiştir. Ortodoks misyoner Nikolay İvanoviç İlminski tarafından (1822-1891), 1863 yılında açılan Kreşin Tatarlarının çocuklarına eğitim veren okulda, İlminski³¹ metodu denilen usul

³⁰ Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı'nın, 1837 Kuba isyanında Çarlık memurlarının fazla vergi topladıklarını, halkın gereksinimlerini dikakte almadıklarını söylemesi halkın tutumuna haklılık kazandırmıştır. Kuba isyanının bastırılmasında devlet görevlilerinin yardım talebini Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı'nın reddetmesi Çarlık siyasetine başkaldırı olarak değerlendirilebilir (Elekberli, 2021: 44, 45).

³¹ Kazan İlahiyat Akademisi ve Kazan Üniversitesi Profesörü (1822-1891) olan N. İ. İlminski'nin izlediği politika; okul, öğretmen ve mahalli dilin misyonerlik silahları olduğunu, bu sebeble gayri Ruslara karşı

kullanılmıştır. Çocuklara birkaç yıl kendi ana dilinde eğitim verilerek daha sonra Rusça eğitime geçilmesini ifade eden bu usul ile Ruslaştırma daha hızlı ilerlemiştir (Kanlıdere, 2021: 124). Nikolay İvanoviç İlminski'nin sistemi, Kiril alfabesi ile yerli halkın dilinde çıkartılmış dini kitapların yayınlanmasını, kendi açtığı okulların ilk sınıflarında Hristiyan akidelerinin Tatar dilinde öğretilmesini içeriyordu (Zahidullin, 2004: 32). 1870'lerde Rus hükümeti Müslüman okullarında Rus dili okutma zorunluluğu getirmiştir (Kanlıdere, 2021: 125).

Aydınlar, eğitim sisteminin reforme edilmesinde dış dünyadan haberdar olmak için Rusça öğreniminin yaygınlaştırılmasında Çarlık idaresi ile anlaşmışlardır. Hükümet bu sayede hem Müslümanların eğitimlerini kontrol etmeyi hem de Rusçayı yaygınlaştırmayı amaçlamaktaydı (Swietochowski, 1988: 49). Ruslar, kendi dil ve kültürlerini Azerbaycan Türklerine kabul ettiremeyince, Türkler üzerindeki baskılarını kaldırarak, Türk dili üzerindeki İran nüfuzunu önlemeye çalışmışlardır. Farsça'nın mahkemelerde kullanımı 1873'ten sonra yasaklanmış, bir yıl sonra da bölgedeki Farsça dil okulları kapatılmıştı. Bu şekilde Ruslar, bilerek veya bilmeyerek Azerbaycan Türklerinin milli şuur yönünden uyanmalarına ve kendi dillerini kullanmalarına vesile olmuşlardır³² (Saray, 1993: 24-25; Baykara, 1966: 151). Rus idaresi, bölgedeki İran etkisini kırmak için Türkçe edebi eserlerin yazılmasını destekleyerek Farsçanın kullanımını sınırlandırmak istemiştir (Nesibli, 2017: 16).

Çarlık, okulların faaliyetlerini ve milli görüşlü öğretmenleri takip etmiş, yeni usulde eğitimin yayılmasının önüne geçmeye çalışmıştır (X. M. Memmedov, 2005: 32). Diğer yandan toplum, Rus okullarına giden Müslüman çocuklara Rus balası diyerek onları damgalamıştır (Süleymanlı, 2006: 64). Halkın Rus dilini öğrenmesine engel olan durum dini akidelerdir. Din adamları, Rus dilini öğrenmenin günahların bağışlanmasına engel olduğunu söylemişler (Hüseynov, 2007: 26) batı usulü ile yetişen kişilere Hristiyanlaşmış olarak bakmışlardır (Devlet, 2014: 32).

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan'da Çarlık rejimine karşı yapılan silahlı direniş Kaçaklar Harekâtı olarak tarihe geçmiştir. Bu durum 1882, 1885, 1890 yılından

---

asimilasyonun mahalli dilde eğitim ile olacağını ileri sürmüştür (Türkyılmaz, 2018: 52). İlminski'nin mahalli dili öne çıkarması, her Türk boyuna kendi kimliğini kazandırarak muhtemel bir Türk birliğini önleme amaçlıdır. Gaspıralı'nın ortak dil fikri ise tek bir Türk ulusu yaratma amacı ile idealize edilmiştir. Gaspıralı'nın ortak dil düşüncesi ve usul-i cedid okulları, İlminski'nin politikaları ve Rus eğitim sistemine karşı çözüm arayışının ürünüdür.

³² Rusya'nın hanlıklar arasındaki sınırları kaldırması, ortak edebi dil oluşturma çalışmalarını hızlandırmıştır (Süleymanlı, 2006: 43).

sonra devam etmiş Çarlık idaresini korkuya sevk etmiştir (Baykara, 1975: 89). Bu durum karşısında Rusya politikasını yumuşatmıştır. Rus idaresinin uyguladığı sömürü siyasetinin etkisi ve Rusya ve Avrupa üniversitelerinde eğitim gören Azerbaycanlıların milli hareketi başlatmaları Azerbaycan toplumuna bir nevi Rönesans yaşatmıştır. Milli kimliğin öne çıkması ile dil, kültür, edebiyat, eğitim gibi alanlarda milli formlara bürünen yenilikler meydana gelmiştir.

Azerbaycan'da milli hareketi güçlendiren amillerden biri olarak Balkan savaşlarının başlaması görülmektedir. Bu muharebelerde Müslüman-Hristiyan çatışması, dünyada olduğu gibi Rusya hakimiyeti altında yaşayan halkların hayatına da etki etmiştir. Bu durumu Resulzade:

Rusiya cəmiyyətində şovinist bir siyasət cərəyanı başladı, bu cərəyan Balkan müharibəsi əsnasında daha da şiddətləndi. Rus şovinizmi doğrudan doğruya Türk aləminə qarşı çevrilmişdi. Tanınmış Rus ədiblərindən biri Balkanlara gedən Qırmızı xaç cəmiyyətini yola salmaq üçün yazdığı məqalədə 'Bir slavyan, bir xristian varkən Türk yaralısına baxmayın' deyirdi. Bu şovinizm eyni zamanda Rus olmayan millətlərdəki milli cərəyanı qüvvətləndirirdi, o cümlədən Türk millətçiliyi qabarırdı.

Sözleri ile ifade etmiştir.

Türkçülüğe ve Müslümanlığa olumsuz etki eden bu durum, Azerbaycan inkılapçılarının milli yönelişlerini güçlendirmiştir. Çarlık İdaresi, Balkan muharebelerine katılmak isteyen Kafkas Müslümanlarına engel olmaya çalışmıştır. Buna karşın Türkiye, Azerbaycan'da genel olarak Kafkasya'da Türkçülük ve İslamcılık propagandası yapmak amacı ile 60 kişiyi görevlendirmiştir. Coğrafi uzaklığa rağmen Balkan muharebeleri halkın milli uyanışında, milliyetçiliğin güçlenmesinde etkili olmuştur (X. M. Memmedov, 2005: 140-142). Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf devletleri karşısında yer alması, Kafkas Türklerine karşı baskıları artırdı. Müslüman kitleler ise öfkeleri artmış, sakinliklerini korusalar da esaretten kurtulma isteğinde olmuşlardır (Hasanlı 2017: 71).

Rusya; idari, iktisadi ve politik nedenlerle bölgenin kontrolünü elde tutmak istemiştir. Dil, kültür, eğitim, basın kanallarını kullanarak Ruslaştırma politikasını uygulamaya koymuştur.

II. BÖLÜM

2. XIX. YÜZYILDA YENİLEŞMEDEN CEDİTÇİLİĞE DOĞRU AZERBAYCAN AYDINLARI VE İLK CEDİTÇİLER

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitimli zümrenin çabaları ile Azerbaycan'a modern düşüncelerin aktarımı başlamıştır. Tarihi süreç içinde ulusallaşma, yenileşme, modernleşme çabaları toplumsal bir gereksinimden ortaya çıkmış olmalıdır. Aydın zümrenin çalışmaları, kültürel miras olarak üzerine bir kültür inşa etmek için sonraki nesil aydınların çalışmaları ile milli benlik şuurunun uyanmasını sağlayacaktır.

XIX. yüzyıl ortalarında, Rus baskısının etkisi altında olmaları Rusya Türklerini³³ Müslümanlık bilinci etrafında birleştirmiştir. Bu nedenle, dini duygularına sarılan Türk halklarının dini kimlikleri milli kimlik olarak kabul edildi (Çınar, 2018: 27). Milli canlanma başlangıçta örgütsel altyapısı olmayan bir grup entelektüelin kendi milletinin dil, kültür ve tarihini araştırması ile başlamış nihai aşamada kitlesel hale gelmiştir (Valiyev, 2020: 46). Milli canlanma dönemi milli bilincin oluşumuna katkı sağlayan milli hareketin bir parçası olacaktır (Valiyev, 2020: 48).

Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, Seyyid Azim Şirvani, Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Mirza Feth Ali Ahundzade'nin çabaları ile okul, basın ve tiyatronun temelleri atıldı (Devlet, 2014: 32). Mirza Feth Ali Ahundzade ile başlayan tiyatro edebiyatı, Vezirzade Necef Bey, Hakverdili İbrahim, Sultan Mecid Ganizade, Neriman Nerimanov, Mehmedguluzade Celil gibi yazarlar ile devam etti (Akçura, 2009: 524). Tiyatro, edebiyat, basın alanında meydana gelen ilerlemeler medeni uyanışı sağlama amacı taşıyordu. "Edebiyat halk hayatı ile bağlı olmalıdır" ilkesine uygun olarak hareket eden (Baykara, 1975: 189) o dönemin Azerbaycan edebiyatının asıl amacı, cehaletle savaşmak ve toplumu ileriye taşımaktı. Edebiyatın ve yazarların temel amaçlarından biri, halka Çarlığın

---

³³ XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında Rusya Müslümanları tabiri kullanılmıştır. Rusya Türkleri tabiri ise XX. yüzyıl başlarından itibaren yaygın hale gelmiş, özellikle Türkiye Türkleri tarafından kullanılmıştır (Kanlıdere, 2021: 240). Çarlık Rusyası devrinde, Rus işgali altında kalan Müslümanların büyük bir kesimini Türkler oluşturduğundan Müslüman adı ile Türkler kastedilmiştir (Süleymanlı, 2006: 15). Rusça resmi olarak 'Transkafkasya / Güney Kafkasya Tatarları', Türkçe 'Türkler' ender durumlarda 'Azerbaycanlılar' şeklindeki ifadeler, Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı işgalinden 1870'li yıllara kadar bölgedeki Türklerin dil ve etnik birlikleri konusunda belirsizlik olduğunu göstermektedir (Nesibli, 2017: 15).

istibdadını ve haksızlığını anlatmak, ona karşı her şekilde mücadele etmenin yollarını göstermekti. Bu dönemin Azerbaycan edebiyatının karakteristik özelliklerinden biri de halkın hayatından alınan konuların, halk arasında konuşulan canlı dil ile işlenerek edebiyatı demokratikleştirmek ve halka ulaşmak, onları topluma ve vatandaşlara tanıtmak, onlara bir kimlik duygusu aşılamaktı (X. M. Memmedov, 2005: 43). XIX. yüzyılın ilk yarısında eserlerin büyük kısmı Farsça yazılmış olmasına karşın, basındaki gelişmelerin doğal bir sonucu olarak, XX. yüzyıl başlarında Milliyetçi fikirlerin etkisi ile Azerbaycan Türkçesi öne çıkmıştır (Swietochowski, 2003: 176; Baykara, 1975: 69-70).

1870’lerde ikinci nesil aydınlar ile önem kazanan edebi canlanma, gazetecilik ve tiyatro ile kendini ifade etmiştir. Birbirleriyle sıkı bağları olan ekseriyetle Sünni bu topluluk Osmanlı kültürünün etkisinde Türkik uyanış düşüncesine yakın olmuşlardır. XIX. yüzyıl aydınlar sınıfında; eğitim-öğretimin yaygınlaştırılması, laiklik ve edebi canlanma birbiriyle ilintili üç önemli temaydı. Laikliğin mezhep çatışmalarına engel olacağı görüşünde olan Azerbaycan aydınlarının ilk hedefi eğitim-öğretimin yaygınlaşması olmuştur (Swietochowski, 1988: 46, 44).

2.1. Yenileşme Hareketleri İçinde Azerbaycanlı Aydınların Genel Durumu

Rusya, 1828 Türkmençay Antlaşmasından sonra İran siyaseti çerçevesinde askeri bir koridor durumuna gelen Azerbaycan’ı potansiyel bir hammadde kaynağı olarak düşünmekle birlikte, Rusya’nın diğer bölgelerindeki halklar için yerleşim alanı olarak görüyordu (Swietochowski, 1988: 28). Çarlık, eğitim alanında Ruslaştırma siyasetini planlı bir şekilde uygulamaya koydu. 1830-Şuşa, 1832-Bakü, 1833-Nuha, 1837-Gence, 1838-Nahçıvan ve Şamahı’da kaza (devlet) okulları açıldı. Bu okullarda başlangıçta Rus çocuklar eğitim alsa da daha sonra Azerbaycan Türklerinin çocukları da bu okullara yönelmişlerdir. Çarlık bu okullarda Azerbaycan Türkçesi ve İslam dini eğitimi vermekteydi ki, amacı halkı bu okullara çekerek amaçlarına uygun kadrolar yetiştirmekti (Elekberli, 2021: 58).

Ruslar, bölgeyi istilası sonrasında kısıtlı değişikliklere gitti. Bu durumun nedeni; Çarın Maliye Bakanı T. E. Kankrin’in, 1827’de I. Nikola’ya yazdığı muhtıradan geçen “Transkafkasya’nın, Rusya’nın ve Rus ulusunun bir parçası olması beklenmiyor. Buradaki hayat tarzı dikkate alındığında, bu toprakların Asya eyaletleri olarak kalmaları gerektiği görülecektir, ancak ümid ediyoruz ki buralar geçmişe oranla daha etkin bir şekilde

yönetilecektir.” ifadesi ile açıklanabilir. Yerel halkı kendi lehine kullanma amacıyla olan Rus idaresi, hanlıkların idare mekanizmasını bozmayıp memur ihtiyacı sorununu çözmüştür. Daha sonra yapmış oldukları düzenlemeler ile ayrıcalıklı sınıf mensuplarından sivil hizmetler için eğitim almak isteyenlere Kafkas Eğitim Bursları adı altında imkanlar sağlanmıştır. Bu sayede (1840’lar) Avrupa tarzı eğitim alan Azerbaycanlı uzman bürokratlar sınıfı, geleneksel toplumun yeni bir unsurunu oluşturmuştur (Swietochowski, 1988: 28, 32). Bu durumun etkisi ile XIX. yüzyılın sonlarına kadar ortaya çıkan aydınlar³⁴ genellikle Rus hakimiyetinin düzeninden, kültüründen, edebiyatından övgüyle bahsetmişlerdir (Valiyev, 2020: 105).

Aydınlar sınıfını³⁵ başlangıçta, işleri gereği Çarlık idaresinin askeri ve sivil hizmetlerinde çalışan Azerbaycanlılar oluşturmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yerli halkın idari vazifelerden uzaklaştırılması ile aydın kesim daha çok Rus üniversiteleri ve Tiflis ve Gori’de bulunan Transkafkasya öğretmen seminerleri mezunlarından çıkmıştır. Bu durum onların kültürel anlayışlarına yön vermiştir. XIX. yüzyıl sonunda gazetecilikle uğraşan öğretmenler bu aydın kesimin geniş bir tabakasını oluşturacaktır (Swietochowski, 1988: 43).

Azerbaycan halkı için istikrarsız bir dönem olan XIX. yüzyılın ilk yarısı, aynı zamanda Azerbaycan’da uyanış çağı olarak değerlendirilir. Mehmet Ali Mirza Kazım Bey, Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, şair Kasım Bey Zakir³⁶, Mirza Şefi Vazeh, İsmail Bey Gutkaşını³⁷, bu uyanış döneminin önemli isimleridir. Bu aydınlar, çalışmaları ile kitlesel etki yaratmamış olsalar da kendi çevrelerini etkilemişlerdir (Baykara, 1966: 65-66, 131). Bu dönemin aydınlanma düşüncesi XIX. yüzyıl sonlarına doğru toplumun bütün katmanlarına nüfuz ederek ulus bilincinin oluşum sürecine katkı sağlamıştır. Halkın

³⁴ Yabancı üniversitelerde okuyan, bu kültür ortamında yetişenler milli formların şekillenmesinde etkili olmuşlardır. Rusya Müslümanları içinde İlk Türkçe gazete çıkaran Hasan Bey Melikzade Zerdabi, tiyatro alanında ilklerden olan ve alfabe reformu çalışmaları ile Mirza Feth Ali Ahundzade, milli akışa katkısı olan Ali Merdan Topçubaşı, Ali Bey Hüseyinzade gibi Avrupa ve Rus üniversitelerinde eğitim alan aydınlar ömürlerini Azerbaycan Türklerinin milli uyanışına adanmışlardır. Doğu kültürü ile yetişen diğer aydınlar da bu gayeye hizmet etmiştir (Caferoğlu, 1940: 23).

³⁵ Aydınlar sınıfı tabiri ile Avrupa tarzı eğitim alanlar ve geleneksel eğitim almış olsalar da reformları destekleyenler anlaşılmalıdır (Swietochowski, 1988: 42).

³⁶ Rus idaresinin başlangıcını, Rus çarlığı ile mücadelesini şiirlerinde yansıtmıştır. Mirza Feth Ali Ahundzade’ye Hacı Kara piyesinin konusunu verdiği düşünülen Zakir, ilk defa vatan sözünü kullanan şairdir (Baykara, 1966: 99, 103).

³⁷ Oğuz (Gutkaşın) şehrinde dünyaya geldi. (1806-1861) Rus okullarında eğitim alan İsmail Bey, Rus ordusunda görev aldı. Eserinde, doğduğu yere bağlılık temasını işledi. Azerbaycan edebiyatında milli bilincin uyanmasında Mirza Feth Ali Ahundzade’yi etkiledi (Karayev, 2001: 86).

eğitilerek cehaletten kurtarılması, tarih ve ana dili canlandırma çabaları bu ilk aydın kuşağın programını oluşturur (Süleymanlı, 2006: 56).

2.1.1. Mirza Kazım Bey

1802 yılında İran'ın Reşt şehrinde dünyaya gelen Mirza Kazım Bey, 1810 yılında asıl vatanı olan Derbend şehrine gelerek belagat, mantık, kelam, fıkıh, tefsir, hadis, Arapça dersleri aldı. İyi bir eğitim almış olan Mirza Kazım Bey, on yedi yaşında dil çalışmalarına yönelmiştir (Kanlıdere, 2005: 162). Çarlığın, Müslüman olan aydınlara devlet teşkilatında görev verilmesini yasakladığı kanun, Hristiyanlığı kabul edenlere uygulanmadığından Mirza Kazım Bey, Hristiyanlığı seçerek Omsk Vilayetine Tercüman olarak atanmıştır. Hristiyanlığı kabul etmiş olsa da İslam dininin ilerlemeye engel olmadığını savunmuştur. Türk dili, dini ve tarihine yönelik çalışmalar vücuda getiren Mirza Kazım Bey, 1870 yılında vefat etmiştir (Baykara, 1966: 67-69). Rusya ve Avrupa ülkelerinde Şark halklarının tarihini, onların adet-ananelerini, kanunlarını anlatmaya çalışan Mirza Kazım Bey, onlarca tarihi el yazmasını tercüme ederek tarihi aydınlatması, Türk Müslüman halkları hakkında birçok söylentiye önlemesi ile Rus Şarkiyat çalışmalarının kurucusu kabul edilir (Ahmedov, 2006: 133).

Milletlerin uyanış çağı, milletin içinde yetişen aydınların milletlerinin kimliği ve tarihi üzerine yaptıkları araştırmalar ile başlar. Sömürge halinde bulunan halka milli kimliği tanıtılır. Böylece atalarının hür yaşadığını öğrenerek milli bilince erişen halkın istiklal mücadelesi başlar. Azerbaycan'da reformasyon çağının önde gelen isimlerinden Mirza Kazım Bey, Azerbaycan ve Kafkasya tarihi üzerine "Derbendname" adlı eserini kaleme alır. Mirza Kazım Bey, "Esseb-üs-seyyar" adlı eseri ile Kırım ve Kazan tarihini incelemiş, Uygur Türkleri tarihi üzerine de eğilmiştir (Baykara, 1975: 62).

Mirza Kazım Bey, Rusya Türkleri içinde ortak Türkçenin oluşturulması için çaba göstermiştir. 1854 yılında Kazan'da Nikolski adında birinin Tatar lehçesinde gazete çıkarma işini inceleme görevi Mirza Kazım Bey'e verilmiştir. Rus idaresine sunduğu raporda Rusya'da bulunan Türkler için ortak bir Türk dilinin³⁸ gerekliliğinden bahsetmiştir (Baykara, 1966: 67). Rus idaresi altında yaşayan Türklerin anlayacağı bir Türkçe fikrini önermesi ile Azerbaycan'ın ilk Türk milliyetçisi olduğu düşünülür (Baykara, 1975: 62).

³⁸ Türkolog Ahmet Caferoğlu, ortak dil düşüncesinin ilk olarak Mirza Kazım Bey tarafından ortaya atıldığını, sonradan İsmail Gaspıralı tarafından benimsenildiğini düşünmektedir (Elekberli, 2018: 337).

Onun 1830’larda Azerbaycan Türkçesi üzerine başlayan gramer çalışmaları 1850’lerde etkisini göstermeye başlamıştır (Altstadt, 1992: 75). Dönemin ilim ve medeniyet sahasına izler bırakan Mirza Kazım Bey, 1846’da “Türk Tatar Dili Genel Grameri” kitabı ile Azerbaycan Türklerinin dilinin Türkçe olduğunu; bazı özellikleri nedeni ile diğer Türk lehçelerinden ayrıldığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu eser sadece Azerbaycan dilciliği açısından değil Türkoloji için önemli bir hadise olarak değerlendirilir. Bu nedenle Azerbaycan dilciliğinin kalkınma dönemi Mirza Kazım Bey ile başlatılır³⁹ (Elekberli, 2021: 230, 231). St. Petersburg Üniversitesinde Şarkiyat Fakültesi’nin ilk dekanı olur ve ölünceye kadar bu vazifeyi yürütür. Rusya’nın birçok aydını onun öğrencisi olmuş, Azerbaycan aydınlarından Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı’nın maarifperver faaliyetlerini desteklemiş Mirza Feth Ali Ahundzade’nin ilmi-edebi faaliyetine önem vermiştir. Rus araştırmacı, oryantalist V. V. Bartold Rusya’da doğu çalışmaları ilmini araştıran iki kişi varsa bunların birinin Mirza Kazım Bey olduğunu ifade etmiştir (Ahmedov, 2006: 135-136). St. Petersburg Üniversitesi’nde çalışırken Şark dilleri kapsamında okutulan Türk Dilini müstakil bir kürsü haline getirmiştir (Baykara, 1966: 67).

1829 yılında Sadi’nin “Gülistan” adlı eserini tercüme eden Mirza Kazım Bey, Nizami’nin Firdevsi’nin eserlerini övmüş ve bazı eserlerini Rusça’ya çevirerek tanıtmaya çalışmıştır. Rusya’da ilk İslam hukuku araştırmacısı olan Mirza Kazım Bey, Rusya’daki bazı gerici güçlerin İslam dini, şariat hukuku ve cihat hakkında yaydıkları söylentilere son vermeye çalışmıştır. İslam’a ve öğretilerine bilimsel bir yaklaşım gerektiği düşüncesinde olmuştur. Mirza Kazım Bey’in ilmi çalışmaları, Doğu halklarının yüksek bir medeniyet seviyesine sahip olduklarını ve Türk-Müslüman dünyasının yükselmesine hizmet ettiğini göstermektedir (Ahmedov, 2006: 134).

2.1.2. Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı

1794 yılında Bakü yakınlarında olan Emir Hacıyan köyünde doğdu. Dönemin sosyo-politik hayatında önemli bir yere sahip olan Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, Rus medeniyeti ve onun vasıtasıyla Avrupa ile tanışan ilk Azerbaycanlı mütefekkirlerinden olup Azerbaycan arkeolojisinin kurucusudur (Hüseynov, 2007: 7, 72). İlmi ve edebi çalışmalarının gayesi

³⁹ Türk Tatar halklarının edebiyat monografisi adlı eseri; Bulgar Türk tarihinden, Derbendnameden fragmanlar, Azerbaycan Türk Atasözleri ve Tatar, Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerine materyalleri içermektedir. Çarlık idaresi, bu eseri ve üç bin sözden müteşekkil Türkçe-Rusça sözlüğünü çıkarlarına ters düştüğünden neşretmemiştir (Elekberli, 2021: 231).

halkın aydınlanmasını sağlamak olmuştur. Ailesi iyi eğitim alması için uygun ortam yaratmış, Fars ve Arap dillerini, klasik doğu edebiyatını, ilahiyatı ve Azerbaycan tarihini derinlemesine öğrenmiştir (Ahmedov, 2006: 130).

1820 yılında Kafkas Rus Orduları Komutanı, Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı'yı Rusların hizmetine aldı. Burada Rusça öğrenmesinin yanı sıra Batı Edebiyatı ve farklı ilimleri tanıma fırsatı buldu (Yazıcı, 1991: 543). Türkmençay Antlaşmasına baş mütercim sıfatı ile katılan Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, Azerbaycan tarihini bütün halinde ortaya koymuştur. “Gülistan-ı İrem” adlı tarih kitabını Azerbaycan halkına geçmişini öğretmek amacıyla kaleme almıştır (Kengerli, 2008: 111). “Gülistan-ı İrem” adlı eserini Rus çarına takdim ettiğinde şu sözleri dile getirmiştir:

Ülkemin şimdiye kadar henüz yazılmamış bulunan tarihini kaleme alma zarureti düşünüp duruyordum. Öte yandan vatanımın tarihini yazmak için, mümkün ve müyesser olmayan bazı kıymetli vesikalardan istifade etmek imkanına sahiptim, bütün bu haller beni, mensup bulunduğum ülkenin geçmiş hayatını yazmağa ve boş vakitlerimi bu işe hasretmeğe mecbur kıldı.

Rus İmparatorluğunun İlimler Akademisi tarafından tetkik ettirilen eser, Kafkasya ülkelerinin tarih ve coğrafyasına en faydalı ve mühim bir ilave olduğu düşünülerek takdir edilmiştir. Tarih çalışmaları, milletlerin öz benliğini ortaya çıkardığından Çarlık bu takdire rağmen eseri yayımlamamıştır (Baykara, 1975: 62-63). Bu eseri yazarken tarihi kaynaklardan istifade etmiş, eserde gördüğü yerlerin coğrafi tasvirine yer vermiştir. Azerbaycan halkının oluşumunu, devlet geleneklerinin gelişimini, halkın işgalcilere karşı mücadelesini kaleme almıştır. Azerbaycan halkının tarihini yazan Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, bu eserde daha önce yazılmış tarih kitaplarından farklı olarak dünya tarihçiliğinin kabul ettiği esaslara uygun olarak kaleme almıştır. Azerbaycan'da modern tarih yazıcılığının oluşmasına zemin hazırlamasının yanı sıra “Kitab-ı Asgariya” adlı hikayesi Azerbaycan nesrinin ilk örneklerindendir (Ahmedov, 2006: 131).

Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, Azerbaycan aydınlarından Mirza Şefi Vazeh, İsmail Bey Kutkaşanlı, Mirza Feth Ali Ahundzade ve Rus yazarlardan Aleksandr Sergeyeviç Puşkin ve bazı Gürcü yazarlar ile tanışmış, bu durum onun dünya görüşüne tesir etmiştir (Ahmedov, 2006: 130). İslam kültürüne vakıf olan, şair, yazar ve eğitimci kimliği ile bilinen Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı'nın, 40 yaşında Tiflis'teki memuriyetini bırakarak evinde kurduğu irfan meclisi ile yerli-yabancı şair ve ilim adamlarını bir araya toplaması, entelektüel

şahsiyetinin göstergesidir. Aydın düşünceli kişilerin yetişmesini sağlayarak milli ve kültürel uyanışın oluşmasına katkı sağlamıştır (Süleymanlı, 2006: 58).

Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, Kafkasyaya sürülmüş olan, Kafkasya naipliğinden dış işlerini yöneten, dekabristlerden⁴⁰ B. K. Kuhelberker'in yardımcısı olmuştur. Leh istiklalcileri ve Dekabristlerle arkadaşlık tesis etmiştir. Bu kişiler tarafından eserlerinin bir kısmı Lehceye bir kısmı Rusçaya çevrilerek yayınlanmıştır. Bakü hanları sülalesinden olan Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, Azerbaycan halkının medenileşmesi için ilmi çabalar sarfetmiştir (Baykara, 1975: 71). 1832'de Rus idaresine bir tasarı sunarak eğitim ülküsünü şu sözlerle ifade etmiştir:

Maarife doğru ilk adım mektep açmaktır. Ben hemvatanlarımın faydası için var gücümü bu işe verirem ve öz nezaretim altında mektep açmak hakkında fikir ileri sürmeye cesaret edirem. Avrupa'ya Asya karşısında üstünlük veren maarif'tir. Artık Avrupa tahsili ile tanış olmuş Asya'lılar ise, öz ilimlerinin eksikliğini görüp düştükleri durumdan çıkış yolu tapa bilmir.

Topluma yön veren Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, okul açma girişiminde bulunmuş, çocuklar için "Nasihatname" adlı sade bir Türkçe ile yazılmış ders kitabı hazırlamıştır (Baykara, 1975: 72; Yazıcı, 1991: 544).

Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı'nın "Gülistan-ı İrem'i," "biz Türkler kimiz" sorusunu ele almamıştır. Bu sebeble, milli bir tarih yazımından bu dönem bahsedilmese de bu gelişmeler aydınlanmanın ilerleme ilkesi çerçevesinde değerlendirilebilir (Valiyev, 2020: 147). Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, entelektüel şahsiyeti, okul tasarısı ve ortaya koyduğu eserleri ile Azerbaycan'da aydınlanma döneminin önemli isimlerinden biri olduğunu göstermektedir.

2.1.3. Mirza Şefi Vazeh

1794'te Gence'de dünyaya gelen Mirza Şefi Vazeh, 1830'lı yıllarda Farsça ve Azerbaycan Türkçesinde yazmış olduğu şiirleri ile dikkat çeken, Azerbaycan edebiyatının önemli şairlerindendir (Akpınar, 2012: 579). Fars dilini iyi bilmesi ona Nizami, Hayyam, Sa'di, Hafız gibi İran klasiklerini genç yaşta okuyup bilgi ve dünya görüşünü arttırmasını

⁴⁰ Rus çarının yetkilerinin sınırlandırılmasını isteyen aydınlar, Aralık 1828'de ayaklanma girişiminde bulunmuşlardır. Bu siyasi ideale sahip olanlara Dekabristler denir. Ay'ın ismi ile anılan ihtilalcilerin başarısız olmaları sonucunda bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı da sürgüne gönderilmişlerdir. Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, Mirza Feth Ali Ahundzade gibi aydınlar dekabristlerle dostluk kurmuşlardır. Dekabristler Rus ve Avrupa edebiyatının Kafkasya'ya tanıtılmasında etkin rol oynayarak kültür hayatını canlandırmışlardır (Süleymanlı, 2006: 55).

sağladı. Mirza Feth Ali Ahundzade'nin hocası olan, hat ve şiir dersleri veren Mirza Şefi Vazeh, Gence'de öğretmenlik yaptı (Yusifov, 2014: 4). 1840'ta Tiflis'e göç ederek Kaza mektebinde din derslerinin yanında Farsça, Azerbaycan Türkçesi ve Şark Edebiyatı derslerini okuttu (Akpınar, 2012: 579). Gence'de teşkil ettiği "Divan-ı Hikmet" adlı edebî-felsefî meclisi Tiflis'te de faaliyet göstermiştir. Burada toplanan Tiflis aydınları, oluşturulan edebî ortamda şiir, felsefe ve dönemin önemli sorunları hakkında fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Mirza Feth Ali Ahundzade, Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı ve diğer Azerbaycan aydınları da bu meclise iştirak etmişlerdir. Bu meclisin yanısıra Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, İsmail Bey Kutkaşanlı, Mirza Feth Ali Ahundzade'nin olduğu gibi Mirza Şefi Vazeh'in de Tiflis'e sürgüne gönderilen Rus siyasi hadimleri ile münasebetleri Azerbaycan'ın medenî muhitine etki etmiştir. (Ahmedov, 2006: 136-137; Merdanov, 2011: 44).

1840 yılından itibaren Tiflis'te Rus Gimnaziyasında Azerbaycan dilinin öğretimi ile uğraşmıştır. Kafkasya'da açılan gimnaziyalarda yerli diller, Azerbaycan ve Fars dilleri de konuşulmakta idi. Mirza Şefi Vazeh'e göre bu dillerde yazılmış ders kitaplarına ihtiyaç vardı. Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı'un "Kanun-i Kutsi" adlı kitabı Farsça dil bilgisi eğitimi için işlenirdi ama Azerbaycan dil eğitimine ait bir ders kitabı yoktu. Toplumun sosyo-kültürel alanda ileriye gitmesi için çalışan Mirza Şefi Vazeh bu eksikliği gidermek maksadı ile 1851 yılında İvan Grigoryev ile "Kitab-ı Türki" adlı çalışmayı kaleme aldı. Bu eser Türk dilini ve Azerbaycan edebiyatını öğretmek için yayınlanan ilk eserlerden biri olmakla birlikte Rus sansürü nedeniyle ders kitabı olarak kullanılamadı (Yusifov, 2014: 9).

Divan-ı Hikmet'e katılanlardan biri de Alman şairi Friedrich Bodenstedt'dir. 1844 yılında Kafkasya Genel Valisinin daveti ile Tiflis'e gelen Friedrich Bodenstedt burada öğretmenlik yapar. Mirza Şefi'den Fars dilini öğrenir ve Bodenstedt'in yardımı ile Batı Avrupa klasikleri ile tanışır. Bodenstedt'e, kendi eliyle yazılmış şiirlerini hediye eder. Rus ve Batı Avrupa dilinde neşrolunan şiirlerinin Farsça ve Azerbaycan dilinde orijinali elde yoktur. 1846'da Almanya'ya dönen Bodenstedt, Mirza Şefi Vazeh'in şiirlerini Almanca'ya çevirerek "Mirzə Şəfinin şərqləri" adı ile neşreder. Batı Avrupa'da ve Rusya'da merak uyandıran bu eser ona büyük şöhret kazandırmıştır. Fakat Bodenstedt, 1873 yılından itibaren şiirlerin Mirza Şefi Vazeh'e değil de kendisine ait olduğunu iddia etmiştir (Yusifov, 2014: 5-6). Edebî ve ilmi eserleri mevcut olan Mirza Şefi Vazeh, milli ve dinî değerleri kendi çıkarları lehine kullanan din adamları ve aydınları eleştirmiş, gerçek din

adamı ve vatanseverlere ihtiyaç duyulduğunu kaydetmiştir (Elekberli, 2021: 203, 206; Akpınar, 2012: 579).

2.1.4. Mirza Feth Ali Ahundzade

Mirza Feth Ali Ahundzade, (1812-1878) Şeki (Nuha)'da dünyaya geldi. Mirza Şefi Vazeh'in telkinleri ile modern eğitime yöneldi. Rus okuluna devam eden Mirza Feth Ali Ahundzade, Rusçayı öğrenerek 1834'te Kafkasya Rus Genel Valiliğinde tercüman yardımcılığı görevine başlamıştır. Batı kültürü ile ilgilenerek sahne edebiyatında çığır açmıştır. Batı tekniği ve yapısını içeren, Azerbaycan Türkçesi ile yazdığı komediler ile Azerbaycan'da tiyatro kültürünün başlamasında etkili oldu. İslam ülkelerinde geri kalmışlığın nedenini, okuryazarın az olmasında bulan Mirza Feth Ali Ahundzade, bu durumun çözümünü Arap alfabesi yerine latin alfabesinin getirilmesinde bulur. Bu çalışmaları sonuç vermemiştir. Azerbaycan kültür ve medeniyetine katkı sağlayan isimler arasında yer alan Mirza Feth Ali Ahundzade 1878'de vefat etmiştir (Algar, 1989: 186-190).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hasan Melikzade Zerdabi, Mirza Feth Ali Ahundzade⁴¹, Hacı Seyit Azim Şirvani, Azerbaycan'da kültürel kalkınmayı sağlama yolunda üç kurumu temellendirmişlerdir. Okul, basın, tiyatro ile ilgili bu çalışmalar Azerbaycan'da sosyal ve kültürel değişimler meydana getirmiştir (Baykara, 1966: 65-66, 131). 1864 yılında Kafkasya tarihini araştırmak üzere Kafkasya Arkeoloji Komisyonu kuruldu. Mirza Feth Ali Ahundzade ve Mirza Hüseyin Qayıbzade Azerbaycan tarihine ait olan belgeleri toplayıp onları Arap ve Fars dilinden Rus diline tercüme ederek komisyona sunmuşlardır. Onların faaliyetleri sayesinde komisyon tarafından yayınlanan belgeler içinde Azerbaycan tarihi ile ilgili birçok belge korunmuştur. Bu sebeble onlar eski yazılı tarihi belgeleri toplayan ve onları ilim dünyasına kazandıran alimler olarak kabul edilir. Mirza Feth Ali Ahundzade ve Mirza Hüseyin Qayıbzade dost olmalarının yanında Azerbaycan halkının aydınlanmasında önemli işler yapmışlardır. Tiflis ve Gori'de okuyan Azerbaycanlı öğrencilerin Rus askeri ve sivil okullarına kabul edilmelerine çalışmışlar ve bu öğrencilerin eğitimlerini tamamlayıp Azerbaycan'a dönmeleri için önemli adımlar atmışlardır. Mirza Feth Ali Ahundzade ve Mirza Hüseyin Qayıbzade'nin faaliyetleri

⁴¹ Sovyetlerde ve Azerbaycan ifadesi ile Mirze Feteli Ahundov (Algar, 1989: 186).

sayesinde 1875 yılında Tiflis’te yoksul Müslüman çocuklar için ayrı bir okul açılmıştır (Ahmedov, 2006: 153,157).

XIX. yüzyıl başlarında Rusya hakimiyetine giren Kafkasya Türklüğünün milli bir varlık gösterdiği iddia edilemeyeceği gibi, o dönem Azerbaycan dini-mezhebi etkiler altında ümmet devrini yaşamakta idi. Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı’nın “Gülistan-ı İrem” adlı eserini Farsça kaleme alması, Mirza Feth Ali Ahundzade’nin eserlerinin bir kısmını yine Farsça yazmış olması İran tesirinin etkili olduğunu göstermektedir (Akçura, 2009: 523). XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise Azerbaycan edebiyatı, Çarlık idaresinin istibdatını, haksızlıklarını gözönüne sererek, gerilikle mücadele etme ve halka ileriye gösterme eğilimindedir. Ayrıca halk arasında konuşulan dili, hayatın içinden alınan konular işlenerek halka benliklerini tanıtmak bu çağ edebiyatının sosyal ve siyasi görevi olmuştur. Azerbaycan’da bu edebi hareketin öncüsü olan (Baykara, 1975: 69) Mirza Feth Ali Ahundzade, eserleri ve fikirleriyle XIX. yüzyılın Azerbaycan kültür ve edebiyatının en önemli fikir adamlarından biri olmuştur. Ansiklopedik bir şahsiyet olarak adlandırılan Mirza Feth Ali Ahundzade, devrinin birçok meseleleri hakkında fikirler söyleyip tenkit etmiş bazen de çözüm yolları için tavsiyelerde bulunmuştur. Dili, modern edebiyatın ihtiyacı olan seviyeye yükselten Mirza Feth Ali Ahundzade, kendinden sonra gelenler üzerine büyük etki bırakmıştır (Devlet, 2014: 34). Dilde Türkçülüğün öncülüğünü yapan (Caferoğlu, 1940: 25) Mirza Feth Ali Ahundzade ile Azerbaycan Türkçesinin arınma dönemi başlamıştır (Süleymanlı, 2006: 61).

Azerbaycan Türklerinin tarihinde oynadığı rol inkar edilemeyen Mirza Feth Ali Ahundzade, İran ve Avrupa etkisinde kalmış, İslam dini ve Türk kimliğinden uzaklaşmış belki de bu tutumunda Avrupa-Rus ideologlarından etkilenmiştir (Elekberli, 2021: 273). Farsçılık ideolojisini tetikleyen düşünceleri olsa da Kafkas Türk aydınları üzerinde baskın bir etkisi olmuştur. “Kendi halkım için ben herşeyimi kurban etmeye hazırım” diyen Mirza Feth Ali Ahundzade halkının Avrupalılardan daha üstün doğal yeteneği olduğuna inanmıştır. Onun düşüncesine göre dışarıdan alınacak olan herşey milli manevi değerlere ters olmamalıdır (Süleymanlı, 2006: 60- 61).

Mirza Feth Ali Ahundzade, Hasan Bey Melikzade Zerdabi’ye ilmi ve medeni gelişmenin sağlanması gerektiğini “Senin muradın o vakitte kamile yeter ki, bizim hatta çobanlarımız da Prus çobanları gibi okuma-yazma bilsinler ve ünas tayfamız da okuma bilsin” sözleriyle ifade ederek okullar açmalarını telkin etmiştir. Hasan Bey Melikzade

Zerdabi'ye eğitim projesi hakkında bazı isteklerde bulunarak programın Ekinci gazetesinde ilan edilmesini istemiştir (Hüseynov, 2007: 242). Mirza Feth Ali Ahundzade'nin eğitim ve kültür alanındaki çalışmaları, bu alanda reformlar yapmak isteyenlere örnek teşkil etmiştir. Bazı araştırmacılar onu "Şark reformatoru" olarak adlandırmıştır (X. M. Memmedov, 2005: 26). Mirza Feth Ali Ahundzade: "Mənim məqsədim islam xalqlarını sarsan cəhaləti aradan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı, rifahı və sərvətinin artması üçün babalarımızın malik olduğu şan və şöhrətinin bərpa edilməsi üçün ədalətə rəvac verməkdir" (Ahmedov, 2006: 158) diyerek çalışmalarının amacını ortaya koyar.

Mirza Feth Ali Ahundzade "Bütün dünya halklarının bilimde sanayide ilerlemesini, hatta kendi eski yazılarını bırakıp medeniyet dairesine dahil olan Japonları gördüğüm zaman sadece talim ve terbiye işlevi olan alfabenin zorluğu yüzünden Müslümanların geri kalmasına dayanamıyorum." (Valiyev, 2020: 76) düşüncesi ile alfabe reformunun toplumun ilerlemesinin bir yolu olduğunu ifade etmektedir. Alfabe reformu talebi ile okuma yazma sorununun giderilmesi için dilde sadeleşmeyi savunmuş, talebi İstanbul ve Tahran'da reddedilince alfabe'nin değiştirilmesi düşüncesinde olmuştur (Valiyev, 2020: 75). Mirza Feth Ali Ahundzade, İslam elifbasının ıslahı hakkında çabalarını ve netice alamadığını hatıratında şu şekilde kaydetmiştir. "1857'nci miladi yılda ben Müslüman elifbasının ıslahı fikrine düştüm. Bunun için İstanbul ve Tahran'a gitmek lazım geldi. Birçok müzakereler ettik. Heyhat, Müslüman rüesası elifbalarını değiştirecek gibi değiller. Halbuki bu her şeyden daha vacip ve daha mukaddemdir (Akçura, 2009: 331-332). 1857 yılından itibaren alfabe düşüncesini gündeme taşıyan Mirza Feth Ali Ahundzade yaptığı girişimler sonuçsuz kalmış olsa da gelecek nesillerin bunu yapacakları inancını taşımıştır (Süleymanlı, 2006: 62). Mirza Feth Ali Ahundzade'nin alfabe ıslahatı Müslüman Türk halklarının birçoğunda uygulamaya konulmuştur. Modernleşmeyi dil üzerinden sağlamaya çalışan Mirza Feth Ali Ahundzade'nin fikirlerinde milliyetçi bir yaklaşım görülmesi de fikirlerinin aydınlar üzerinde etkisi olduğu söylenebilir.

Mirza Feth Ali Ahundzade'nin Azerbaycan Türkçesi ile yazdığı, 1859'da yayınlanan ilk Türk tiyatrosunu yazmış olması onun Türk fikir ve edebiyatına hizmeti olarak önemlidir (Akçura, 2009: 333). Azerbaycanın konuşma dili ile komedyalar kaleme alması onun dilde fiili Türkçülük yaptığını düşündürür. Akçura, Ziya Gökalp'in Mirza Feth Ali Ahundzade'yi Türk milliyetçiliğinin önde gelenlerinden saydığı görüşünün yeterli

inceleme yapılmadan ifade edildiğini kaleme alır (Akçura, 2009: 332-333). Ancak Türk milliyetçiliği fikrini açıktan açığa amaçlamış olmasa da Azerbaycan Türkçesi ile yazdığı komediler ve harf ıslahına yönelik çabalarının bu yöne doğru olduğu söylenebilir (Akçura, 2009: 351; Swietochowski, 1988: 44).

Sosyal önemi olan yazıları ve komedilerini Türkçe kaleme alan Mirza Feth Ali Ahundzade'nin eserlerinin yerel tiyatrolardan önce Rus tiyatrolarında sahnelenmesi gösteriyor ki dildeki İran etkisini kırma düşüncesi ile Çarlık idaresi bu kültürel değişim sürecine destek vermiştir (Swietochowski, 1988: 45). Edebi uyanış, aydın fikirleri halkın geniş tabakasına iletme ihtiyacından kaynaklanmış olmalıdır. Bu anlamda tiyatro, verilmek istenen ideolojik mesajı okuryazar olmayan halka ulaştıran en iyi araçtır. Azerbaycan yenileşmesinde tiyatro önemli rol oynamıştır (Kanlıdere, 2021: 161). 'Tatar Moliere' olarak adlandırılan Mirza Feth Ali Ahundzade Azerbaycan toplumunda cehalete dayandığı aksak yönleri alaycı bir üslupla komedilerine yansıttı (Swietochowski, 1988: 43; Altstadt, 1992: 76). Tiyatro, halkın geri kalış sebeplerinin ortaya konularak çözüm sunulması ve halkı uyandırma amacı taşıması yönü ile toplumun aydınlanmasına etki etmiştir.

Eğitime önem veren Mirza Feth Ali Ahundzade, 1876 yılında Gori Öğretmenler Seminariyası'nın Türk-Tatar şubesinin açılması için çaba göstermiş, 1879'da onun ölümünden bir yıl sonra bu şube açılmıştır. Bu okul Türk düşünce hayatına yön verecek olan birçok aydın ve öğretmen yetiştirmiştir⁴² (Süleymanlı, 2006: 62). Mirza Feth Ali Ahundzade; Kafkas Arkeoloji Komisyonu, Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyetinin Kafkasya Şubesi, Kafkas Ülkesi Meskun Yerlerinin Öğrenilmesi Komisyonunun üyesi olmuştur. Ahundzade, bu komisyonlar aracılığı ile Kafkas halkları ve Azerbaycan Türklerinin hayatına dair yayın yapılmasını sağlamıştır (Baykara, 1975: 66).

Mirza Feth Ali Ahundzade'nin laiklik anlayışı dinin hayatın her alanında öğrenmeye engel olduğuna dayanmaktaydı (Swietochowski, 1988: 44). Din adamlarının alfabe reformuna engel olmamaları için okuduğunu anlayan halkın dini hakikatleri de öğreneceğini ifade ederek din adamlarını ikna etmeye çalışmıştır (Valiyev, 2020: 78). Mirza Feth Ali Ahundzade, halkın uyanışını sağlayacak fikirlerin taşıyıcıları olan aydınlar

⁴² Neriman Nerimanov, Feridun Bey Köçerli, Celil Mehmet Kuluzade gibi aydınlar bu kurumlardan mezun olacaklardır. Azerbaycan halkının milli uyanışını engellemek isteyen Çar idaresi, Azerbaycanlı Türk öğrencilere baskı yapmıştır. Bu aydın isimlerin hür ve milli düşüncelerinin kuvvetlenmesinde bu baskının etkili olduğu düşünülebilir (Süleymanlı, 2006: 67).

içinde yer almıştır. Mirza Feth Ali Ahundzade'nin “əgər xalq tərbiyə edilməzsə və camaat savadlı olmazsa, çəkdiyimiz bütün zəhmətlər heçə- puça çıxacaqdır” sözü aydınların faaliyet programını oluşturmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaygınlaşan ve Avrupalılaşma düşüncəsi ile bağlantılı olan “dünyevi mektep” eğitim problemine çözüm olarak görülmüştür. Bu dönem aydın zümrenin yenileşme fikirleri sonraki dönem aydınlarına kaynak teşkil etmiştir. (Merdanov, 2011: 48).

Azerbaycan halkının siyasi, sosyal ve iktisadi sorunlarını halka ana dilleri ile anlatılmasını sağlama ve bu sayede edebi dilin halkın konuştuğu dil olması dönemin realist edebiyatçılarının bu çağdaki dil görüşünü ortaya koymaktadır. Bu dil görüşü o dönem ana dil meselesi olarak adlandırılmıştır. 1830-1840'lı yılları arasında Azerbaycan'da Fars dilinde yazılan eserlerin yazılmasına karşın XIX. yüzyılın ikinci yarısında, vatanseverlik duygularının tesiriyle Azerbaycan ana dili ile yazılmıştır (Baykara, 1975: 70). Ahundzade'nin dil sahasındaki düşünceleri ve çalışmalarına bakıldığında dönemin sosyal ve pedagojik problemleri görülmektedir.

2.1.5. Necef Bey Vezirov

1854 yılında Şuşa'da dünyaya gelen Necef Bey Vezirov, 1863'te başladığı Rusça eğitim veren Dil ve İlim Ortaokulunda Hasan Bey Melikzade Zerdabi ile tanışır. 1873'te Mirza Feth Ali Ahundzade'nin Hacı Kara dramını sahneleyenler arasındadır (Elekberli, 2021: 275). İkinci'nin ilk sayısı yayınlandığında Necef Bey Vezirov, Moskova'da Petrovsky Razumovsk Tarım Akademisi'nde eğitim almaktaydı. Öğretmeni olan Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin ana dilde bir gazete yayınladığını Moskova'da duyar. İkinci ile ilgilenmeyi hedef bilen Necef Bey Vezirov, 28 Ağustos 1875'te Hasan Bey Melikzade Zerdabi'ye gönderdiği mektupta “Əvvəlinci iki nömrəni aldım. "Əkinçi" mənim ana dili müəllimimdir. Tərcümə üçün orijinal bir şey tapmıram. Özümünkünü yazıram. Davamı da olacaq. Qəzetin proqramını göndərinki, nədən yazacağımı bilim” sözlerine yer verir (Aşırlı, 2009: 22).

Zamanının aydınlanmış kuşağının bir temsilcisi olan Necef Bey Vezirov, devrin değiştiğini, dünyanın terakkisine uygun olarak eserler vücuda getirmek gerektiğinden dem vurur. Dünyevi ilimlerin tedrisinin ve eğitim sisteminde ıslahatın gerekliliği üzerinde durmuştur. Medeniyetin tesisi ile ilerleme kaydedileceğini öngörür. Ders kitaplarının kalitesizliğinden yakınan Necef Bey Vezirov, dünyevi ilimlerin tedrisinin gerekli olduğunu

düşünmüştür. İkinci gazetesinde derc edilen makalelerinde edebiyat ve sanat meselelerine değinmiştir (Aşırlı, 2009: 23). Necef Bey Vezirov, milli-dini gelenekleri gelişim için engel olarak görmediğini, halkın bilgisizliğinin ve cahilliğinin milli değerlerden habersiz olmasından kaynaklandığını, riyakar din adamlarının davranışlarının İslam dini ile ilgisinin olmadığını düşünmektedir. Çözümü bilim ve sanattan uzak kalan halkın aydınlatılmasında arayan Necef Bey Vezirov, 1890'lar da kaleme aldığı piyeslerde cehaletle mücadele etmektedir (Elekberli, 2021: 281-282). 21 Haziran 1905 tarihli Hayat gazetesinde yayınlanan yazısında Necef Bey Vezirov "Ömrümdə hər nə şikayətim varsa, hamısı o məni təngənəfəs edən cəhalətdir. Xudaya, nə vaxt o zülmətdən xilas olacağıq? diyerek mücadelesini gazete sayfalarına da taşımıştır (Aşırlı, 2009: 70).

Mirza Feth Ali Ahundzade'yi takip eden oyun yazarlarından Necef Bey Vezirov, Azerbaycan dilinde ilk trajedinin yazarıdır. Trajedilerinin kahramanları, eskiyi değiştirme çabalarından ötürü cehalet yanlısı çevreleri tarafından bastırılan aydınlardır (Swietochowski, 1988: 47). Moskova'da eğitim alırken halkını başka milletlerle karşılaştırıp halkının geri kalmışlığını milli-dini ananelerde görmüştür. Bu düşüncelerinde Moskova-Rus ilmi medeni çevresi içinde iken Ruslaştırma ideolojisinin⁴³ etkisinde kaldığı düşünülmektedir. İkinci gazetesinde ileri sürdüğü fikirlerinde ise Avrupa-Rus medeniyetinden uzaklaşarak, konuları milli çerçevede ele aldığı düşünülebilir. (Elekberli, 2021: 276, 281).

2.1.6. Seyyid Azim Şirvani

Şamahı'da dünyaya gelen (1835-1888) Seyid Azim Şirvani, Azerbaycanlı şair ve eğitimcidir. Arapça ve Farsça dillerini öğrenen Seyid Azim Şirvani, 1855 yılında Bağdat ve sonra Şam'da dini eğitim aldı. 1857 yılında Mekke-Medine'de bulunan Seyid Azim Şirvani seyahatleri ile İslam dünyasının durumunu gözlemledi. Diğer İslam ülkeleri karşısında ülkesinin geri kaldığını düşünmesi onu eğitime yöneltti. Bu ilgisi ile öğretmenlik yapan Seyid Azim Şirvani, Şamahı'da (1869-1870) usul-i cedit eğitim özelliklerini taşıyan bir okul açtı. İkinci gazetesine gönderdiği yazılar ile Hasan Bey

⁴³ Çarlık Rusyası işgal ettiği yerlerin milli-dini adetlerini barbar medeniyet olarak gösterip yeni bir medeniyetin gerekliliğinden bahisle yerine Avrupa-Rus medeniyetini doldurma siyaseti güdüyordu (Elekberli, 2021: 276).

Melikzade Zerdabi'nin çalışmalarına destek verdi (Akpınar, 2009: 50). Edebiyat tarihçisi Feridun Bey Köçerli, Seyid Azim Şirvani'nin açmış olduğu usul-i cedit okulu hakkında:

Ahirü-l emr Hacı Seyyid Azim vatani Şamahı şehrine mürcaat edip burada bir mektep binası koymuştur ki, onda Türk, Fars ve Rus dilleri talim olunurdu. Ve lakin o vakitlerde talim terbiye meselesi çok çetin emirlerden birisi hesap olunurdu. Çünkü usul-i cedit üzere uşaklara okumak ve yazmak öğretmek layıkınca münteşir olmamıştı ve talim işlerine mübaşir olan eşhasın usul-i cedit neden ibaret olduğundan haberi yoktu...

ifadesi ile dönemin eğitim ortamını nakletmiştir (Köçerli, 2005: 35).

Seyid Azim Şirvani, Kafkasyalıların geri kalmalarının sebebi olarak İslam dinini değil, Türklerin-Müslümanların millet olma çabasında olmamalarından ve eğitimsiz olmalarından kaynaklandığını ileri sürer. Kalkınmanın ilimle olduğunu bu sebeble yeni usulde okulların açılmasını ve bu okullarda dini ilimlerle birlikte dünyevi ilimlerin de öğretilmesini kaydetmiştir. Hasan Bey Melikzade Zerdabi'yi milletin hayırhahı olarak adlandıran Seyyid Azim Şirvani gazeteler kurulursa, yeni usulde okullar açılırsa toplumun gelişeceğini düşünmüştür (Elekberli, 2021: 358, 359).

1874 yılında Seyid Azim Şirvani tarafından Şamahı'da ana dilde eğitim veren ilk mektep olarak kabul edilen modern okul açıldı. Burada dersler Türkçe olarak yapılıyor, Arapça, Rusça, Farsça eğitimi alınmasının yanında tarih, coğrafya aritmetik, fen bilimleri dersleri veriliyordu. Azerbaycanda bu tarz okullar Rus baskısı yanında din adamlarının da tepkisini çekmiştir (Süleymanlı, 2006: 69; X. M. Memmedov, 2005: 29).

Azerbaycan'da kurulan usul-i cedit mektepleri arasında 1892 yılında Mehemed Tağı Sidki'nin⁴⁴ Nahçıvan-Ordubad da "Ahtar" isimli okulun önemli bir yeri vardır. Yeni eğitim sisteminin tatbik edildiği bu okulun başarısı üzerine Nahçıvan halkı, Mehemed Tağı Sidki'ye "Terbiye" adlı yeni bir okul açması için destek verdiler. Bu okul Azerbaycan milli eğitim sisteminin oluşumunda örnek bir rol oynamış ve aydınlanma hareketinin gelişmesinde olumlu etki yapmıştır. 1890'ıncı yıllarda Şuşa'da Mir Möhsün Nevvab tarafından açılan yeni usulde eğitim veren okul Seyid Azim Şirvani ve Mehemed Tağı Sidki'nin geleneğini sürdürdü. XIX. yüzyılın 80. yıllarından başlayarak Azerbaycan aydınlarının yardımı ile Bakü, Şuşa, Nahçıvan, Nuha, Şamahı ve başka şehirlerde ana dilde eğitim veren yeni usul mektepler faaliyet göstermiştir (Süleymanlı, 2006: 69; X. M. Memmedov, 2005: 30).

⁴⁴ Mehemed Tağı Sidki, Numuney-i Ahlak, Muhtasar Coğrafya Risalesi, Kıraati Fenniye, Pedagogika gibi ana dilde ders kitaplarını hazırlaması önemli bir adımdır (Süleymanlı, 2006: 70).

Doğu ve Rus klasiklerinden tercüme ettiği parçalardan “Mecmuay-ı aşari Hacı Seyyid Şirvani” adlı ders kitabı tertib etmiştir (X. M. Memmedov, 2005: 29). Seyid Azim Şirvani, okulun idaresi dışında Ekinci, Ziya ve Keşkül gazetelerinde makaleler yazdı. Makalelerinde cehaletten kurtulmak için eğitime yönelmeyi işlemiş; sosyal adaletsizliğe, Çar memurlarının ve yerli ağaların haksızlıklarına karşı çıkmıştır (Ahmedov, 2006: 163).

2.2. Milli Uyanışın Başlangıç Devri (1875-1904) içinde Hasan Bey Melikzade Zerdabi

Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 1837 yılında⁴⁵ Bakü’nün Göyçay kazasının, Kür çayının kıyısında yer alan, Zerdab köyünde dünyaya gelmiştir. Dedesi Rahim Bey ve babası Selim Bey, dönemlerinin maarifperver kişilerindendir (Yeşilot, 2003: 52). Hasan Bey Melikzade Zerdabi, devrin şairlerini ağırladıkları evlerinde babasından edebiyat ve diğer alanlarda bilgi alır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin böyle bir ortamda yetişmesi onun ilmi ve fikri terbiyesinde etkili olmuştur. Çocukluğunda dinlediği tarihi vakalar, vatan düşüncesinin oluşmasını ve Azerbaycan tarihi hakkında merakını husule getirir. Bu merakı sayesinde tarihi vakalar hakkında bilgi edinmiştir (Hesenov, 2008: 19).

İlköğrenimine 7-8 yaşlarında medresede başlayan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Arap ve Fars dillerini öğrenir. Fakat medrese eğitiminden hoşnut olmadığından 1852 yılında Şamahı’da bulunan bir Rus okulunda eğitimine devam eder. Burada Rus dilini başarıyla öğrenen Hasan Bey Melikzade Zerdabi, okul bitirme sınavında verdiği cevaplar ile Kafkas Maarif Müdürü Baron Nikolay’ın dikkatini çeker ve devlet bursu ile I. Tiflis Lisesinde tahsiline devam etmesi teklif edilir. Babasının vefatı üzerine Tiflis’te yaşayan babasının dayısı General Ferec Bey Agayev tarafından verilen destek ile bu okula kaydolarak 1861 yılında başarı ile eğitimini tamamlar. Devlet bursu ile Moskova Üniversitesi Fizik-Matematik Fakültesi Tabiat bölümünde eğitimine devam eder (Yeşilot, 2009: 99). Damadı Ali Merdan Topçubaşı, onun Moskova’da geçen talebelik yıllarının “Rus ictimai fikrinin uyandığı” devre tesadüf ettiğini nakletmiştir (Çemenli, 2013: 143). Rus edebiyatıyla ilgilenen Hasan Bey Melikzade Zerdabi, bu dönemde Rus toplumunun önde gelen aydınlarıyla tanışır. Bu kişiler arasında şair Aleksey Nikolayeviç Pleşseyev⁴⁶ ve Moskova Devlet Üniversitesinin Rektörü olan Rus Tarihçi Sergey Mihayloviç Solovyov

⁴⁵ Bazı kaynaklarda doğum tarihine ilişkin farklı bilgiler mevcuttur. Kaynağın önemine binaen Eşi Hanife Hanım Melikova’nın hatıralarında geçen 1837 tarihi esas alınmıştır.

⁴⁶ Fransız sosyalistlerinin çalışmalarını inceleyen Pleşseyev, ölüm mahkumiyeti kürek cezasına çevrilerek Sibiryaya sürgün edilen 24 kişi arasındadır (Baykara, 1966: 133).

yer almıştır. Solovyov, Hasan Bey Melikzade Zerdabi'ye şark milletleri ve İslam hakkında sorular sorar ve onun verdiği bilgilere kıymet vererek bunları kaydeder. Solovyovların evine yapmış olduğu ziyaretler neticesinde Solovyov'un kızı ile evlenmeyi düşünen Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Hristiyan bir kız ile evlenmekten imtina etmesi ve halkına hizmet etme ideali ile bu fikrinden vazgeçmiştir. 1865 yılında tahsilini tamamlayan (Nazımoğlu, 2005: 19) Hasan Bey Melikzade Zerdabi, milli ideallerinin inşası yolunda yapmış olduğu bu programlama ile ülkesine geri döner.

Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Moskova'dan döndükten sonra Tiflis'te köylülerin topraklarını taksim eden ve bu konuda meydana gelen sorunları çözen Toprak Komisyonunda çalışmaya başlar. Başlangıçta kendisine güvensiz davranan halkın “Şapkalı Rus” demelerine aldırmayan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, zamanla bu güvenin tesis edileceğine inanır (Nazımoğlu, 2005: 20). Bugün Gürcistan sınırında yer alan Borçalı bölgesinde vazife alan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, çarlığın entrikalarını çocukluktan bildiğinden, toprakların taksimi ve toprak anlaşmazlıklarında yapılan haksızlıkları gördüğünden halkın uğradığı haksızlıklara karşı kendisine verilen emrin aksine adil bir tavır alır. Tarıma elverişli alanların halkın elinden zaptedilmesine karşı yaptığı şikayetleri duyan olmaz. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Borçalı'nın meşhur beylerinden olan Yadigarov'a, haklarını elinden aldıkları halkın gün gelip esaretten kurtulacağını söylemektedir. Bu tutumlarına karşı, idare tarafından uyarılan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, yapılan haksızlıklara sessiz kalmak istemeyerek 1867 yılında vazifesini bırakmak mecburiyetinde kalır (Hesenov, 2008: 23-24). Ali Merdan Topçubaşı'nın ifadesi ile Hasan Bey Melikzade Zerdabi, halkın tarafını tutarak özünü bütün menfaatlerden mahrum etmiştir (Çemenli, 2013: 145).

Bu vazifesinden sonra, Kuba'da mahkeme katibi olarak çalışmaya başlamıştır. Rusça bilmeyen, sorunlarını iletecek idare bulamayan köylünün içinde bulunduğu durum karşısında köylünün yanında yer alır. Köylüye yol gösteren, ücretsiz dilekçe yazan Hasan Bey Melikzade Zerdabi istismarcı kesimin düşmanlığını kazanır (Hesenov, 2008: 24-25). Mart 1868 yılında evinde uğradığı suikastten zarar görmeden kurtulur. Köylülerin hakkını müdafa ettiği için 4 Ekim 1868 yılında görevinden alınan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, bir süre bağımsız mahkeme vekilliği yapmıştır (Yeşilot, 2009: 100). Hasan Bey Melikzade Zerdabi, sesini geniş kitlelere duyurma düşüncesindedir. Bu düşüncenin aksiyona geçmesi gazete ile mümkündür. Fakat o dönemin koşullarında Türkçe gazete çıkarma ihtimali

yoktur. Azerbaycan’da çıkan ilk Rusça gazete olan Bakinski Listok’ta (1871) yazmaya başlar. İlk makalesi Kuba’da okul açma düşüncesi üzerine olur. Fakat bu çağrısına cevap veren olmaz. Mahkeme vekilliği görevinden ayrılan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 18 Kasım 1869 yılında Bakü Ortaokuluna öğretmen olarak atanır. Bu tarihe kadar devlet müesseselerinde tek başına yürüttüğü mücadelesine yöntem değişikliği ile devam eder. Dedesi Rahim Bey’den duyduğu “sizi yalnız bilgi halas eder” (Nazımoğlu, 2005: 20, 22) sözünü uygulamaya geçirir.

Çar hükümetinin Ruslaştırma siyaseti yüzünden okullarda Müslüman öğretmen yoktur. Bazı varlıklı ailelerin çocukları hariç Türk kitlesi, Ruslaştırma endişesi ile çocuklarını okula göndermemektedirler. Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin, hükümete Müslüman öğrencilerin okullara yönlendirilmesi için Müslüman öğretmenin gerekli olduğunu ileten girişimleri netice verir. Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin talebi kabul edilince eğitimin önemini müdrik olarak halk içine karışıp aileleri ikna için uğraşır. 1872 yılında yoksul öğrencilere maddi destek sağlamak amacı ile hayır cemiyeti kurmuştur. Öğrencilerinden Neceb Bey Vezirov ve Asgar Adıgüzelov ile Azerbaycan şehirlerini dolaşarak cemiyet için yardım ister.⁴⁷ Bu cemiyet vasıtası ile okutulan öğrencilerin idare ve terbiyesiyle ilgilenilmesi ve çocukların kendi yanında kalmaları ile eğitim masraflarını aza indirmek için evlenme düşüncesinde olan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 1872 yılında Tiflis’te Mukaddes Nina okulunu bitiren Balkar Türklerinden olan Hanife Hanım Abayeva ile tanışır. Aynı düşüncede eğitimli bir hanım olan Hanife hanımla evlenerek eğitim ve hayır faaliyetlerine devam eder.⁴⁸ Hasan Bey Melikzade Zerdabi, öğrencilerine halkın eğitime ihtiyacı olduğunu anlatarak onlara halkın itimadını kazanmak için halk ile iç içe olmaları gerektiğini salık verir. Öğrencilerin sayısının artması ile gelir – gider dengesi bozulan hayır cemiyetinin üye sayısı 1876 yılında üçü gayr-i müslim olmak üzere 5’e iner. Bu durumda cemiyet bir süre sonra kapanır. Halkın ilerlemesi yolunda tiyatroyu da bir araç olarak gören Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 1873 yılında Mirza Feth Ali Ahundzade’nin

⁴⁷ Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin halka hizmet etme işini sadakatle ve şerefle devam ettirmişlerdir. Bu nesilden Mühendisler, Hukukçular, Pedagoglar çıkmıştır. Bu isimlerin içinde Neceb Bey Vezirov ve Asgar Ağa Adıgüzelov vardır (Çemenli, 2013: 146).

⁴⁸ KIZI Garib Sultan hatıralarında babasının, annesinin simasında onun sadık yardımcısı olarak gördüğünü ifade eder. Bakü’ye göç ettiklerinde on erkek çocuğunun kendi evlerinde kaldıklarını, annesinin bu çocukları okula hazırladığını ve bu çocukların yoksul ailelerin çocukları olduğundan bahseder. Kuba’dan gelen okumak için yurdundan ayrılan bir çocuğun kendi evlerinde kaldığını, böyle çocukların babasının ümidi olduklarını ve babasının onlarla iftihar ettiğini kaydeder. 1896-1897 yıllarında babasının Kaspiy gazetesinde çalışırken, Rusya’dan gelen misafirleri ağırlamak için eve haber gönderip onların ihtiramla karşılanması gerektiğini iletir. Misafirleri karşılayan Hanife hanımın Rusça konuşmasından misafirlerin hoşnut olduğunu ve bu kişilerin Maksim Gorki ve opera sanatçısı Şalyapin olduğunu ekler (Çemenli, 2013: 129-130).

Hacı Kara adlı eserini öğrencilerinin iştiraki ile sahneye koyar. Bu teşebbüsü, alkışlayanlar kadar eleştirenler de olmuştur (Nazımoğlu, 2005: 23-26).

20 Kasım 1874 yılında Çar tarafından kendisine Mukaddes Anna madalyası verilerek hizmetleri taltif edilmiştir. Fakat o bu nişanı hiçbir zaman takmamıştır (Yeşilot, 2003: 56). Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Kuba’da mahkeme katibi olarak çalıştığı dönemde gazete çıkarma fikrine sahiptir. Tiyatro çalışmalarına paralel olarak bir gazete çıkartılmasının, Müslümanlar nezdinde değişimin göstergesi olacağını düşünmektedir. Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı’nın kardeşi olan Abdullah Bakıhanlı’nın yapmış olduğu yardım ile bu sürecin ilk adımı atılır (Quliyeva, 2001: 11-12).

Allah dili olarak tabir edilen Arapça, tacirlerin ve ediplerin kullandığı Farsça yanında Türkçe yoksul halkın kullandığı bir dil idi (Hesenov, 2008: 34). Türk dilinin bu koşullardaki durumuna karşı Arapça ve Farsça kelimelerden arı bir Türkçeden yana olan Hasan Bey Melikzade Zerdabi ilk adımı atar. Türkçe gazete çıkarma fikri ile başlayan bu aksiyonun tek endişesi Çar hükümetine bunu kabul ettirmek olacaktır. 22 Temmuz 1875 yılında yayınlanan ilk sayı ile yayın hayatına başlayan Ekinci gazetesi, hükümetin onayını alır. İki haftada bir neşredilen gazete Rusya Müslümanlarının ilgisiyle karşılaşsa da Kafkas Müslümanları tarafından edebi dili olmaması ve dini bilgilere yer verilmemesi konusunda tenkit edilmiştir. Tercüman gazetesini çıkaran İsmail Gaspıralı, 1879 yılında Hasan Bey Melikzade Zerdabi’ye mektup yazarak dua etmesini ve gazeteyi çıkarması için kendisine rehberlik etmesini ister. Saf bir Türk dilini savunan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, İsmail Gaspıralı’ya Arapça ve Farsça kullanımından sakınmasını salık verir (Nazımoğlu, 2005: 26-29). Milli bir şuurun yayılmasını sağlayan bu durum Rusya Müslümanlarının ittihadının bir tezahürü olarak ilerleyen süreçte siyasi birliğin oluşmasını sağlayacaktır.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı başlayınca Ekinci gazetesinin her bir kelimesine itiraz edilir. Hasan Bey’in ihtiyatlı yaklaşımına rağmen Ekinci gazetesi, 1877 yılında kapatılmıştır. Çarlık yönetiminin takibe aldığı Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Bakü’den uzaklaştırmak maksadı ile Yekatarinador lisesine gönderilir. Bu durumu kabul etmeyen Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 11 Kasım 1878 yılında istifa ederek 1879 yılında Zerdab’a döner. Halkın uğradığı haksızlıklara karşı mücadelesine burada devam edecektir. Bu dönemde köylünün içinde bulunduğu durumu Kaspiy, Kavkaz, Novoye Obozreniye, Zemledelçeskaya ve Kafkas Köy Tasarrufatı Cemiyetinin yayın organında yayınlar (Yeşilot, 2003: 60-62). Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin diğer bir mücadele alanı ise

cehalettir. Ahalinin üzerinde nüfuz sahibi olan Şeyh Ali ve Şeyh Süleyman'ın cehaleti körükleyen tutumlarına karşı okul açma fikri engellenen Hasan Bey Melikzade Zerdabi, avam halkın üzerinde etkili olan bu kişilerin korkulu bir kuvvet olduklarını Valiliğe iletir. İdare tarafından Rusya'ya sürgün edilen bu isimler etkisiz hale getirilir. Köy ağaları ve polisin halka tutumuna karşı mücadele eden Hasan Bey Melikzade Zerdabi, halka hukukunu anlatarak maslahat kapısını açacaktır. Bu girişimlerinden rahatsız olan köy ağaları ve polisler Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin yeniden gazete açma teşebbüsüne karşı onu, Osmanlı sultanının ajanı olduğu ve bölgeyi Rusya'dan ayırma amacıyla olduğu gerekçesi ile ihbar etmişlerdir. Bu durumun doğru olmadığı idarenin tetkiki ile çürütülse de şüphe yaratacaktır (Nazımoğlu, 2005: 35,37).

Bakü Şehir Meclisinde on yıl vekillik yapan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Bakü Şehir Duma'sında teftiş komisyonunda yer almıştır. Eğitim, basın çalışmalarının yanında şehircilik alanında da halk yararına çalışmalar yapmıştır. Yoksul mahallelerin temizlik, ı ışık, okul, hastane sorunları ile ilgilenerek yetimhanelere, yaşlılar evine, şehrin temizliğine, hastanelerin ve köprülerin tamirine, okullara yeterli bütçe ayrılmasına çalışmıştır (Cavadova, 2016: 18). Bu çabaları karşısında zengin kimseler Hasan Bey Melikzade Zerdabi'ye “senin başında tüy yok, cebinde para yok, fukara diye bağıırıyorsun” diyerek onu tenkit etmişlerdir. Tiflis'te zenginlerin çocuklarının gideceği Politeknik Yüksekokulu için Bakü'den para istemi karşısında meclis toplantısında Hasan Bey Melikzade Zerdabi, para var ise yoksulun okulu için harcanmalı düşüncesi ile yoksul halkın hakkını gözetmiştir. Eğitime önem veren Hasan Bey Melikzade Zerdabi döneminde, Bakü'de Rus-Tatar okulu olarak adlandırılan ilkokul sayısı üçten on altıya çıkmıştır (Baykara, 1966: 146).

Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 1905 yılında Ermenilerle olan gerginlikte bu iki kardeş milletin arasındaki düşmanlığın giderilmesi için çalışmış, bu durumu hükümet fitnedarlığı⁴⁹ olarak yorumlayarak millete yöneltilen tehditlere karşı halkını uyarmıştır. Eğitimin birleştirici gücüne inanarak Ermeniler ve Türkler için karışık okullar açılmasını

⁴⁹ Difai'nin kurucularından İsmail Ziyadhanov, Duma'daki bildirisinde şu sözlere yer vermiştir: “Biz Müslümanlara; siz, Ermenilerin iktisaden kölesi oldunuz, silahlaniyor ve kendi devletlerini kurmayı planlıyorlar, birgün sizi ortadan kaldıracaklar dediler. Ermenilere de Pan-İslamizmin Müslüman cemaatinin tüm katmanlarında kök saldığı ve birgün Müslümanların onları katledeceği söylendi. Bu kışkırtma yöntemi idi. Bakü'de olaylar başlayınca, yönetim elde yeterli asker olmadığı, çatışma doğacağıının önceden düşünülmediği gibi mazeretler bulmaya çalıştı. Daha sonra çatışmaların milli düşmanlık temelinde ortaya çıktığı söylendi. Şunu belirtmeliyim ki biz Müslümanlar ile Ermeniler arasında hiçbir düşmanlık yoktur.” (Bkz. Swietochowski, 1985: 72).

önermiştir (Nazımoğlu, 2005: 41). Haşım Bey Vezirov'un “*korkusuz, sözünü açık söyleyen millet mücahidi*” (Kengerli, 2008: 127) olarak tanımladığı Hasan Bey Melikzade Zerdabi milletine ışık tutan aydınlardan olmuştur.

Hasan Bey Melikzade Zerdabi, iflic hastalığı nedeni ile Bakü'ye yerleşmek durumunda kalmıştır (1896). Zerdab'da iken halkın ihtiyaçlarını gazete yazıları ile duyuran Hasan Bey Melikzade Zerdabi, gazete işlerine Bakü'de devam etmiştir. Duma'ya seçilen Hasan Bey Melikzade Zerdabi, halka hizmet etme düşüncesi ile hareket eder. Duma'da çalıştığı süre zarfında yoksul halkın hakkını müdafa etmek için gayret göstermektedir. Şehrin uzak mahallelerinde okul ve hastane açılması için çabalayan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, kadınların eğitim alması için okul açma düşüncesindedir. Bu okul, Çar hükümetinin reddine rağmen Zeynel Abidin Tagiyev'in de girişimleri ile resmi izinler alınarak eğitime açılır. Kız okulunun ilk müdiresi Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin eşi Hanife Hanım olmuştur. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, halka sağladığı toplumsal destek ile de misyonunu ortaya koyar. 1902 yılında Şamahı'da meydana gelen depremde halka sağladığı yardım bunun bir delilidir. Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin çalışmaları, Ermeniler tarafından çıkarılan Bakü gazetesinde eleştirilmiştir (Hesenov, 2008: 46-50). 1906 yılında Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin teşviki ile *Birinci Muallimler Kurultayı* yapılır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, zorunlu ilköğretimi uygulamak, eğitimde geriliği ortadan kaldırmak öğretimi geliştirmek maksadı ile I. Muallimler Kurultayının toplanmasını sağlamıştır (Merdanov, 2011: 112). Bundan sonra Türkçe bilmeyen öğretmenler ana dillerini öğrenmeye başlarlar. Hükümetin dikkate almadığı bu kurultay kararları sonrasında çeşitli bahaneler ile kurultaya katılan öğretmenler işten çıkartılmıştır. 1907 yılında yapılan ikinci kurultaya hastalığı nedeni ile katılamayan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 28 Kasım 1907'de vefatına kadar hizmetlerine devam etmiştir (Hesenov, 2008: 46-52).

Hasan Bey Melikzade Zerdabi, XIX. yüzyıl başlarındaki aydınlar ve XX. yüzyılın kültürel rönesansının isimleri arasında entelektüel bir köprü oluşturmuştur (Altstadt, 1992: 76). Mehmet Emin Resulzade onun defin töreninde yapmış olduğu konuşmada “Bu koca edib insan, dünyasını değişse de irfan tohumlarını bu milletin sinesine ekerek gitmiştir.” (Yagublu, 2015: 22) ifadesi ile Hasan Bey Melikzade Zerdabinin milli idealizmini dile getirmiş; Şehir Belediye başkanı Rayevski de Hasan Bey Melikzade Zerdabi için “Ey

Güney Kafkasya Müslümanlarını gaflet uykusundan uyandıran ilk insan, Allah sana rahmet eylesin!” ifadesi ile milli hareketi tetiklediğini vurgulamıştır (Nesibli, 2017: 31).

2.3. Azerbaycan’da Ceditçiliğin İlk İdeologları

Milli fikir birliği yaratmaya çalışan aydınlar, Azerbaycan fikir tarihinde iz bırakmışlardır. Rusya’da yaşayan Türk aydınlar, siyasi Türkçülüğün ortaya çıkmasında etkili oldular (Hekimoğlu: 2009, 299). Azerbaycan aydınları, eğitim alanında, cehaletin tenkidinde, halkın milli bilincini uyandırmada, Çarlığın müstemlekeci siyasetinin ifşasında, Türk halklarının birliği fikrinin ve İslam bayrağı altında özgürlük fikrinin yayılması uğrunda faaliyet gösterdiler (X. M. Memmedov, 2005: 51-52). Türkçülüğün gelişmesi Azerbaycanlıları özbenliklerini araştırmaya sevketmiştir (Swietochowski, 1988: 51). Bu dönemde Azerbaycan’da İslamcılık ve Türkçülük yayılma göstermektedir. Azerbaycan toplumunda “Üç cərəyan müşahidə olunur: onlardan birincisi ‘ifrat mütərəqqiçilər’ (yaxud yeni müsəlmanlar), ikincisi, ‘ifrat köhnəpərəstlər’, (yaxud qədimi müsəlmanlar), üçüncüsü, bu iki cərəyanın arasında orta xətt götürən Panislamistlər.” Ahmet Ağaoğluna göre birincilerin çıkış yolu Avrupayı taklit, ikinciler geçmişe dönmekte, üçüncüler ise geriye dönüş olsa da köhnelikten çıkmanın esas alındığı bir geri dönüşü kabul eden kesimdir. Milletin birlik ve beraberliği için dil ve din birliğini önemli gören Cemaleddin Afgani, dil birliği yani milli birliğin dini birlikten daha tesirli olduğu düşüncesindeydi.⁵⁰ Cemaleddin Afgani ve eserleri ile temasta bulunan Azerbaycanlı aydınlar sosyal-siyasi fikrin oluşumuna etki ettiler (X. M. Memmedov, 2005: 46-48).

Cemaleddin Afgani, İslamın akıl ve düşünce özgürlüğü ile uyumlu olduğu görüşünden hareketle Müslümanların batı eğitimi ve tekniğini seçerek almalarını ön şart kabul ederek teşvik ediyordu. Milliyetçiliğin kolonyalizme karşı bir silah olduğu bütün Müslümanların tek bir idare altında toplanacağı bu durumun ise despotik değil liberal bir yönetim olacağı düşüncesinde idi. Azerbaycan aydınlarının çoğunu Afgani tarzı Panislamizm etkilemiştir (Swietochowski, 1988: 53).

Azerbaycan aydınlarının siyasi mücadele sahasına atılmasına ulusal basının gelişmesi eşlik etmiştir. Şark-i Rus (1903), Hayat (1905), Molla Nasreddin (1906),

⁵⁰ Afgani, insanlar arasında birçok ferdi dil ve din birliğinin birbirine bağladığını temele aldığı düşüncesinde dil birliğinin daha devamlı olduğunu savunmuştur. Dil birliği temelinde kurulan milliyete önem veren Afgani’nin dilde birlik düşüncesi İsmail Gaspiralı’nın dilde birlik tezine mutabık olsa da Afgani milli birliği dini birliğe karşı bir antitez olarak ortaya koymuştur (Mehmetzade, 1991: 44).

Debistan (1906), Davet-koç (1906), Füyuzat (1907), Yoldaş (1907), Terakki (1907), Behlul (1907), Zenbur (1909), Hakikat (1909), Arı (1910), Mektep (1911), Malumat (1911), Işık (1911), Şelale (1912) gibi basın organları aydınların çalışmalarını canlandırmıştır (X. M. Memmedov, 2005: 52).

2.3.1. Ali Merdan Topçubaşı

Bakü'nün petrol sanayi merkezine dönüştüğü, ticari sektörlerin geliştiği dönemde Azerbaycan'da meydana gelen dönüşüm ile Mirza Feth Ali Ahundzade ve Hasan Melik Zerdabi'nin fikirleri siyasi önem kazanmıştır. Azerbaycan aydınlarının girişi Ümmetçilik döneminden Milliyetçilik dönemine geçiş yönündeydi. Geleneksel eğitim anlayışından usul-i cedit okullarına geçmenin gerekliliğini ortaya koyarak milli kurtuluşun yolunu tespit ettiler. Bu aydınlar içinde Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Ali Merdan Topçubaşı gibi aydınlar Ümmetçilikten Milliyetçiliğe geçiş sürecini omuzladılar (Hasanlı, 2017: 51-52).

Azerbaycan'da Ceditçiliğin ilk ideologlarından olan Ali Merdan Topçubaşı, 1862'de Tiflis'te dünyaya geldi. 1884'te Petersburg İmparatorluk Üniversitesi Tarih bölümüne kayıt yaptırmış bir yıl sonra geçtiği Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesini 1889'da başarı ile tamamlamıştır (Hasanlı, 2017: 49). Azerbaycan'da dostları ve hemfikirleri bulunan İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı ile sıkı münasebet kurmuştur. İsmail Gaspıralı'nın mütemadiyen mektuplaştığı, fikirlerini saygı ile karşıladığı bazen yol gösterip bazen de tavsiye aldığı Ali Merdan Topçubaşı ile münasebetleri⁵¹ onun vefatına kadar sürmüştür. Onların odağında basın, eğitim, kitap neşri, kadın tahsili, Müslüman dini müesseseleri, Türk toplumunun medeni, manevi, siyasi talepleri, vakıf topraklarının mescidlerin istifadesinde kalması konuları yer almıştır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, İsmail Gaspıralı ve Ali Merdan Topçubaşı'nın Bakü'de çekirmiş oldukları fotoğrafları Türklerin milli hukukları için verdikleri mücadeleyi omuzladıklarının resmidir (Quliyev, 2014: 22).

1896'da Bakü'ye yerleşen Ali Merdan Topçubaşı; siyasi, milli ve kültürel süreçlere dahil oldu (Hasanlı, 2017: 52). Başlangıçta Rus milletine mensup kişiler tarafından

⁵¹ 35 yıl yayın yapan Tercüman gazetesinin nüshalarının üçte biri Azerbaycan ile ilgili yazı, mektup vs. içermektedir (Özkaya, 2012: 2). Bu durum İsmail Gaspıralı'nın bölgeye ilgisi ve Azerbaycan aydınları ile münasebetini yansıtmaktadır.

çıkartılan 1897 yılında Zeynel Abidin Tagiyev'in satın aldığı, Rus dilinde neşredilen Kaspiy gazetesinin editörlüğünü (1898-1907) yapmıştır. Ali Merdan Topçubaşı'nın aktif siyasi hayatı bu faaliyeti ile başlamıştır (Muradov, 2018: 14). 14 Ekim 1897 yılında şehir Duma seçimlerine katıldı. Nicat Maarif Cemiyetine başkan olan ve Kafkasya'nın birçok şehrinde kurulan hayır cemiyetlerinin üyesi olan Ali Merdan Topçubaşı, editörü ve yayıncısı olduğu Kaspiy gazetesindeki yazılarında 1900 yılında çıktığı Avrupa gezisi izlenimlerini okurlarına aktarmıştır. Avrupalıların Rusya Müslümanları hakkındaki düşüncelerini öğrenme uğraşı içinde oldu. Bu seyahatlerde ileri fikirli şahsiyetler ile tanışması onun fikirlerine etki etmiştir (Hasanlı, 2017: 52). Resulzade:

Əli Mərdan bəy heç şübhəsiz Mirzə Fətəli, Həsən Bəy və İsmayıl Bəy Qaspralı mirzələrin canlandırdıqları milli kultür hərəkətini Milli Qurtuluş yoluna çəkən böyük mücahidlərdəndir. Fəqət, Əli Mərdan bəyi bu üç ustaddan olduğu kimi, müasiri sayılan digər bəzi ideoloqlardan ayıran bir şey vardır ki, mərhumun xüsusiyyətlərini təşkil edir. Əli Mərdan bəy yürütdüyü siyasətin fikirçisi olmaqdan ziyadə, işçisi idi. Onun bütün həyatı təbliğatda, həm də milli davanın vəkilliyi kimi məsuliyyətli işlərin təbliğatında keçmişdir. Nəşriyyatda çalışması ilə bir ideya, bir ideoloji propaqanda yapmaqdan ziyadə, müəyyən praktik məsələni müdafiədən ibarət olmuşdur

sözleri ile onun mücadelesini anlatmıştır (Muradov, 2018: 14).

Haziran 1911'de yayınlanan Jandarma raporu Ali Merdan Topçubaşı hakkında: "Ajanların verdiği bilgiye göre Kaspiy gazetesinin editörüdür.⁵² Şimdiye kadar Panislamcılara geniş maddi yardımda bulunan H. Zeynel Abidin Tagiyev ile büyük dostluk ilişkilerini sürdürmektedir. Halihazırda Ali Merdan Topçubaşı, Panislamcı hareketlerine devam etmektedir. Devlet Duma'sının üyesi Maksudov (Sadri) ile temas halindedir. O çok tedbirli adamdır, büyük güven ve itibar kazandığı için parti işini sadece kişisel görüşleri doğrultusunda görüşmeler yolu ile yapmaktadır. Bu yöntem halen Müslümanlar tarafından benimsendiği için hiçbir yazışma yapmıyorlar, hiçbir belge ve yasaklı edebiyatı evlerinde tutmuyorlar. Bütün ilişki ve temaslar tamamen asgari sayıda grupların temsilcileri tarafından yönlendiriliyor. Bu çekirdek grupların temsilcileri kendi aralarından temsilciler seçiyorlar vb. bütün bunları çok gizli şekilde ve hiçbir not almadan icra ediyorlar ve yeri gelmişken herkesin güvenini kazanmış temsilcinin sözü grup için kanundur." (Hasanlı, 2017: 69) bilgilerine yer verilmiştir.

⁵² 1898 yılından 1907 yılına kadar Kaspiy gazetesinin editörüdür. Rusya'nın muhtelif bölgelerinde yayınlanan Kaspiy gazetesinde Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Sultan Mecid Ganizade, Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Neriman Nerimanov, Mehemedaga Şahtatlı gibi Azerbaycan aydınlarının yazıları yayınlanmıştır (Aşırılı, 2009: 46).

1901 yılında Bakü Şehir Duma'sının milletvekili seçilen Ali Merdan Topçubaşı, Rusya Müslümanlarının ilk siyasi teşkilatı olan İttifak-ı Müslimin'in kurucusu olmuş, 1905-1906 yıllarında üç kurultay onun başkanlığında düzenlenmiştir. 1906 yılında I. Devlet Duma'sının milletvekili seçildi. 1905 yılında Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu ile milli düşüncenin teşekkülünde önemli rolü olan Hayat gazetesi, Azerbaycan Türkçesinde Ali Merdan Topçubaşı'nın imtiyazında yayın hayatına girdi. Bakü Hayır Cemiyetinin çalışmalarında aktif olarak yer alan Ali Merdan Topçubaşı, bir süre sonra Azerbaycan'daki milli komitelerin faaliyetini koordine etmeye başlar. 1916 yılında Tiflis'te Kafkas Halkları Kongresine katılarak Kafkasya Konfederasyonu fikrini ilk kez dile getirir (Muradov, 2018: 14). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasında hizmeti oldu. Azerbaycan Cumhuriyeti meclisinin başkanı olarak Paris Barış Konferansına gönderilen barış heyetine başkanlık etmiştir. 1920 yılında Cenevre'de Milletler Cemiyeti karşısında Azerbaycan'ın Rus işgaline maruz kaldığını söyleyerek dünya devletlerinin bu meseleye dikkatini çekmiştir (Valiyeva, 2019: 9).

5 Kasım 1934'te vefat eden Ali Merdan Topçubaşı "Bizim xalqımız rifahın əsası kimi sosializmin əleyhinə deyil, ancaq maddi mədəniyyətin dağıdılması və özgə malının zorla alınması bizim üçün qəbuledilməzdir." ifadesi ile faaliyetlerinin başlıca prensibinin halk için, vatan için olduğunu gösterir (Muradov, 2018: 14). Bir aydın olarak Ali Merdan Topçubaşı ve onun arkadaşlarının faaliyetlerinin istikametleri; cehalete, fanatizme galip gelmenin tek yolu olarak halkın aydınlanması ve medeniyetin inkişafını sağlamak, milli bilinci uyandırmak, bağımsızlığın sömürgeciliğin üstesinden gelebileceği yolları ve halkın haklarını belirlemek, Rusya Müslümanlarının milli kurtuluş fikrini yönlendirmek, Türk halklarının birliği fikrini gelecekte elde edecekleri zaferin ana sembolü olarak kabul etmek şeklinde tanımlanmıştır (Valiyeva, 2019: 8).

2.3.2. Ali Bey Hüseyinzade

Ali Bey Hüseyinzade, (1864-1940) Bakü'nün Salyan kasabasında dünyaya geldi. Annesinin babası Kafkasya Şeyhülislamı, babası Tiflis Müslüman mektebinde öğretmendi. Dedesi Şeyh Ahmed Salyani ve onun dostu olan Mirza Feth Ali Ahundzade'nin sohbetlerinden istifade etmiş Türklüğe ilgisinde bu iki şahsiyetin etkisi olduğu düşünülmüştür (Akçura, 2009: 435). İlk ve orta eğitim aldığı okullar hakkındaki teessürünü

dile getirdiği “Türk olduğum halde Türkçe bilmedim, Müslüman olduğum halde Kur’anı anlamadım” ifadesi (Aşırılı, 2009: 63) dönemin eğitim reformuna ihtiyacını göstermektedir.

Ali Bey Hüseyinzade, bir Gürcü arkadaşının Türkçenin dünyanın en güzel dili olduğunu söylemesi, derste Osmanlı Türklerinde vatan duygusunun güçlü olduğunu anlatılması, Rus dili öğrenmek için İstanbul’dan gelen Ahmet Sedat Beyle tanışması gibi nedenler onun Türkiye’ye ilgisini arttırmıştır (Avşar, 2018: 11). Petersburg Üniversitesinde okuduğu yıllarda Öğrencilerin devrim hareketine katıldığı için üniversiteden atılır. Türkiye’ye gelerek İstanbul Üniversitesi Askeri Tıp Fakültesi’ne kaydolur. Üniversiteyi hekim-dermatolog ve yüzbaşı rütbesi ile bitiren Hüseyinzade, burada siyasetle daha çok ilgilendi. 1889 yılında Abdullah Cevdet, İshak Sukuti gibi Türk aydınlar ile İttihad ve Terakki cemiyetini kurdu. Burada Türk halklarının milli medeni bakımdan yakınlaşmasında önemli rol oynamıştır (X. M. Memmedov, 2005: 53). Dönemin koşulları nedeniyle 1903 yılında Kafkasya’ya dönmek zorunda kaldı, Türkçülük ve hürriyet mücadelesine Kafkasya’da devam etti. Rus-Japon savaşı sonrasında meşrutiyetin ilanını kolaylaştırma yolunda Peterburg’a gönderilen heyetin içinde yer aldı ve heyet Rus Duma’sında Kafkas Türklerinden vekillerin bulunması kararını aldı. Bu fırsattan yararlanarak daha önce yayınına izin verilmeyen Hayat gazetesi çıkartıldı (Ülken, 2017: 103).

Zeynel Abidin Tagiyev’in maddi desteğiyle Ahmet Ağaoğlu ile çıkarttığı Hayat gazetesi Türkçülük fikrinin yayılmasında etkili oldu (X. M. Memmedov, 2005: 55). İlk nüshası 1905 Haziran’ında çıkan Hayat gazetesinde yayınlanan makalesinde Müslüman Türk topluluklarının kalkınması için “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak” düsturlarını izah ve ispata çalışan (Akçura, 2009: 437) Hüseyinzade, Hayat gazetesinde “Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir” adı ile Türklerin kökenine ilişkin bir dizi yazı yayınlamıştır. Türk kökenli Tatar, Kırgız, Azeri, Özbek gibi toplulukların ayrı bir millet olduklarını düşünmenin bir yanılgı olduğunu ifade etti. XX. yüzyıl başlarında yaşayan Türk topluluklarını Sibirya Türkleri, Anadolu ve Avrupa Türkleri, Transkafkasya Türkleri olarak gruplandırılabilceğini yazmıştır (Çağla, 2002: 54). Bu makalede:

Türklükle gurur duydukları halde Türk’ün kim ve kimlerden müteşekkil olduğunu bilmeyen yeteri kadar aydın, yazar vardır! Çünkü kendi kavmimize başkalarının nazarıyla bakıyoruz. Geçmişimizi ve milliyetimizi bilmek için kendimizi tanımamız gerekmektedir. Yani Türklerin kim olduklarını, nereden neşet ettiklerini, kaç şubeden ibaret olduklarını, hali hazırda nerede sakin

olduklarını vs. bilmemiz gerekmektedir. İlimizde hala Özbeklerin, Kırgızların Türk olduklarını bilmeyenler vardır (Valiyev, 2020: 84).

ifadelerine yer vermiştir.

Ali Bey Hüseyinzade, Hayat gazetesi Rus karşıtı siyaset yürüttüğü ve İslamcılık-Türkçülük yaptığı gerekçe gösterilerek kapatılınca Ahmet Ağaoğlu ile Füyuzat dergisini çıkardı. 1906 Kasım'da Zeynel Abidin Tagiyev'in yardımı ile çıkan Füyuzat dergisinin müdürlüğünü ve başmuharrirliğini yürüttü (Akçura, 2009: 437). Hayat ve Füyuzat; sayfalarında Türk halklarının dil, edebiyat, medeniyet, tarihi meselelerine geniş yer vermiştir. Hüseyinzade'nin bu alanlarda yaptığı araştırmalarda medeni ve siyasi birlik düşüncesi öne çıkmıştır (X. M. Memmedov, 2005: 58).

Azerbaycan'da aydınlanma hareketlerinin etkisi ile Azerbaycan aydınları muhtelif görüşlere sahipti. Mirza Feth Ali Ahundzade'nin fikirlerini takip edenler halkı tiyatro yoluyla eğitmeyi tercih ediyor, Ali Bey Hüseyinzade ve Füyuzatçılar milletin tarihi hafızasına önem veriyordu. Hasan Bey Melikzade Zerdabi ve onun meslekdaşları milletin terakkisini eğitim ve basında gördüler. “Maarifdən, elmdən məhrum bir xalq işıqdan məhrumdur” diyen Hasan Bey Melikzade Zerdabi'yi muasırları Transkafkasya Müslüman aydınlarının muallimi ve atası olarak adlandırmışlardır (Merdanov, 2011: 106). Hüseyinzade, Füyuzat dergisinde yazdığı “Kırmızı Karanlıklar İçinde Yeşil Işıklar” adlı makalesinde “Biz gördük ki, komşularımızın ileri gitmesinin sebebi gazeteler, matbaalar, kitaplar, mektebler, medreseler, sanatlar, cemiyetler, şirketler, organizasyonlar, tiyatrolar imiş! Biz de alelacele bunları yarım yamalak düzeltmeye başladık. Bilmiyoruz ki komşularımız kırk elli yıldan beri çalışıyorlar.” (Valiyev, 2020: 132) diyerek mücadelenin gerekliliği üzerinde durmuştur.

Füyuzat Dergisi, Şii-Sünni ihtilafının kalkması, Osmanlı Türk medeniyetinin tanınması için uğraşmıştır. 1905'inci yıldan sonra Azerbaycan'da Ali Bey Hüseyinzade'nin başta olduğu bir edebi cereyan başlamıştır. Hayat gazetesi ile başlayan bu cereyan Füyuzat ile devam etmiş, Azerbaycan edebiyatının bir devresine Ali Bey ya da Füyuzat devri denmiştir (Akçura, 2009: 438). Füyuzat Dergisi, Türk halklarına, onların tarihine, edebiyatına medeniyetine dair yazıları ile halkın ilgisini uyandırmaya çalışmıştır. En önemli rolü Türkiye Türkçesinin Azerbaycan basınında yayılmasındaki tesiridir (Avşar, 2018: 9; Altstadt, 1992: 77). Füyuzat Dergisi kapandıktan sonra İrşad, Terakki ve Hakikat gazetesinde yazan (Ülken, 2017: 105) Hüseyinzade, 1908'de Bakü'de açılan saadet mektebinde müdür ve dil-edebiyat öğretmenliği yapmıştır (X. M. Memmedov, 2005: 57).

Ali Bey Hüseyinzade, Terakki gazetesinde yer alan “Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz” başlıklı yazısında edebi dil meselesinde Osmanlı edebi dilinin kabul edilmesini savunmuştur (Baykara, 1975: 130).

Türkler ve Müslümanlar arasında birliğin yaratılmasında İslam’ın önemli rol oynadığını kaydeden Hüseyinzade’nin fikrine göre İslam “qabili-şefa bir mərəzdir”. Bu hastalığın çaresini ise İslam halklarının birliğinde görür (X. M. Memmedov, 2005: 56,58). Hüseyinzade, millet düşüncesinden ziyade etnik ve kültür temelli birleştirme (turan) çabasında olmuştur (Valiyev, 2020: 152). Yusuf Akçura, onun Türkler arasındaki ilk Panturanistlerden olduğunu söyler (Akçura, 2009: 440; Bağirova, 2015: 230). 1904 yılında Mısır’da Genç Türkler tarafından neşredilen Türk gazetesine Turani imzası ile yazdığı makalede Türkçülük fikrini savunmuştur. 1910’lu yıllarda Ziya Gökalp’in Türkçülüğün esas prensipleri olarak formüle ettiği Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak⁵³ şiarı 1904-1905 yıllarında Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak şeklinde ortaya atılmıştır (X. M. Memmedov, 2005: 54). Bunlar Rusya Müslümanları arasında siyasal ve toplumsal bir gücün yapısını oluşturan, milliyetçi bir ideolojiye sahip, reform yanlısı olan Cedit hareketinin ilkeleri olarak Ali Bey Hüseyinzade’nin “Türk kanlı, Müslüman itikadlı, firenk fikirli, Avrupa kıyafetli” ideali ile Türkleşmek İslamlaşmak ve Batılılaşmak olarak formüle edilmiştir. (Valiyev, 2006: 21; Ahmedov, 2006: 215). Avrupalılaşmak, İslamlaşmak ve Türkleşmek fikirleri bu dönemin tartışılan fikirleri arasında olmuştur (Baykara, 1975: 130).

I. Dünya savaşı zamanında Turan heyeti adı altında ittihatçı arkadaşları ile batı Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde Türkçülük fikrini yaymıştır (X. M. Memmedov, 2005: 57). 1916 yılı ocak ayında Berlin’de düzenlenen kongrede içinde Yusuf Akçura’nın da olduğu Rusya Türklerinin haklarını savunma komitesi adındaki bu heyette yer alan Hüseyinzade, Türklerin haklarını savunan bir rapor okumuştur. Alman Doğubilimcisi Gothard Jaske 1937 yılında kaleme aldığı makalede bu durumu şu sözlerle ifade eder:

Rusya mahkumu Türklerin uluslararası boyutta ve hem de Avrupa toplumu önünde ilk güçlü istiklal hamlesi” olarak değerlendirmiş devamında “Kongrede, yahut o zamanlar Berlin, Viyana, İstanbul, ve İsviçre’de Rusya mahkumu Türkler’in kurtuluşu için çalışanlardan büyük bir kısmı, bilhassa Azerbaycanlılardan Hüseyinzade Ali Bey, Ağaoğlu Ahmet Beyler gibi hala

⁵³ Akçura, “Türkçülerin faaliyetinde bir veçhe mahiyetini haiz olan bu üç umdenin asıl babası Hüseyinzade Ali Bey’dir (Caferoğlu, 1940: 33); Ziya Gökalp ise “Hüseyinzade Ali Bey’i memleketimizdeki Türkçülükle halkçılığın bir mürşüdü olarak gördüğümüz gibi ilk siyasi cemiyetin de müsebbibi olarak buluyoruz” ifadeleri ile Ali Bey Hüseyinzade’nin mücadelesinin sosyal ve siyasi hayatdaki yerine işaret etmişlerdir (Caferoğlu, 1940: 33-34).

hayatta bulunan önemli tanıklar Rusya'ya karşı o zamanlar yürüttükleri mücadeleyi tüm ayrıntıları ile kaleme alsalar, Ruslara karşı bugüne dek sürdürülen ulusal ve kutsal davaya muhakkak büyük hizmet etmiş olacaktırlar (Turan, 2017: 185).

Türkiye'nin siyasi hayatına gençlik yıllarındayken müdahil olan (Ülken, 2017: 142) Hüseyinzade, 1917 yılında Osmanlı Devleti tarafından, Azerbaycan'ın yeni bir devlet olarak kurulması meselesini görüşmek üzere Bakü'ye gönderildi. 1926 yılında Bakü'de toplanan I. Türkoloji Kongresine⁵⁴ iştirak etmiştir. Bundan sonra Türkiye'ye geri dönen Ali Bey Hüseyinzade 1940 yılında vefat edinceye değin İstanbul'da yaşamıştır (X. M. Memmedov, 2005: 57).

Ali Bey Hüseyinzade “Kafkas Türkleri, Türklerin en hürriyetperverleridir. Bu memlekette hiçbir kuvvet, hürriyet şevkini mahvede bilmez, hiçbir vebr ve tazyik hiçbir cefa ve eziyet, hiçbir zulüm ve sitem hürriyet odunu söndürebilmez. Kafkas, hürriyet aleminin tarihinde mühim rol oynayacaktır. Bu rollerden en büyüğü Kafkas ve Azerbaycan Türklerine aittir” (Baykara, 1975: 181) ifadesi ile Azerbaycan Ceditçilerinin idealizmine işaret etmiştir.

2.3.3. Ahmet Ağaoğlu

1869'da Şuşa'da dünyaya gelen Ahmet Ağaoğlu, İslami geleneklere bağlı olan bir aile çevresinde yetişti ve modern bir Rus okulunda eğitim almıştır (Ağaoğlu, 2011: 7). Ermeni mahallesinde bulunan bu okulda Ermeni düşmanlığının şahidi olur, bu zulümden çoğu Türk arkadaşının okuldan ayrıldığını son sınıfa kadar yalnız kendisinin dayandığını nakleder. 1885 yılında Fransa'ya giden Ahmed Ağaoğlu, Paris'te Hukuk Fakültesi'nde okudu ve ardından dinler tarihi okumak için Sorbonne Üniversitesi'ne girdi. Üniversite yıllarında Latince, Yunanca, Fransızca, İngilizce, Almanca, Arapça ve Rusça dillerini öğrenmiştir (X. M. Memmedov, 2005: 59). Azerbaycan Türkleri içinde tahsil için Avrupa'ya giden ilk genç olan Ahmet Ağaoğlu, Paris'in alim ve edipleri ile tanışmış, Avrupa hayatını şark hayatı ile mukayese etmiştir (Akçura, 2009: 444-445). Ülkesine döndüğünde, muhafazakar muhite Avrupai tutumlarıyla tepki vermesi nedeni ile Frenk Ahmet olarak adlandırılacaktır (Sakal, 1999: 15).

⁵⁴ Kurultay'da ortak harf ve ortak edebi dilin hazırlanmasına ilişkin görüşler dile getirilmiş fakat gerçekleşmemiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Ülken, 2017: 126-137).

Öğrenci olduğu dönemde Fransız ihtilali sonrasında ortaya çıkan liberal fikir akımları üzerine araştırmalar yaptı. Hocası Ernest Renan, Cemaleddin Afgani ve İttihad Terakki'nin önde gelenlerinden olan Ahmet Rıza Bey'in fikirlerinden etkilendi (Ağaoğlu, 2011: 7). Yazarlığa yirmi bir yaşında Fransızca bir makale yazarak 1890'da Paris'te başlayan Ahmet Ağaoğlu, Şark tarihi ve dinleri konuları ile meşgul oldu. Tiflis'te çıkan Rusça Kafkas gazetesinde haftada bir kere Paris'ten gönderdiği yazısı yayınlanmıştır (Akçura, 2009: 448). College de France'dan mezun olduğunda hocası Ernest Renan'ın "Memleketine gitme Şark seni yer" sözüne "memleketimin okumuş insanlara ihtiyacı var" diye karşılık verir (Sakal, 1999: 14). 1894'te Azerbaycan'a döndükten sonra İrşad, Terakki ve Füyuzat gazetelerini çıkarmış, İttihat ve Terakki cemiyetinin yayın organı olan Şuray-ı Ümmet için yazı yazmıştır (Ağaoğlu, 2011: 7). Meşrik adlı gazeteyi Türk dilinde çıkarmak istedi ise de Çarlık bu talebi reddetmiştir. 1896'da Şuşa'ya giden Ahmet Ağaoğlu Fransızca öğretmenliği yapmış ve Şuşa'da kıraathane-kütüphane açılmasında önemli rol oynamıştır. 1897'de Zeynel Abidin Tagiyev'in daveti ile Bakü'de Fransızca öğretmenliği yapmıştır (X. M. Memmedov, 2005: 60). Bakü'nün petrol zenginlerinden Zeynel Abidin Tagiyev, o zamanlar Bakü'de Rusça olarak yayınlanan Kaspiy gazetesini satın almıştır. Gazetenin başyazarlığına Ahmet Ağaoğlu getirilmiştir (Akçura, 2009: 449).

Ahmet Ağaoğlu, Kaspiy, Şark-i Rus, Hayat, İrşad, Terakki adlı yayınlarda Kafkasya Müslümanlarının sorunlarına değinen makaleler kaleme aldı. Yazılarında Azerbaycan halkının Ruslar ve Kafkasya'da yaşayan diğer unsurlarla eşit haklara sahip olmasını savunmuş (Özcan, 2002: 65, 71) diğer milletlerin sömürülmediği insancıl bir milliyet anlayışı geliştirmeye çabalamıştır (Çağla, 2002: 53). 1902 yılından itibaren Bakü Belediye Meclisinde üyelik yapmıştır. Neşr-i Maarif Cemiyetini kurarak usul-i cedid eğitim düşüncesini yaymak istemiştir. Halkın uyanışında eğitimi araç olarak kullanan Ağaoğlu, Şii-Sünni ihtilafına son vermeyi hedeflemiştir (Sakal, 1999: 15-16).

1906 yılında Ermeni terörüne karşı Difai Partisini kurdu. Aynı yıl Rusya Müslümanlarının III. kurultayına katılan Ahmet Ağaoğlu, 1909 yılında İstanbul'a muhacereti sonrasında İttihat Terakki'nin üyelerinden oldu. İstanbul Üniversitesinde Rus Dili ve Edebiyatı ile Hukuk Tarihi dersleri verdi (X. M. Memmedov, 2005: 64-65). 1914 yılında Afyonkarahisar'dan milletvekili seçilmiştir. Ekim devrimi sonrasında Kafkas orduları siyasi müşaviri olarak gittiği Rusya'dan dönerken İngiliz müstemlekeçiler tarafından tutuklanarak Malta adasına sürülen Ahmet Ağaoğlu, 1921'de sürgünden

dönerek Anadolu'ya geçecektir. Ankara hükümetinde Matbuat Umum Müdürlüğü yapan Ahmet Ağaoğlu, Kars milletvekili olarak TBMM'de yer alacaktır. Darülfünun'daki görevi 1933 Üniversite reformu ile sona ermiş ve emekli olmuştur (Ağaoğlu, 2011: 8).

Türkiye ile güçlü bir münasebet tesis etmiş olan Ahmet Ağaoğlu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda yer almıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, ülkede eğitimin milli bir temelde inşa edilmesini sağlamak amacıyla Türkiye'den öğretmenleri davet etmeye ve Azerbaycan eğitim kurumlarına ders kitapları hazırlamaya karar vermiş ve bu işi düzenlemek için Ahmed Bey Ağaoğlu'nun İstanbul'a gönderilmesi talimatını vermiştir (Merdanov, 2011: 184). İki ülkede yapmış olduğu faaliyetlerde Rusya Müslümanlarının birliğini sağlamaya yönelik çalışmalar yapmıştır. Azerbaycan Devlet Başkanı Neriman Nerimanov'un onu Azerbaycan'a çağırmasına karşılık Ahmet Ağaoğlu, Türklük için Türkiye'de kalmayı tercih edecektir (Sakal, 1999: 111).

Yazılarında İslam reformunu, özgürlüğü, demokratik milliyetçiliği savunan Ahmet Ağaoğlu, "İslam'a Göre ve İslamlıkta Kadın" eserinde kadınların sosyal konumunu ve alfabe sorununu İslam alemini gerileten amiller olarak gördüğünü ifade etmiştir (Süleymanlı, 2006: 92). Müslümanların maddi manevi hatta siyasi kalkınmaları Ahmet Ağaoğlu'na göre kadın sorunu ve alfabenin ıslahı meselesinin çözümüne bağlıdır (Akçura, 2009: 452). Ahmet Ağaoğlu; milliyetin ilk olarak dil, sonra din-adet-gelenekler ve üçüncü olarak tarih-vatan-kader birliği şeklindeki üç temel unsurun bileşkesi olduğunu açıklar (Gündoğdu, 2007: 49). Dini çatışmaların milli bilince engel olduğunu ifade eden Ahmet Ağaoğlu, milliyetin dinin devamı olarak kavramsallaştırılmasına karşı çıkmıştır (Swietochowski, 1988: 105-106). Şii-Sünni ayrımını ortadan kaldırma ve Türk birliğini oluşturulma amacını ise Ahmet Ağaoğlu,⁵⁵ 1905'te yayınlanan İrşad gazetesinde:

Bir taraftan Rus hükümetine karşı mücadele ederek her türlü siyasal ve genel haklardan yoksun olan Türklere bu hakları sağlamak, diğer taraftan Türklerin arasında birlik fikrini yaratarak mezhep ayrılıklarını özellikle Şia-Sünni düşmanlığını kaldırmaya çalışmak gerekiyordu. Bununla beraber toplumu kültüre ısındırmak Türkçe eğitim yapan okul ve kültür kuruluşları meydana getirmek için uğraşmak lazımdı (Süleymanlı, 2006: 91).

Sözleriyle açıklamıştır. Devletçilik nazariyesinden bahsederken "Dünyada üç cür hökumət olur; birincisi, istibdaddır, belə hökumətdə külli ixtiyar bir şəxsin əlində olur; ikincisi məşrutıyyədir, hakimlər müstəbid olsalar da qanunlar hazırlayırlar, özləri də bu qanuna

⁵⁵ Bütün Rusya Müslümanları pek az istisna ile büyük Türk-Tatar ırkına mensupturlar. Bir tek dille konuşur, aynı dini inançları taşırlar (Süleymanlı, 2006: 90).

əməl edirlər; üçüncüsü, cumhuriyyət hökumətidir, belə hakimiyyətdə külliixtiyar xalqın əlində olur” ifadəsi ilə Azərbaycan’da Demokratik Cumhuriyet fikrini ortaya koymuştur (Aşırlı, 2009: 74).

Mehmet Emin Resulzade, “Ahmet Bey’in o zamanki faaliyetleri Azərbaycan’ın uyanışı tarihinde kendi başına bir devirdir. Sadece Kafkasya Müslümanları ve Rusya Türkleri ilə değil, İran ve Türkiyə’deki hareketlerle de yakından alakadar olan Ahmet Ağaoğlu gazeteciliğinin yanında, aynı zamanda cemaat adamı, maarifçi, siyasetçi ve inkılapçıdır” sözleri ile Ahmet Ağaoğlu’nu değerlendirmiştir. Sahip olduğu hukuk formasyonu ve Rusça bilgisi ile gazete yazılarında halkın hakkını savunmuştur. Ölümünden sonra onun hakkında birçok gazete ve dergide övgü içeren yazılar yayınlanmıştır. Ardında otuz’a yakın eser, “Bakü’den İstanbul’a yol alacak kadar yazı” ve iyi yetiştirdiği evlatlar bırakan Ahmet Ağaoğlu’nun kızı Türkiyə’nin ilk kadın Avukatı olmuştur (Sakal, 1999: 18-20, 63).

Azerbaycanlı reformistler, yerel talepleri ve Azerbaycan kimliğini öne çıkarmışlardır (Özcan, 2002: 65, 71). Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu’nu Kafkasya Türklüğünde milli birlik için çabalayan kişilerden olduğu düşüncesindedir. Bu yönde çalışmalar yapan Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade Osmanlı ile kültür birliğini sağlama görüşünde olup Osmanlı ile bağların güçlendirilmesini savunmuşlardır (Sakal, 1999: 15-17). Azerbaycan’ın bağımsızlığı için etkin bir siyaset yürüten Ali Merdan Topçubaşı, Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu basın alanında meydana gelen entelektüel gelişim döneminin öncülerinden olmuşlardır.

III. BÖLÜM

3. AZERBAIJAN'DA CEDİTÇİ AYDINLARIN SİYASİ-SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

3.1. Sosyal ve Kültürel Faaliyetler

3.1.1. Sosyo-Kültürel Dönüşümün Lokomotif Gücü: Tiyatro

Azerbaycan medeniyetini inşa eden aydınlar Şark ve Garp medeniyetine vakıf olarak⁵⁶ yönlerini batıya çevirmişlerdir (Baykara, 1966: 52). Hasan Melik Zerdabi, Mirza Feth Ali Ahundzade, Hacı Seyit Azim Şirvani XIX. yüzyılın ikinci yarısında batılılaşma hareketlerinin öncüsü olan reformistlerdir. Batı kültürünü inceleyerek sahne edebiyatına ilgi duyan Mirza Feth Ali Ahundzade'nin sade Azerbaycan lehçesini kullanması ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin basında kullandığı sade Türkçe ile edebi Azerbaycan Türkçesi canlılık kazanmıştır. Mirza Feth Ali Ahundzade'nin yazdığı komediler ile gerici hayat tarzı eleştirilmiştir. Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin Mirza Feth Ali Ahundzade'nin Hacı Kara komedisini 10 Mart 1873'te⁵⁷ öğrencilerine yaptırması ile başlayan bu çalışmalar Azerbaycan'ın diğer bölgelerine⁵⁸ yayılmıştır. 1890 yılında Hasan Bey Melikzade Zerdabi, başkanlığında bir dram cemiyetinin kurulması ile Şekspir-Otello, Şiller-Kaçaklar Türkçeye çevrilmiştir (Baykara, 1966: 150, 151, 153). Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Hayat Gazetesinde yayınlanan "Bakıdaki Müselman Teatrının Binası" yazısında Ahundzade'nin komedi kitabında yer alan Hacı Kara oyununu lise son sınıfta okuyan 15 öğrenci ile belirlediklerinden ve lisenin büyük bir sınıfını tiyatro salonu olarak kullandıklarından bahsetmiştir. Zerdabi, başarılı bir şekilde sahnelenen oyuna Tiflis gazetelerinin yazılarında

⁵⁶ Mirza Kazım Bey, İngilizce, Almanca, Rusça; Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, Rusça; Almanca dersi alan Mirza Şefi Vazeh; Rusça ve Fransızca bilen İsmail Bey Kutkaşanlı gibi isimler doğu-batı medeniyetini iyi biliyorlardı (Baykara, 1966: 52).

⁵⁷ Milli tiyatronun temellerinin atıldığı 10 Mart, Azerbaycan Ulusal Tiyatro Günü olarak kabul edilmiştir. Zeynel Abidin Tagiyev'in desteği ile ilk tiyatro binası 1883'te yapıldı. Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin 1896 yılında bir tiyatro topluluğu kurmak için yaptığı başvuru olumsuz neticelendi. Bu topluluk daha sonra Neriman Nerimanov'un çalışmaları sonucu kuruldu. 1891 yılında Bakü'ye gelen Neriman Nerimanov'un tiyatronun gelişimine katkısı oldu. Bakü'de kurduğu dram derneği ömrü kısa olsa da sonraki süreç için tecrübe yaratmıştır (Rehimli, 2005: 34,41).

⁵⁸ Tiflis'te (1873), Kuba'da (1875), Şeki'de (1879), Şuşa'da (1883), Nahçıvan'da (1883), İrevan'da (1882) tiyatrolar sahnelendi (Rehimli, 2003: 4).

yer vermesini, Ahundzade'nin kendisine teşekkür mektubu ilettiğini kaydetmiştir. Tiyatrodan kazanılan para ise fakir öğrenciler arasında bölüşülmüştür (Çemenli, 2013: 81).

Azerbaycan milli edebiyatında yeni bir türün temellerini atan Mirza Feth Ali Ahundzade'nin komedileri ile milli tiyatro oluşmaya başlamıştır. Bu durum başka sanat merkezlerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Mirza Feth Ali Ahundzade'nin oyunları Azerbaycan'da oyun yazarlarının yetişmesi için temel olmuştur. Oyunlarında dönemin sosyal manzarasını, sanatsal gerçeklikle yansıtmıştır (Rehimli, 2005: 32). Azerbaycan medeniyetinin inkişaf sürecinde Mirza Feth Ali Ahundzade ve onun hizmetlerinin devamını getiren Hasan Bey Melikzade Zerdabi olur. Mirza Bala Mehmedzade, *"Mirza Feth Ali Ahundzade ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi elli yıl sonra dünyaya gelseydiler istiklal fikri de elli yıl sonra meydana gelecekti"* (Kengerli, 2008: 110) ifadesi ile Azerbaycan istiklal hareketinin kaynağını gösterir. Mirza Feth Ali Ahundzade ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin Batı Avrupa, Türkiye ve Hindistan'ın ilerici ve hürriyet yanlısı olan önder kişileri ile münasebetler kurmaları Hürriyet anlayışlarına zenginlik katmıştır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi ve Mirza Feth Ali Ahundzade, ilim ve tekniğin yükselmesi, hür siyasi bir hayat, halk demokrasisi ve halkın refahı için mücadele etmişlerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Azerbaycan'ın kurtuluş ve hürriyet zeminini hazırlayan bir dönemdir (Baykara, 1975: 68). Mirza Bala Mehmetzade, Azerbaycan Türklerinin milli uyanış hareketlerinin Mirza Feth Ali Ahundzade ile başladığını ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin de bu hareketin lideri olduğunu ifade etmektedir. Bakü'nün⁵⁹ sanayi ve ticaret merkezi olması ile doğan milli burjuvazi, münevver zümrenin yetişmesini sağlamıştır. Türk matbuatının piri sayılan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, bu milli kültür hareketini sevk ve idare edeceklerin başında gelecektir (Mehmetzade, 1942a: 58).

Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin ele aldığı sosyal meseleler arasında milli mekteb gelmekteydi. Milli mektebi gerçekleştirecek yardımcı müesseselerin başında tiyatro geliyordu. Bu amaçla Mirza Feth Ali'nin toplumsal hayatın geriliğini işlediği komedilerinin sahnelenmesi ile halkın zihnine hitap edilerek milli uyanış sağlanmaya çalışıldı (Mehmetzade, 1942a: 59). Dini romantizmin yansıması⁶⁰ olarak başlayan, Mirza

⁵⁹ Mehmetzade, özgürlük ve yenileşme hareketinin merkezinin İran'da Tebriz, İran dışında Bakü olduğunu ifade eder (Veliyev, 2006: 187). Azerbaycanlı girişimcilerin ana oluşum merkezi Bakü olmuştur. XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyıl başlarında girişimci Azerbaycan aydınları Bakü'de toplandı. Basın organlarının çoğu burada yayınlandı (Seyidzade, 2004: 50).

⁶⁰ Ruslaştırma siyasetine karşı Azerbaycan halkının ilham aldığı tiyatroculuğun ilk kıvılcımları olan çalışmalarda Kerbela olayı gibi dini dramatizmi artıran konular işlenmiştir (Baykara, 1966: 55). Bu durum,

Feth Ali Ahundzade tarafından temeli atılan Azerbaycan tiyatrosu, XX. yüzyılın başlarında dönemin aydınlarının sayesinde gelişmeye devam etmiştir. İkinci, Hayat, Kaspiy, Keşkül gibi gazetelerde halkın aydınlanmasına, Azerbaycan tiyatrosunun tanıtılmasına yönelik yazıların yayınlanması ve Azerbaycan milyonerlerinin bu sanatın gelişmesine yardımcı olmaya çağrılması tiyatronun gelişim sürecine katkı sunan göstergelerdir (Rehimli, 2005: 427, 428).

Basın ve tiyatronun inkişafı güzel sanatlara da olumlu yansıdı. Musiki alanında ilk adımlar atıldı. 1905 yılında Hasan Bey Melikzade Zerdabi, şiir ve musiki ile ifadenin Kafkas Müslümanlarını etkileyeceği inancı ile ilmi, eğitimci fikirleri yansıtan şiirleri toplayarak Türk nağmeleri adı ile kitaplaştırmış, ücretsiz olarak öğretmenlere göndermiştir (Kengerli, 2008: 129). Milli Opera sanatının kurucusu olan Ü. Hacıbeyov'un milli musikinin inkişafı ve zenginleşmesine büyük hizmeti olmuştur. Bu sanatın temsilcileri olan sanatçılar, dergi ve tiyatroların etrafında toplanmıştır (Veliyev, 2009: 156, 157). Azerbaycan tiyatro repertuarına Azerbaycan tarihi ve milli bağımsızlık hareketiyle ilgili oyunlar dahil edilmiştir (Ahmedov, 2006: 194). 1904 yılında Müselman Artistleri Cemiyeti kurulmuş; Nicat, Sefa, Neşr-i Maarif gibi hayır cemiyetlerinin nezdinde tiyatro grupları oluşturulmuştur. 1917 yılında Müslüman Artistler Cemiyeti'nin yardımı ile Nahçıvan'da El Aynası adlı yerli tiyatro cemiyeti kuruldu (Veliyev, 2009: 155, 156). Azerbaycan milli tiyatrosunun birinci merhalesini oluşturan 1873-1906 dönemi, tiyatro sürecinin canlanmaya başladığı 1906-1917 dönemi ve 1919 yılında devlet tiyatrosunun tesis edilmesi (Rehimli, 2005: 427-428) yeni bir forma bürünen ulusal tiyatronun kronolojik tasnifi olmakla birlikte medeni ilerlemenin yansıması olarak izlenebilir.

3.1.2. Azerbaycan Toplumunda Cemiyetler ve Ceditçilik

Azerbaycan tarihinde milli aydınlanma hareketlerinin amacı ülkenin kalkınmasında eğitimin önemli bir güç olduğu gerçeğidir. Bu fikirlerin yayılmasında, milli medeniyetin inkişafında medeni-maarif cemiyetleri önemli yer tutmuştur. Kafkasya'da birçok ilke imza atmış olan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Azerbaycan'da bu alanda girişimde bulunur. Fakir öğrencilerin eğitim masraflarının karşılanması için 1872⁶¹ yılında hayır cemiyetini

---

batı tarzında bir tiyatro söz konusu olmasa da dönemin kültürel eğilimlerini göstermesi ve halkın mücadele düşüncesine motor güç olması bakımından dikkat çekicidir.

⁶¹ Cemiyetin kuruluş tarihi, bazı kaynaklarda 1871 olarak geçmektedir. Fakat Hanife Hanım Melikova'nın hatıralarında hayır cemiyetinin kuruluş tarihi 1872 olarak kaydedilmiştir.

teşkil eder. Cemiyetin nizamnamesini yazan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, üye toplamak için Azerbaycan'ın bütün şehirlerini dolaşır. Bu gayretleri sonucunda alınan yardımlar ve üye aidatları zamanla azalır. Daha çok Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin kişisel sermayesi ile faaliyet gösteren cemiyet, öğrenci sayısının artmasına mukabil yardımların yetersiz kalması neticesinde kapanır (Cavadova, 2016: 11-12). Bu girişimden sonra 1881'de Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye Tiflis'te kurulur (Türkyılmaz, 2018: 104).

Azerbaycan'da hayır cemiyetlerinin tesisi sosyo-ekonomik hayat ile ilgilidir. Halkın içinde bulunduğu ekonomik ortamda onların geleceğini düşünen aydınlar, toplumsal dayanışmanın da göstergesi olan hayır cemiyetlerini açma girişiminde bulunmuşlardır. Fakat 1905 yılında hayır cemiyeti kurmak için yapılan başvuruya engel olunmuştur. Ahmet Ağaoğlu, 75 bin Müslümanın yaşadığı Bakü'de hayır kurumu kurmak için Müslümanlara izin verilmezken, Müslümanlardan daha az sayıdaki Gürcülerin bu talebinin kabul edildiğini nakletmiştir (Seyidzade, 2004: 19). 1905 İhtilali sonrası ortamında gazetelerde Müslümanlar için hayır cemiyetlerinin kurulması fikri gündemdedir. Bu dönemde cereyan eden Türk-Ermeni çatışmasından kaçan aile ve çocuklara yardım etmek amacıyla yardım cemiyeti kurulur. Hükümet tarafından izin verilen Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti, 10 Ekim 1905'te açılır. Cemiyete ekonomik destek veren Zeynel Abidin Tagiyev'in başkan olduğu 21 kişiden oluşan cemiyet içinde Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Ahmet Ağaoğlu, Ali Merdan Topçubaşı, Ali Bey Hüseyinzade ve İsa Bey Hacinski vardı (Yeşilot, 2003: 67). Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Hayriye cemiyetinin nizamnamesini hazırlayarak hükümete sunar. “Müsəlmanlardan dərş oxuyan uşaqlara ianət etmək üçün fərahəm olan icmanın vaxtilə qərar olunan qaidəsidir” olarak adlandırılan nizamnamede cemiyetin maksadı belirtilerek ilk ziyaret, tahsil aldığı ve tanıdıkları olduğu için Şamahı'ya olur (Merdanov, 2011: 107). Bakü'de faaliyetine başlayan cemiyet, 1906'da Gence'de aynı isim ile kurulmuştur (X. M. Memmedov, 2005: 115-116).

Cemiyet nizamnamesi, bakıma muhtaç yaşlılara bakmak, fakir Müslüman öğrencilerin orta ve yüksek eğitimini yapabilmesi için para yardımında bulunmak, fakir kimselere giyecek ve içecek bazen de para yardımı yapmak olarak belirtilmiştir. Cemiyet, 1. Dünya savaşında Kafkas cephesinden kaçkın düşenlere, anasız babasız kalanlara, esir düşen Türk askerlerine çeşitli yardımlar⁶² yapmıştır (Yeşilot, 2003: 67). Kars Birinci Dönem Milletvekili Fahrettin Erdoğan hatıratında cemiyetin faaliyetine ilişkin “İlk iş

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. (Muhtarova, 2011: .58-65).

olarak Bakü Cemiyeti Hayriyesi'ne gittik, orada ileri gelenlerle tanıştık. Burada istiklal aşkıyla cemiyetler kurulmuş, durmadan çalışılıyordu. O oturduğumuz İsmailiye binasında Musa Nagiyev'in 50 yataklı misafirhanesi vardı ki, her gelen Türk yolcusu burada aylarca kalır; yiyecek ve yatakla temin edildiği gibi, çamaşırları yıkanır; bütün masraf Nagiyev'in kasasından ödenir, misafirlerden bir tek kuruş bile alınmazdı. Bundan başka 200 yataklı bir de yetimhanesi vardı. Buraya cepheden toplanan kimsesiz çocuklar getirilerek bakımları sağlanmıştı" sözlerine yer verir (Erdoğan, 1998: 151). Cemiyet, Azerbaycan'ın siyasi, sosyal, kültürel hayatında önemli rol oynamıştır.

Rusya'da yaşayan gayrimüslim halklar arasındaki cemiyetler ve ittifaklara dair 4 Mart 1906 tarihli fermanın ilanından sonra, kültür ve eğitim alanında farklı milletlerin kalkınma hareketi gözlenmiştir. Bu süreç, bir bütün olarak sosyo-politik bilincin uyanması için koşullar yarattı. Bu amaçla farklı isimler altında farklı cemiyetler oluşturulmuştur. Bu cemiyetler, Rus olmayan ulusları kendi ulusal çıkarları etrafında birleştirmek için çaba göstermişlerdir (X. M. Memmedov, 2005: 112).

1906 yılında Bakü'de Nicat Cemiyeti faaliyete başlar. Azerbaycan halkı arasında milli uyanışı sağlamak için eğitimi yayma, orta ve yükseköğretim kurumlarının ihtiyaç sahibi öğrencilerine maddi yardımda bulunma yanında Azerbaycan dili ve edebiyatının ve milli tiyatronun gelişmesine yardımcı olan cemiyet, milli eğitimin inkişafında önemli rol oynamıştır. Dernek, Bakü ve çevresinde kütüphaneler ve okuma odaları, okullar, akşam kursları açmış; yardım maksadı ile konser, sosyo-politik ve bilimsel konularda konferanslar düzenlemiştir. Azerbaycan dilinde gazete ve kitapların yayınlanmasına yardım etmiştir (Merdanov, 2011: 149-150). Dünyanın tanınmış yazarlarının eserlerinin tercüme edilmesinde ve yayımlanmasında önemli rol oynamıştır (X. M. Memmedov, 2005: 114). Nicat cemiyeti, gelir sağlamak amacıyla şehir parkında tertip ettiği gezilerden elde edilen geliri hayır işlerinde kullanmıştır. Tertip ettiği bir yürüyüşte elde edilen geliri, Güney Azerbaycan mücahidlerine göndermiştir (Yakublu, 2013: 38). Hasan Bey Agayev, İsa Bey Aşurbeyov, Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Bey Topçubaşı farklı yıllarda Nicat cemiyetinin başkanlığını yapmıştır. Cemiyetin terkinde demokratik aydınlarla birlikte milli burjuvazinin temsilcileri de vardır. Cemiyetin çalışmalarında Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Mahmud Bey Mahmudbeyov, Üzeyir Bey Hacıbeyli, Neriman Nerimanov, Meşedi Azizbeyov, Sultan Mecid Efendiyev ve diğerleri yer aldı. I. ve II. Muallimler Kurultayı Nicat'ın teşebbüsü ile yapılmıştır. Nicat'ın teşebbüsü ile Gence,

Şamahı, Şuşa, Lenkeran ve Ağdam'da çeşitli hayır kurumları ve okullar kurulur (Merdanov, 2011: 151). Nicat cemiyetinin bütçesinin yüzde 40'ı öğrencilerin ihtiyacına ayrılırdı. Cemiyet kitaphaneler, kıraathaneler açılmasına, neşriyat işlerine, Azerbaycanlı şair ve yazarlarının çalışmalarının tanıtımına özel önem verirdi (Veliyev, 2009: 143).

Zeynel Abidin Tagiyev'in yönetim kurulu başkanı olduğu, Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin teftiş heyetine seçildiği, 24 Kasım 1906 yılında ilk toplantısını yapan, Neşri Maarif Cemiyeti, eğitim üzerine faaliyet göstermiştir. Cemiyetin faaliyet alanı, Müslüman halkın ve çocukların eğitimleri üzerine çalışma yapmaktır. 1907 yılında Bakü'de üç okul açarak bu okullarda öğrencilerin ücretsiz okumalarına destek sağlar (Yeşilot, 2003: 68). Neşr-i Maarif cemiyeti, Müslümanlar arasında okuryazarlığı yaymak, okullara yardım etmek, yeni okullar, kütüphaneler, okuma salonları açmak ve öğretmen yetiştirmek, fakirlerin, yetimlerin eğitim almasını sağlamak için çalışmışlardır. Maddi kaynak sağlamak amacıyla tiyatrolar düzenleyen cemiyet, (X. M. Memmedov, 2005: 116-117) Bakü'de Müslüman nüfus arasında okuryazarlığı yayan cemiyet olarak adlandırılmıştır. Cemiyet 1907-1912 yılları arasında 15 okul açmış, 1911-1914 yılları arasında cemiyetin açtığı okullarda 940 erkek ve 123 kız tahsil görmüştür. 1918 yılına kadar Bakü ve köylerinde cemiyetin üçü kız okulu olan 21 okulu faaliyet göstermiştir (Merdanov, 2011: 148-149).

Bu cemiyetleri, Hanife hanımın kurduğu Müslüman kadınları bir araya getiren ilk kadın cemiyeti takip eder. İlk toplantısı 26 Kasım 1908'de Bakü'de yapılan Müslüman Kadınların Bakü Hayriye Cemiyeti'nin amacı kadının eğitimi, ihtiyaç sahibi kadınlara para yardımı ve kadınların ekonomik çalışmalara katılmalarını sağlamaktır (Yeşilot 2003: 68). 21 Kasım 1914'te hasta ve yaralı askerlere, yoksul ve yetim çocuklara yardım etmek maksadı ile Bakü Müslüman Kadın Hayriye Cemiyeti tesis edilmiştir (Merdanov, 2011: 157-158).

1904 yılında kurulan Hidayat adlı cemiyeti teşkil edenler çoğunlukla din adamları ve aydınlardan oluşmuştur. Nizamnamesi Ahmet Ağaoğlu tarafından yazılan cemiyet, din taassubunun önüne geçmeyi amaçlamıştır (Yakublu, 2013: 39-40). 1907'de faaliyet gösteren diğer bir cemiyet ise Saadet idi. Halkın eğitiminde ve milli uyanışında önemli rol oynayan bu cemiyetin kurulmasında ve faaliyet göstermesinde Zeynel Abidin Tagiyev'in rolü vardır. Saadet'in maksadı, halkı eğitmek, halkın medeni inkışafında onların kimliğini korumak olmuştur. Cemiyet, eski usul mektep ve medreseleri iyileştirmek, sayılarını artırmak, kütüphaneler ve okuma salonları açmaya çalışmıştır (Merdanov, 2011: 151-152).

Saadet cemiyyetinin 1908 yılında açtığı ilk ve orta mektepte 132 öğrenci eğitim almıştır. Hayır cemiyyetlerinin okullarında Azerbaycan aydınları ders vermişlerdir (Veliyev, 2009: 143).

1912-1920 yılları arasında Bakü’de faaliyet gösteren Safa Medeni- Maarif Cemiyeti, yoksul halka tıbbi yardım sağlamayı, yeni okullar açmayı, yetim çocukların eğitim almasını, yaşlılar için kurslar tertip etmeyi ve halkın kültür seviyesini yükseltmeyi amaçlamıştır (Merdanov, 2011: 154). Çocuklarının eğitim masraflarını karşılayamayan aileler için faaliyet gösteren cemiyet, 1914 yılında Kiev Üniversitesinde öğrenim ücretini ödeyemediği için atılan 25 Müslüman öğrenciye gerekli ücret tahsisini yaparak Üniversitenin rektörüne göndermiştir. Milli Tiyatronun gelişimi ile de ilgilenen cemiyetin kendine ait tiyatro topluluğu vardır. Dönemin önde gelen aktörleri, oyun yazarları topluluk etrafında toplanmışlardır (Yakublu, 2013: 42, 53).

1883 yılında Nahçıvan’da kurulan Müslüman İncəsənət və Dram Cemiyeti şehirde medeni hayatın gelişmesine hizmet eder. 1906 yılında faaliyete başlayan Gence Müslüman Dram Cemiyeti ise Gence’de tiyatronun oluşmasında mühim rol oynayan bir hayır cemiyeti olur. Cemiyetlerin rekabetinin tiyatroya zarar verdiği düşüncesi ile cemiyetleri birleştirme fikri ileri sürülmüştür. 1913 yılında Müslüman Dram Topluluğu ve Hamiyet Teşkilatı kuruldu. 1915 yılında Müslüman Dram Cemiyeti Bakü’de cemiyetleri birleştirme yönünde girişimde bulundu. Dramanın gelişmesine yardım amacı ile tesis edilen topluluk sansür kurallarına uygun olarak ana dilde orijinal ve tercüme edilmiş dram eserleri hazırlama ve aktörler için geçici kurslar oluşturma hedefinde olmuşlardır (Yakublu, 2013: 19-27).

Aydınları çevresinde birleştiren bu cemiyetler, toplumun ana dilinin gelişimini sağlamak, okullar, kütüphaneler, okuma salonları, tiyatrolar açmak vb. çalışmalar yapmış, yoksul öğrencilere mali yardım sağlamışlardır. Bu cemiyetlerin tesisi ve faaliyet göstermesinde milli sanayicilerin rolü büyüktür. Azerbaycan’ın sosyal, siyasi, medeni hayatına katkı sunmuşlardır.

3.1.3. Azerbaycan Basınında Ceditçilik

3.1.3.1. İkinci Gazetesinin Cedit Hareketine Etkisi

Azerbaycan toplumunda milli duyarlılığın oluşması için aydın kesimin mücadeleleri içinde basın önemli bir yer tutmaktadır. Milli bilinci uyandıracak girişimleri yasaklayan Rus idaresi, XIX. yüzyılın ilk yarısında milli basının teşekkülü için yapılan bu girişimleri engellemiştir. 1840'lı yıllarda Mirza Feth Ali Ahundzade ve Mirza Şefi Vazeh'in başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerinden sonra 1875 yılında Hasan Bey Melikzade Zerdabi ilk milli gazete olan İkinci gazetesini çıkartır (Baykara, 1966: 54). Bu girişimlerin temeli milletlerin siyasi durumunun basın özgürlüğüne bağlı olduğu (Aşırlı, 2009: 157) düşüncesine dayalıdır.

İlk milli gazete girişiminden önce, XIX. yüzyıl başlarında, Azerbaycan'da yayın yapan gazeteler mevcuttur. Bu gazeteler içinde 1830 yılında Tiflis'te çıkartılan Tiflisiskaya Vedomosti gazetesi bulunmaktadır. Rusça yayınlanan bu gazetenin Türkçe ilavesi Çar hükümetinin müstemlekeci siyasetine hizmet etmektedir. Bunun kapanmasından sonra yine Tiflis'te çıkartılan Zakavkasıkiy Vestnik adlı Rusça gazeteye Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanan ek yine aynı amaca yöneliktir (Baykara, 1966: 53-54). 1870 yılında Zeynel Abidin Tagiyev öncülüğünde çıkartılan ilk Türk gazetesi olan Kaspiy, Rusça olarak yayınlanmıştır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, vefatına kadar Kaspiy gazetesinde makaleler yazmıştır. Bu gazeteler, milli Azerbaycan basınının teşekkülüne zemin hazırlayan gelişmelerdir. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, milli basının oluşumunda ilk adımı atar. 12 Nisan 1873'te Bakü Valisine yazmış olduğu dilekçede, Kuba zenginlerinden olan Abdullah Ağa Bakıhanlı'nın gazete çıkarması için kendisine 1000 manat verdiğinden ve bu gazetenin Bakü'de Azerbaycan Türkçesi ile iki haftada bir yayınlanacağından bahseder. İkincinin ilk neşrine Eylül 1873'te başlama planı iki yıl sonra gerçekleşecektir. 5 Ekim 1874 yılında Kafkas Canişliği Baş İdaresi Yazı İşleri, Kafkas Sansür Komitesine yazdığı mektupta İkinci gazetesinin neşrine izin verildiğini ve sansür konusuna dikkat edilmesini bildirmiştir (Yeşilot, 2003: 40, 74-75).

Basın, halka ulaşmayı sağlayan vasıtalarından biridir. İkinci gazetesi, "Millet-i İslam, bu gaflet uykusundan uyan" (Mirahmedov, 2005: 352), Hayat gazetesi, "Qardaşlar, yatmaq vaxtı deyil. Ayılıp bir fikr edin" çağrısı ile halkını uyarma ve uyandırma çabasında olmuştur (Çemenli, 2013: 85). "Gazete ve dergi okumak insanı dünyadan haberdar eder, bir milletin diğer milletler karşısında payidar kalmasını sağlar" (Mirahmedov, 2005: 241)

düşüncesinde olan, sosyal hayatın her alanında ilerlemeyi sağlama ve halkı cehaletten kurtarma araçlarından biri olarak görülen Ekinci gazetesinin çıkartılması ile Azerbaycan kültür ve medeniyeti için önemli bir adım atılır. Ekinci gazetesinden sonra 1879 yılında Ziya ve 1880 yılında Tiflis'te çıkartılan Keşkül gazeteleri aynı ideoloji ile atılan bu adımın takipçisi olur (İsmailov, 2014: 347- 348). Milli basın oluşumunu sağlayan Ekinci'nin yayın hayatına başladığı yıl, Güney Kafkasya'da Rusça 15 süreli yayın, Gürcü dilinde 3 basın organı ve Ermenice 3 matbuat yayınlandığı halde Azerbaycan Türkçesinde Ekinci ilk Türkçe gazete olarak neşredilmiştir (Zekiye, 2008: 128).

Aydınlar, batı usulü ile yetişenlere dinden çıkmış gözü ile bakan anlayışı⁶³ değiştirmek, batılılaşmanın gerekli olduğuna halkı ikna etmek ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin "halkın ipini ellerinde tutmuş şahıslar" olarak bahsettiği hakim zümre olan din adamlarına bunu anlatmanın gerekliliğini ortaya koymuş ve kitlelere ulaşmanın yolu olarak gazeteyi kullanmışlardır (Baykara, 1966: 131, 144). İlk Türkçe gazete olan Ekinci'yi çıkartması münasebeti ile Azerbaycan basın tarihinin kurucusu olarak kabul edilen Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 28 Aralık 1905 yılı ve 2-3 Ocak 1906 tarihli Hayat gazetesinde yayınlanan "Rusya'da Evvelinci Türk Gazetesi" başlıklı yazısında; ittifakın önemine vurgu yaparak Ekinci gazetesini çıkartma sürecinden bahseder. Gazete çıkarmanın maddi zorluklarına ve Rus idaresinden izin almanın güçlüğüne yer verdiği yazısında Ekinci gazetesinin adının ziraat ile ilgili bilgiler veren bir gazete olduğu izlenimi verilmek suretiyle Rus idaresinden izin alındığını söyler. Bu zorlu süreçlerden geçerek halkı bilinçlendirmek için yaptığı uğraşlarını "Çağırıyorum gelmiyorlar, gösteriyorum görmüyorlar, söylüyorum anlamıyorlar" ifadesi ile yansıtır (Hesenov, 2008: 9-10). Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Halkın okumaya hevesli olmamalarından müteessirdir. Ekinci gazetesinin ilk yılında 600 olan müşterisi, 283'e düşer ve harp zamanında 200 olur (Akçura, 2009: 353).

İsmail Gaspıralı, 25 Kasım 1883 tarihli Tercüman'ın İfadey-i Hal adlı önsözünde "Matbuat halkın, milletin dilidir. Matbuat, bir dil-i milliyedir ki, sesi dünyanın bir tarafından bir tarafına kadar gider; bir dildir ki, sedası bin yıl sonra işitilir" ifadesi ile matbuatın ulusal bir dil olduğunu vurgular (Kocaoğlu, 2011: 1). İsmail Gaspıralı, Rusya'da

⁶³ Azerbaycan reformistlerinden Mirza Feth Ali Ahundzade'nin Rus idaresinde memur olarak görev yapması, Arap alfabesinin değiştirilmesini istemesi, piyesler yazmış olması nedeniyle ulema tarafından kafir addedilmiştir. Mirza Feth Ali Ahundzade'nin cenazesine Müslümanlardan katılan olmamıştır (Baykara, 1966: 131). Rusların din adamları tarafından şer'an Ulü'l-emr olamayacaklarına dair fetvalar verdiklerinden Rus memuriyetine girenler halk tarafından kafir olarak vasıflandırılmıştır (Akpınar, 2022: 3).

Türk matbuatı tarihinin Ekinci ile başladığını ve Hasan Bey Melikzade Zerdabinin de bu matbuatın muallimi olduğunu ifade etmiştir (Çemenli, 2013: 155). Gaspıralı, Tercüman gazetesinin zuhura gelişinde Zerdabi etkisini şu sözleri ile ifade eder. “bir avuç maarif buğdayını Hasan Bey serpti. Bunun fidanları Tifliste Ziya-i Kafkasiye keşköl olmuştur. Lütf-i huda ile bir buğday ta kırım yarımadasına düştü ki bundan tercüman zuhura geldi. Zerdabi, 1906 yılında Hayat gazetesinde ittihadı lisan adlı makalesi ile dil birliğini savunmuştur. Zerdabi’nin bu düşüncesi, Gaspıralı’nın birlik tezi içinde önemli bir argümandır. Bu isimler arasındaki etkileşim Zerdabi döneminin Gaspıralı- Zerdabi dönemi olarak anılmasının somut örneğidir (Kengerli, 2008: 124, 130,135).

Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin, herkesin anlayacağı sade bir Azerbaycan Türkçesi kullanılmasına dikkat ettiği Ekinci’nin yazar kadrosu Mirza Feth Ali Ahundzade, Seyit Azim Şirvani, Necef Bey Vezirov, Asker Adıgüzelzade Korani, Genceli Hacı Mehmet Sadık gibi devrin önde gelen fikir adamlarından oluşmuş, bu kişiler kaleme aldıkları yazılar ve faaliyetleri ile Hasan Bey Melikzade Zerdabi’ye destek olmuşlardır. Ekinci gazetesi, halkın aydınlanması için uğraş verdiği yazılarında; zirai konular, ilmi gelişmeler, ticari meseleler, devletlerin siyasetleri, tıbbi bilgiler gibi konulara yer verir. Yer verilen konulara bakıldığında yöneticilerin tepkilerini çekmemenin amaçlandığı görülmektedir (Yeşilot, 2003: 77-78).

Hasan Bey Melikzade Zerdabi, yazılarında siyasi meseleleri dikkat çekmeyecek şekilde yazılarının içine ustalıkla yerleştirmiştir. Bu durumun hükümet tarafından fark edilmesi ile göz hapsine alınacaktır (Erol, 2006: 66). Hasan Bey Melikzade Zerdabi, çalışmalarını durdurmak isteyen Çar hükümetinin baskılarını 28 Aralık 1905 yılı ve 2-3 Ocak 1906 tarihli Hayat gazetesinde yayınlanan “Rusya’da Evvelinci Türk Gazetesi” başlıklı yazısında; Ekinci gazetesinin talihsizliğinde, gazetenin çıkarılmasında etkili olan Vali Staroselski’nin⁶⁴, Bakü’den ayrılması ve Osmanlı-Rus savaşının başlamasının etkili olduğundan bahseder. Osmanlı-Rus savaşından bahsedilmeyi yasaklayan Rus sansürünün okuyucunun ilgisini azalttığını ve 1877 yılında Moskova’da yaşanan şiddetli soğğun Ekinci’de yazılmasını, Müslümanların bu olayı Allah’ın Ruslara gazabı olarak yorumlamalarından ötürü sakıncalı bulan Rus sansürünün boyutuna dikkat çeker. Kafkasya dağlıklarının isyanı neticesinde isyancıların kurşuna dizilmesi, Osmanlı-Rus savaşı, Hasan

⁶⁴ Dimitri Semyonoviç Staroselski (1832-1884), Rus general ve devlet adamıdır. 1872-1876 yılları arasında Bakü Valisidir. Ekinci gazetesinin sansür işlerini kendi uhdesine almıştır. Gazetenin yayın hayatına başlamasında etkili bir isimdir (Gaspıralı, 2017: 183).

Bey Melikzade Zerdabi'nin Türk öğrencisi olmayan bir liseye nakli ve Rus sansürü Ekinci'nin yayın hayatını sona erdirmiştir. Aldığı maaşı, gazetenin çıkarılması için harcayan, dizgisinden tashihine, dağıtımına kadar bir işçi gibi çalışan Hasan Bey Melikzade Zerdabi, yazılarını başka dergi ve gazetelerde sürdürmüştür (Baykara, 1966: 140, 144, 147). Kaspiy, Hayat, Debistan dergilerinde yayınlanan makalelerinde; vatan sevgisi, halkın uğradığı haksızlıklar, eğitim konularına yer vermiştir (Yeşilot, 2003: 69-70). Hayat gazetesinin 15 aylık faaliyeti içinde Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin kırktan çok makalesi ve mektubu yayınlanmıştır. Yazılarının yarısı maarif, medeniyet, hukuk meseleleri üzerine olmuştur. Cemiyet-i Hayriye Binası, Zindeganlık davası Dil ve Din, İttihad-ı Lisan, Dil Davası, Açık Mektub adlı makaleler hayat gazetesinde yayınlanan talim-terbiye ve ana dil üzerine yazılan makalelerdendir (Çemenli, 2013: 208, 210).

Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin yazılarında Kafkas-Ötesi Ülkenin Geriliği Hakkında, Köyün Halaskarları gibi konu başlıklarına bakarak Kafkasya Türklerinin yaşamında hangi konuları ele aldığı görülür. Bu yazılarda Rus idarecilerinin Kafkasya halkına yaptığı zulmü, Kafkas halkının önemli sorunlarından olan dini fanatizmi eleştirmiş ve çözüm sunmuştur (Baykara, 1975: 66). Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin “Xülasə meşriq zəmində azadlıq olmadığına biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa, biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik.” (Mirahmedov, 2005: 418-419) ifadesi Yusuf Akçura'nın “Hasan Bey'in millet tarlasına ekmek istediği tohumlar, ilerleme ve yenileşme tohumlarıdır.” (Akçura, 1978: 88) düşüncesinin örneği olmalıdır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Ekinci gazetesinde “Bisaman qalıb payimal olmayaq” derken diğer milletler karşısında cahil, geride kalmamaları gerektiğine vurgu yapar (Mirahmedov, 2005: 108). “Ey Müslümanlar henüz vakit geç değil düşüncenizi birleşmeye verin, dağınık millet çok çabuk kaybolur” (Mirahmedov, 2005: 273) ifadesi ile birlik çağrısı yapar. Yazılarında ileri sürdüğü ittihad-ı islam düşüncesi ile Müslümanların tanışıp birbirlerinin problemlerini öğrenmesi ve çözüm yollarını birlikte sunması bakımından ifade etse de esas dikkati Çarlık Rusya'nın hakimiyeti altında yaşayan Müslüman Türk toplumunun aydınlanmasına ve birliğine yöneltmiştir. Mesela onun düşüncesine göre İslam dünyasında önemli bir yere sahip olan Kurban Bayramının anlamı, İslam birliğini sağlamaya yöneliktir. Kurban günü bütün Müslümanların Mekke'ye toplanmalarının amacı sadece ziyaret değil, din kardeşlerinin dertlerinden haberdar olmak ve onları yakından tanımaktır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi:

“Biz elə avam olmuşuq ki, nə ki, qeyri tayfaları, hətta öz qardaşlarımızı tanıyıb bilməyə qadir deyilik. Pes, qardaşlar, məktəpxanalar bina edib oxuyun ki, heç olmasa öz qardaşlarınızın dilini öyrənib müsəlmanlığın əvvəlinci şərtlərindən birinə, Məkkə'yə gedib müsəlmanların ittihadına əməl edə biləsiniz.” (Mirahmedov, 2005: 315).

ifadəsi ilə bu ziyarətlərin amacının ne olması gerektiğini vurgulamıştır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin bu yaklaşımının sonucu olarak o yıllarda Tiflis'te çıkan *mşak* adlı Ermeni gazetesi, Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin bu düşüncelerini içeren makalesini yayınlayıp Müslüman aydınların birlik peşine düştüklerini, Mekke'ye gitmek adı altında ittihad-ı İslam'ı sağlamaya çalıştıklarını yazmıştır. Ermeni gazetesi, “Geçmişte güçlükle ele geçirdiğimiz yerleri bize verin ondan sonra da ittihad-ı İslamı, İslamın doğduğu çöllerde kurun ve Moğol kabilesini birleştirmeye gayret edin” sözleri ile Türklerin uyanışından rahatsızlıklarını ifade etmişlerdir. Hasan Bey Melikzade Zerdabi bu yazıya “Ey Arsruni Bey (Mşak gazetesinin editörü) çağımız ilim çağıdır Ermeniler ilim öğrenmeye bizden daha isteklidir. Yüzlerce yıldır Ermenilerle komşuluk ediyoruz, size yaklaşıyor mu aramıza düşmanlık koyuyorsunuz.” (Mirahmedov, 2005: 350) cevabını vererek barışçı tutumunu göstermiştir.

1870'li yıllarda Kafkasya dahil Rusya'nın her tarafında okul ve okuyanların sayısının arttığını⁶⁵ kaydeden Hasan Bey Melikzade Zerdabi “bizim okullarımızda okuyanlar Rus, Ermeni ve diğer milletlerdir. Biz Müslümanlar ilimden veba salgınından kaçır gibi kaçıyoruz.” diyerek eğer ilim yolu tercih edilmez ise ilerlemekte olan diğer milletler gelecekte Türklerin toprağına, medeniyetine sahip olacaklardır der ve milli duyguları uyandırmaya çalışır. Zindeganlık davası dediği hayat kavgasında Müslümanların telef olmasını istemez (Mirahmedov, 2005: 82). Bu dönemde çarlık Rusya'sı Rusça ve yerli milli dilde eğitim yapan iki çeşit okulun açılmasına izin vermesine rağmen Hasan Bey Melikzade Zerdabi, bu durumdan Ermenilerin faydalanarak kendi dillerinde okullar açtığını, Türklerin ise arasında öğretmen ve kendi dilinde ilmi kitaplar olmadığı için böyle okullar açmalarının mümkün olmadığını, okullarda kendi dilimizi okutmanın zorunlu olduğunu ifade etmiştir (Mirahmedov, 2005: 273, 274).

Mirza Feth Ali Ahundzade, milli okulların açılmamasının nedenini, Müslümanlar arasında birliğin olmamasına bağlamış bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “İlim

⁶⁵ Bakü ortaokulu dâhil Kafkasya okullarının çoğunda 250' si Rus, 150'si Ermeni ve 100' ü Müslüman olmak üzere toplam 500 kişi okumasına rağmen 100 bin nüfusu olan Bakü'de yaşayanların büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır (Elekberli, 2021: 334).

öğrenmeye kabiliyet gerek, ittifak gerek, vesile gerek. Kafkasya’da meskun olan Müslümanların yarısı Sünni yarısı Şii’dir. Şii’ler Sünni’leri, Sünni’ler Şii’leri görmek istemiyor. Hiçbiri diğerrinin sözüne bakmıyor ittifak nasıl olsun” der. Fakat Hasan Bey Melikzade Zerdabi, ona cevaben Müslümanlar arasında birlik sağlanamamasının nedeninin ilimsizlik olduğunu ve ilim öğrenip yeni okullar açmaktan başka çözüm olmadığını söyler. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, “Bize gökten yardım gelmeyecek. Şimdi diyeceksiniz ki birliğimiz yoktur. Helva demekle ağız tatlanmaz, siz de benim gibi paçaları sıvayıp er meydanına çıkın ki belki zikredilen hayat gerçekleşir.” ifadesi ile çaba göstermenin gerekliliğini dile getirmiştir (Elekberli, 2021: 342).

Aydınlanmanın başladığı XIX. yüzyıl ortalarına doğru milli dil meselesi, bir devletin egemenliği altında olan bir millet için zor bir durumdur. Rusya’nın İran etkisini kırma düşüncesi, milli dil meselesini etkilemiştir. Azerbaycanlı aydınlar, Azerbaycan edebi Türk dili üzerinde önemli rol oynamışlardır. Azerbaycan’ın Farsça olan edebi dili yerine, Azerbaycan Türk dilinin kullanılarak İran etkisinin kırılacağı düşüncesi ile Azerbaycan Türk dilinde komediler yazan Mirza Feth Ali Ahundzade’nin eserleri dönemin Kafkasya naibi tarafından takdir görmüştü. Bazı Rus dilcilerin Azerbaycan Türk lehçesinin gramerini yazmış olmaları bu durumu desteklemektedir. Ahunzade’nin ardından Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin gazetede kullandığı sade Azerbaycan Türkçesi Rusların emellerine uygun düşmüştür (Baykara, 1966: 151). Rusların bu tutumu Azerbaycan’da milli uyanışı sağlayacaktır. Transkafkasya Müslümanlarının çatışma sahasına giren Ekinci gazetesinin sade bir dil ile yazılması konusu, ifade dilinde Farsçayı kabul edenlerin düşmanlığı ile karşı karşıya kalmıştır. Şii ulemeden bazıları gazeteyi kafir icadı olarak görmüş ve İslamın ruhunu zedelediğini düşünmüşlerdir (Swietochowski, 1988: 47).

Türk Dil Birliği’nin İlkbaharı olarak adlandırılan XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden son çeyreğine kadar olan dönem, Rusya Müslümanları arasında milli uyanışın mayalanma sürecidir. XIX. yüzyılın son çeyreği ise Türk Dil Birliğinin yaz dönemi olarak adlandırılan, milli uyanışın ivme kazandığı dönemdir. Aydınlanmacı kuşağının ilk milli uyanışçı adı (Gündoğdu, 2014: 5) Hasan Bey Melikzade Zerdabi, ortak bir Türk dilinin Türk dünyasını bir arada tutacağı düşüncesindedir. Bu düşünce, millet-milliyet ruhunun tesisinde etkili olmuş olmalıdır. Keşkül dergisinde “Avam gezmek uyku uyumak mı dedin” adlı makalede bir Azerbaycanlının yabancı bir yazar ile temsili konuşmasını içeren yazı dönemin din ve millet konusundaki durumunu özetlemektedir. Yabancınn hangi milletten olduğu sorusuna

Azerbaycanlı, “Müslüman” cavabı verir. Yabancı “bu senin dinindir, milliyet dinden ayrı bir şeydir. Sen bir Azərbaycan Türk’üsün, sen Türk milletindensin” der (Baykara, 1966: 118). Bu yazıda geçen Azərbaycan Türk’ü ifadesi Azərbaycan kimliğinin öne çıktığı bir ulus bilincinin yazılı ilk örneğidir (Swietochowski, 1985: 52). Millet olma sürecini somutlaştıran bu durum Azərbaycan’da Ümmetçilik⁶⁶ döneminden Milliyetçiliğin oluşumuna zemin hazırlayan dönüşüm içinde aydınların ve matbuatın önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu dönüşüm ve ilerlemeye katkı sağlayan Ekinci gazetesi, fikirlerin topluma aktarılmasını sağlayarak Azərbaycan Ceditçiliği içinde önemli bir yer tutmuştur. Ekinci gazetesi ile başlayan Türkçe basın, halka ulaşmayı sağlayan önemli bir enstrüman olmuştur.

3.1.3.2. Ekinci Gazetesinden Sonra Basın

Hasan Bey Melikzade Zerdabi, “Gələcəkdə bizim tərəqqi etmək tarixini yazan indiki zamanəyə baxanda məəttəl qalacaqdır ki, nə yazsın. Həqiqət bizim əsbablar və qeyri yüz, bəlkə min il bundan əqdəm olandan tərəqqi etməyib. Çünki bizim zamanə tərəqqi zamanəsidir ki və tərəqqi etməyən tayfa günü- gündən tənəzzül edib axırda puç olacaq” ifadesi ile milli terakkinin önemine dikkat çekmiştir. Ekinci gazetesinin kapatılmasından sonra basında meydana gelen gelişmeler Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin işaret ettiği milli terakkinin tezahürü olarak değerlendirilebilir (X. M. Memmedov, 2005: 34). Zira Mehmet Emin Resulzade’ye göre konuştuğu dilde ilk gazeteye sahip cemiyet bir milliyet iken millet olmaya başlamıştır (Kengerli, 2008: 123).

Ekinci gazetesinin yayınlanması, Rusya Türkleri arasında meydana gelen basın alanında ilk gelişme olmuştur. Geniş kitlelere hitap etme ihtiyacını karşılayacak olan Ekinci Gazetesinin kapatılmasından iki yıl sonra Ekinci geleneğinin devamı niteliğinde olan, ülkedeki ve dünyadaki sosyo-politik olaylara yer veren Celal ve Said Ünsizade kardeşlerin⁶⁷ Tiflis’te çıkarttığı Ziya adlı haftalık gazete yayın hayatına başlar (X. M. Memmedov, 2005: 36). Ziya, 1880 yılında Ziyay-ı Kafkas adını aldı. Türk alfabesinin ıslahı meselesi ile özellikle meşgul olan gazetenin neşri 1884 yılına kadar devam etmiştir (Mehmetzade, 1942a: 61). Yusuf Akçura’nın “Ünsizadeler Matbuatı” başlığı makalesinde;

⁶⁶ Ümmet, Müslüman ortak bilincini ifade ederken; millet ise ortak dil, din, tarih, kültür birliğini paylaşan insan topluluğunu ifade etmekte idi (Swietochowski, 1985: 109).

⁶⁷ Ünsizadeler, İsmail Gaspralı’nın ilk Türkçe eserlerini basmışlardır (Akçura, 2009: 354).

elindeki Ziya nüshalarından, gazetenin Kafkasya’da yaşayan Türkleri dünyadaki gelişmelerden haberdar ettiği, Müslüman ve Osmanlı memleketlerine ait haberlere öncelik vererek yazdığını fakat dil, edebiyat, tarih ve siyaset sahalarında Türk milliyetçiliği ile alakadar olduğuna dair emarenin olmadığını kaydetmiştir. Gazetenin ideolojik istikameti Akçura’ya göre, Türkçülük değil, İslam birliğidir. Ünsizadeler teşebbüsünün Türk milliyetçiliği ile ilgisi İsmail Gaspıralı’nın ilk Türkçe eserlerini yayınlamış olmasıdır (Akçura,2009: 353-354).

Ünsizadelere ait bir başka yayın olan Keşkül dergisinin ilk sayısı Ocak 1883’te yayınlandı. Haftalık olarak yayınlanan edebi-siyasi bir dergi olan Keşkül 11 sayı yayımlandıktan sonra gazeteye dönüştürüldü (Aşırılı, 2009: 34). Keşkül’de; Azeri, Çağatayi, Nogay ve Osmanlı şivelerinde Türkçe makaleler ve Arapça, Farça yazılar derc edilmiştir. Ünsizade Celal Bey’in ifadesine göre; Keşkül, Azeri şivesini İstanbul Türkçesine yakınlaştırmak amacı ile tesis olunmuştur. Muhtelif Müslüman dillerinde yazılan makaleler burada neşredileceği için dergiye Keşkül adı verilmiştir (Akçura, 2009: 354). Gazete, yazılarında Türkçülük fikirlerini öne çıkarmış ve tüm Türk halkları için ortak bir edebi dil oluşturmaya gayret etmiş, yayınlanacak yazıları görünüşte de olsa resmi çevrelerin istek ve arzularına uygun hale getirmeye çalışmıştır. Milli ve dini fikirleri yaymaya çalışan gazete, Abdurraşid İbrahim, Hasan Sabri Ayvazov gibi isimlerin yazılarını yayınladı. Keşkül gazetesi etrafında Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Şirvani, Feridun Bey Köçerli, Mehemmedağa Şahtahtlı, Sultan Mecid Ganizade, Çernyayevski ve başka aydınlar faaliyet göstermiştir. Gazete, dönemin güncel sosyo-ekonomik sorunlarına değinmiş, milli birlik fikrini yaymıştır. Keşkül’de; fanatizmi, cehaleti ve geriliği eleştiren makalelere, Doğu ve Batı edebiyatının klasiklerine yer verilmiştir (X. M. Memmedov: 2005: 37, 40, 41).

Keşkül’ün 1887 tarihli 15. Sayısında yer alan “Ana Dilimiz” makalesinde: “Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər bu ana dillərini saxlamalıdırlar və o dildə elm və fənni övladi-millətə verilməlidir” ifadesi ana dilin önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir (Aşırılı, 2009: 38). Keşkül gazetesinin (1883-1891) 60. sayısında “Milletin devamlı var olmasını isteyenler kendi dillerini muhafaza etmeye çalışmalıdır ve dili kendi evlatlarına öğretmeliler” ifadesi ile dil sorunu ele alınmıştır (Valiyev, 2020: 117). İsmail Gaspıralı; Azerbaycan’da 1906 yılında çıkmış olan Füyuzat dergisinin editörüne yazdığı mektup ile sade bir kullanmasını rica etmiştir (Hekimoğlu: 2009, 302).

Keşköl gazetesi (1883-1891) kapanınca 1903 yılında Şark-i Rus gazetesinin tesisine kadar Azerbaycan dilinde gazete ve derginin neşrine izin verilmedi. Ünsizadelerin Azerbaycan ve Ahmet Ağaoğlu'nun⁶⁸ Meşrik adlı gazetelerin neşrine ilişkin talepleri reddedildi (Aşırlı, 2009: 40). Basın hayatı sekteye uğrayan Azerbaycan'da Mehmedağa Şahtahlı tarafından önce Tiflis'te sonra Bakü'de Şark-i Rus gazetesi çıkartıldı (Mehmetzade, 1942a: 61). Şark-i Rus gazetesinin kurucusu Mehmedağa Şahtahlı, 1890'lı yıllarda Tiflis adlı gazeteyi çıkarmak için yaptığı yayın talebine, Rusya Basın Yayın Genel Müdürü'nün, "Ben kesinlikle size Azerbaycan Türkçesinde gazete çıkarma izni veremem. Gazete sizin halkın nesine lazım? Aydınlarınız Rus dilinde yazsın okusun, sade vatandaşlar da bırakın koyunlarını otlatınsınlar. Onlara gazete lazım değil" cevabı Rusların, Rusya'da yaşayan Türk kökenli halklara uyguladığı sömürge zihniyetini yansıtmaktadır (Nusretoğlu, 2017: 74, 75; X. M. Memmedov, 2005: 40). Fakat Çarlığın bu siyasetine karşı aydınlar milli şuurun uyanışında anadilde basının önemini biliyorlardı.

XX. yüzyıl başlarında değişen durum üzere Azerbaycan Türkçesi ile yazmanın önemi vurgulandı. Transkafkasya Müslümanlarının ilk günlük gazetesi olarak Şark-i Rus gazetesinin yayınına izin verildi. İsmail Şahtahlı gazetede "Biz edebi dilden yoksunuz" başyazısı ile halkın konuşma şivesinde yazma çağrısını yaptı. Edebi Azerbaycan Türkçesinde belirlenen bir standart yoktu. Şahtahlı, XX. yüzyıl başında Azerbaycan Türkçesinde yazımın taraftarı olmakta ilk Azerbaycan Türkü oldu (Swietochowski: 2003: 179). Çarlık idaresi ile uzlaşma politikası aydınlar tarafından tenkit edilen Şahtahlı'nın, Mirza Feth Ali Ahundzade'den sonra alfabe ıslahatına dair teklifine karşı müspet-menfi yönde makaleler yazılmıştır. Şark-i Rus'ta alfabe ıslahatının yanısıra, kadın özgürlüğü, eğitimin yaygınlaştırılması, okullarda tedrisatın iyileştirilmesi meselelerine çözüm aranmış, edebiyat, dil, tarih konularına yer verilmiştir (Aşırlı, 2009: 54). Muhtelif yıllarda neşredilen gazete ve dergiler milli ideolojiyi oluşturmaya çalışmıştır. Hatice Alibeyova Hanımın editör olduğu Işık dergisinde çalışanlar kadınlardan oluşmuştur. Sayfalarında Azerbaycanlı kadınların sorunlarına değinmişlerdir. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Necef Bey Vezirov, Mirza Alekber Sabir, S. Hüseyin, Neriman Nerimanov birçok eserlerini bu dergilerde yayınlamışlardır (Veliyev, 2009: 149).

1904 yılının başlarında başlayan Rus-Japon Savaşı, tüm Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan'da da ekonomik ve siyasi durumu ağırlaştırmıştır (X. M. Memmedov, 2005:

⁶⁸ Gazetenin yayın talebinin reddedilmesinin nedeni, Ahmet Ağaoğlu'nun Çarlık idaresine Panislamist ve Pantürkist olarak takdim edilmeleri ile ilgilidir (Aşırlı, 2009: 40).

25). 1905'te Japonya'nın Rusya'yı yenmesi ve 1905 ihtilali milliyetçi arayışları harekete geçirerek milli hareketin gelişmesinde yeni bir aşamanın temelini atmıştır. Çarlık Dönemi Azerbaycan'ında 1905 devriminin yarattığı özgür ortamın etkisi ile milli hedef belirlenmiştir (Valiyev, 2020: 50). Rus sansürünün 1905 ihtilalinden sonra gevşemesi Azerbaycan basınının altın çağını başlatmıştır (Swietochowski: 2003: 179). Bu özgürlük ortamında gazete ve dergilerin sayısında artış olmuş, bu süreçte dil, kültür ve sosyal talepler öne çıkmıştır. Kimlik bilinci, bu evrede ortaya çıkan basın ile kitlelilik kazanmıştır. Kafkasya basınının gelişmesinde ise İstanbul basınının ve jöntürk yayınlarının artması önemli bir faktör olmuştur (Özcan, 2002: 66).

Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin başlattığı milli basın hareketi 1905 yılından sonra semeresini verdi. Ali Bey Hüseyinzade ve Ali Merdan Topçubaşı'nın Hayat Gazetesi, Ali Bey Hüseyinzade'nin Füyuzat⁶⁹ mecmuası, Ahmet Ağaoğlu'nun İrşad⁷⁰ ve Terakki gazetesi, Celil Mehmedguluzade'nin Molla Nasreddin mecmuası dönemin önemli yayınlarıdır (Veliyev, 2006: 20). Şark-i Rus, Molla Nasreddin⁷¹ (1906-1931), Füyuzat (1906-1907), Debistan (1906-1908), Rehber (1906), Mekteb (1911-1917) dergilerinde, ana dilde eğitim, aile eğitimi, çocuk edebiyatı gibi konulara yer verildi (Merdanov, 2011: 173, 174). Azerbaycanda burjuva ve aydın kesimin dayanışması ile ortaya çıkan Milliyetçilik gibi Kaspiy⁷², Hayat, Füyuzat, Taze Hayat gibi gazete ve dergiler de bu dayanışmanın

⁶⁹ Hayat gazetesinin 3 Eylül 1906 tarihli sayısında Füyuzat adlı haftalık edebiyat, bilim, sosyal, siyasi bir mecmuanın yayınlanacağı duyurulmuştur. Ali Bey Hüseyinzade'nin editörlüğü ve Zeynel Abidin Tagiyev'in maddi desteği ile 1 Kasım 1906 tarihinde Bakü'de neşredilmeye başlandı. İlk sayısında Füyuzat'ın refah ve berekete dalalalet eden feyz'in çoğulu olduğu ve bu adın verilmesinin tesadüf olmadığına yer verilmiştir. Füyuzatçılığın edebiyatta romantizmin, ortak Türk dilinin, umumi edebi dil siyasetinin, İslamcılığın, milli meselelerde Farslaşma ve Ruslaşmaya karşı Türkçülük fikrinin tebliğini yaparak siyasi-edebi cereyan yaratmıştır (Aşırlı, 2009: 77, 78).

⁷⁰ Kelime anlamı yol gösteren olan İrşad'ın ilk sayısı, 17 Aralık 1905'te yayınlandı. Müslüman ve Türk dünyasına hitap eden "birlik, eşitlik ve kardeşlik" fikri ile dönemin önemli isimleri İrşad'ın etrafında toplandı. Sadece halkın gideceği yolu göstermekle kalmayarak mezhep ihtilaflarını kaleme almış toplumu birleştirecek değerleri tebliğ etmiştir. İsmail Gaspıralı'nın *Dilde, Fikirde, İşte Birlik* düsturunu ve daha sonra bu fikir esasında oluşan mahiyet bakımından daha geniş olan, Ali Bey Hüseyinzade'nin Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak fikri İrşad'ın istikameti olmuştur. Ali Bey Hüseyinzade İrşad'ın ilk sayısında, "Əgər qəzetə millətin, cəmətin gözü isə, o cəməti birgözlü edən Həsən bəy həzrətləri idi. İştə cəməti ilk dəfə də ikmali-məxluqat olan insan kimi Həyat ilə bərabər ikigözlü edən İrşad olmuş oluyor" ifadesi ile Ekinci gazetesi ile başlayan milli basın sürecinde İrşad ve Hayat gazete lerinin Azerbaycan için ileriye doğru atılmış bir adım olduğunu belirtmiştir (Aşırlı, 2009: 71, 72).

⁷¹ 28 Nisan 1906 yılında ilk sayısı yayınlanan Molla Nasreddin, yayınlandığı 25 yıl zarfında edebi bir mekteb yarattı. Klasik Azerbaycan, Rus ve Doğu folklorundan istifade ederek Azerbaycan edebi dilini zenginleştiren Molla Nasreddin dergisi, toplumda meydana gelen olumsuz hadiseler, cehalete, fanatizme karşı mücadele ederek yeni bir gazetecilik anlayışı ile halkı uyandırmak ve ilerlemeye doğru yönlendirmek istemiştir (Aşırlı, 2009: 95).

⁷² 1881 yılında Rus dilinde çıkartılan gazete 1897 yılına kadar editörleri Rus milletine mensup kişilerdir. 1897 yılında gazeteyi Zeynel Abidin Tagiyev devralarak editörlüğüne Ali Merdan Topçubaşı getirilmiştir. Gazetenin bu devirden başlayan tarihi, Müslüman Kaspi'si olarak adlandırılır. Azerbaycan'da ana dilde basın

ürünü olarak yayınlandı. 7 Haziran 1905 yılında çıkan Hayat gazetesinin ilk sayısında hayata geçireceği vazifeler şu sözlerle belirtilmiştir:

Biz müsəlman və Rusiyanın təbəələri olduğumuz üçün Rus dövlətinin iqtisadi və siyasi şəraitində tərəqqi etmək istəyirik! Biz müsəlmanıq və buna görə də bütün din qardaşlarımızın tərəqqisini arzu edirik və dünyanın hansı guşəsində olursa-olsun onların inkişafını ürəkdən salamlayırıq. Biz Türkük və buna görə də hər yerdə bütün Türklərə inkişaf, tərəqqi və xoşbəxtlik arzu edirik.

Bu ilkeler daha sonra Azərbaycan'da yayınlanacak olan diğer matbuatın da temel ilkeleri haline gelmiştir (Seyidzade, 2004: 77-79). Geniş bir coğrafyada yaşayan Türk ve Müslümanların uyanışı ile aynı devirde meydana çıkan, bu uyanışın sürecinin süreklilik göstermesinde mühim rol oynayan, esas gayesi, vatana, halka, Türkçülüğe hizmet olan Hayat gazetesini basın tarihi araştırmacıları 1905-1906 yıllarının düşünce ve mücadele salnamesi olarak adlandırmışlardır (Aşırılı, 2009: 60, 62, 64).

Kaspiy, Hayat, Füyuzat, Taze Hayat gibi gazete ve dergilerin sahibi Zeynel Abidin Tagiyevdir. Dönemin etkin gazetecisi olan Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade Turan ve Ali Merdan Topçubaşı, Zeynel Abidin Tagiyev'in maddi desteğini almışlardır (Sakal, 1999: 67). Hayat, İrşad, Taze Hayat, gibi gazeteler ve Füyuzat, Debistan, Rehber, Behlül gibi dergiler Bakü'de, Molla Nasreddin dergisi ise Tiflis'te çıkmıştır (Mehmetzade, 1942a: 61). Bu gazete ve dergiler, halka ulaşarak onların desteğini kazanmış, milli uyanışın mühim bir parçasını teşkil etmişlerdir. 1905-1917 yılları arasında 63 gazete ve derginin neşredildiği Bakü, Rusya'daki Müslüman gazeteciliğinin merkezi olmuştur. Bu durumun öncesinde, Ahmet Ağaoğlu'nun ifadesi ile "sekizyüz min Ermeni oldukları halde, 30 milyon Rusya Müslümanından çok" gazete çıkarmışlardır. Demografik yönden fazla olan Türklerin, Ermeniler kadar gazete sahibi olamamaları Türklere karşı uygulanan politikanın sonucudur (Sakal:1999: 67, 72).

Gayri müslim milletler, basından siyasete kadar her alanda yaptıkları çalışmalarla etkili olmuşlardır. Rus makamlarında ve devlet bünyesinde amaçlarına ulaşacak bir zemin hazırlamışlardır (Sakal, 1999: 66). Bu duruma karşı Azerbaycan uyanışında en etkili faktör

---

olmadığından milli aydınlar Kaspiy gazetesi etrafında toplandı. Ulusal fikirlerin tartışıldığı merkezler durumuna gelen gazete yazılarında siyasi hadiseler, Çarlığın müstemleke siyasetinin tenkidine, eğitime dair yazılara yer verildi (Aşırılı, 2009: 45-46). Keşkül'ün yayın hayatının sona ermesinden sonra Türkçe yayına izin verilmemesi üzerine Zeynel Abidin Tagiyev'in girişimi ile günlük Rusça gazete olan Kaspiy gazetesi, Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde aydın isimlerin Rus dilinin rolü üzerindeki düşüncelerini de yansıtmıştır. Fakat onların bu yönde yaptıkları çalışmalar, Müslümanların aşağılanmasını engelleyecek bir durum olarak görmelerine karşın, Müslümanlar tarafından aşağılanmalarına, Ruslaştırma çalışmalarına yardım etmekle suçlanacaklardır (Swietochowski: 2003: 178).

olan basın hareketleri ile tepki verilmiştir. 6 Şubat 1905 yılında başlayan Ermenilerin kanlı saldırıları, durumu kendi lehlerine kullanan Ermenilerin, Müslümanların Bakü’de 10-15 bin Ermeniye öldürdüğü iddiaları ile dünyaya yayılmıştı. Kaspiy gazetesi bu gerçek dışı bilgilerin bütün gerçekliği ile ortaya çıkarılmasında önemli rol oynamıştır. Bu yalanlardan ötürü Ermeniler, Kaspiy gazetesi aracılığı ile Azerbaycan halkından özür dilemiştir (Hasanlı, 2017: 53). Transkafkasya’da Müslüman okulları, camilerin içinde erkek çocuklarına dini eğitimin yanında okuma yazma, aritmetik derslerinin ezbere dayalı olarak verildiği mektebler ve yüksek düzey eğitimin hazırlayıcı statüsünde olan medreselerden teşkil di. Kaspiy gazetesi, mekteblerin eğitim kalitesinin düşük olduğuna dair yazı kaleme alarak (Swietochowski, 1988: 49) eğitimde yenileşmeye vurgu yapmışlardır.

1906 yılında Devlet Duma’sında İsmail Han Ziyadhanov, Müslümanların geri kalmış halk olduğu söyleminin doğru olmadığını, geri kalmaya mecbur bırakıldıklarını ifade eder. Milli medeni sahanın her alanında özellikle matbuatta kısıtlanmışlardır. Sansür düzenlemelerinin katı olduğu zamanda gazete çıkarılmasına izin verilmezken sansür azaldıktan sonra sadece bir yılda 30 yayın yapılmıştır. Kafkasya Basın İşleri Komitesi tarafından yakından izlenen Azerbaycan dilinde yayın yapan basın organlarını Panislamizm damgası ile etiketlemeye çalışmışlardır. Panislamizm, Rusya İmparatorluğu için mühim bir konu olmuştur. Bu sebeble Azerbaycanlı birçok zengin, yetkililerin zulmü ve olumsuz tutumları sebebi ile süreli yayınlara yardımdan çekinmişlerdir (Seyidzade, 2004: 15-17, 19).

İrşad, Terakki ve Hayat gazetelerinin İran Azerbaycan’ında yayınlanması onların etki alanını genişletmiştir. Bu gazeteler aracılığı ile Güney Azerbaycan’ın Türklükleri hatırlatılmıştır. İrşad gazetesinde Şii-Sünni çatışmasına karşı Ahmet Ağaoğlu’nun yazıları⁷³ yer almış; Ahmet Ağaoğlu İran’a hürriyet gelmesinde Azerbaycan basınının etkisine dikkat çekmiştir. Bunun yanı sıra Hayat, İrşad, Terakki, Hüseyinzade Ali’nin çıkardığı Füyuzat⁷⁴ Azerbaycan aydınlanmasının ve islam cemaatinden milli kimliğe geçişin önemli vasıtalarıdır (Sakal, 1999: 70). Hayat, Füyuzat, İrşad, Taze Hayat, Rusça-

⁷³ Ahmet Ağaoğlu “Şii-Sünni ihtilafı bu kavim için bir bela-yı azim ve bir cah-ı felaket kesilmişti. O kadar ki cahil ahali ihtilafı meşgul olarak kendi lisanını, edebiyatını, sanayi ve ticaretini ve hatta kuvvetini bile unutmuştu” ifadesi onun yazıları aracılığı ile halka mesajının bir örneğidir (Sakal, 1999: 70). Başta Ahmet Ağaoğlu olmak üzere İrşad ve İrşadcıların faaliyeti özgür toplum, müstakil devlet ve vatan fikrine dayanmaktadır (Aşırılı, 2009: 76).

⁷⁴ Füyuzat, milli dilin her alandaki gelişmelerden mahrum edilerek, doğal evrimden yoksun bırakıldığını yazmıştır (Swietochowski: 2003: 180). Derginin başyazarı Ali Bey Hüseyinzade, ortak din, dil ve kültürle birbirine bağlanan büyük devletler çağına girildiğini vurgulamıştır (Swietochowski: 2003: 180).

Kaspiy, Ali Bey Hüseynzade ve Ahmet Ağaoğlu tarafından Ali Merdan Topçubaşı'nın yardımı ile yayınlanan milliyetçi yayınlardır (Baykara, 1975: 191). XX. yüzyıl başlarında basın ve eğitim alanında meydana gelen gelişmeler milli şuurun ve milli medeniyetin inkişafını sağlayarak milli harekete zemin hazırlamıştır (Merdanov, 2011: 173, 174). Basında meydana gelen bu gelişmelerle birlikte aktivist çabalar da artmıştır. Resulzade basın alanında meydana gelen bu gelişmeleri:

Mətbuatın təsisi ilə Qafqazda siyasi ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyordu, əfkari- ümumiyyə vücud buluyordu. Həyatı-milliyə üçün pək mühüm olan bir taqım məsələlər müzakirə olunuyordu. Qəzetlərin bu günkü milliyyətlər təşəkkülündə oynadıqları rol məlumdur. Bu rolunu onlar Rusiya Türklüyü üçün dəxi ifalə ediyordular. Onlar xalqda həm milli duyğuları oyandırıyor, həm də məqasidi-milliyətdən olan məsələləri tənvir ediyordular

Sözleri ile ifade etmiştir (X. M. Memmedov, 2005: 33).

Azərbaycan toplumunun bilinçlenmesini sağlayan basın, Azərbaycan halkı ile el ele vererek cehalet ve sömürge siyasetine karşı durmuşlardır. Üzeyir Bey Hacıbəyli 1906-1907 yıllarında Çarlık rejimini açıkça eleştirerek “Bizim arzumuz, zenciri esaretten hilas olup, insan gibi yaşamaya başlamaktır” ifadesi ile halkın istiklal düşüncesini ortaya koymuştur (Baykara, 1975: 190). Gazete, milli unsurların ve gerçeklerin halka ulaşmasında etkin rol oynamıştır. Türk dünyasını uyandırmak için esir Türk ülkelerinde milliyet ve hürriyet fikirlerini yerleştirmek için çareler arayan (Sakal, 1999: 108) aydın zümrenin en etkili aracı basın olmuştur.

Milli hareketin yükselme devrinde basın, sosyo-politik grup ve partiler arasında ideolojik mücadelenin ana arenası oldu. Ana dil, okul, kadın özgürlüğü gibi yüzyılın birçok önemli sorunu süreli yayınların gündelik konusu haline geldi (Veliyev, 2009: 147). Basının tesisi ile Kafkasya'da siyasi, sosyal ve milli bir fikir teşekkül etmiştir. XX. yüzyıl başlarında ulusal basında yayınlanan materyallerin analizi yapıldığında şu hususlara dikkat çekildiği tespit edilmiştir. Dönemin matbuatında; Usul-i cedit eğitim, milli mekteplerin tesisi, devlet okullarında ana dilde tedris talebi, başka milletlere sağlandığı gibi Müslümanlar tarafından da maarifçi, hayır ve diğer cemiyetlerin teşkilinin sağlanması, Belediye ve Devlet Duma'sı seçim yasalarında Müslümanlara yönelik kısıtlamalara karşı kampanya, Müslümanların siyasi ve mülki haklarının diğer vatandaşlarla eşitlenmesi ve dönemin önemli konuları arasında yer alan çarlık yönetiminin kendi politikasını tatbik edecek kendine sadık kişileri ataması nedeniyle dini kurum ve islami vakıfların Müslümanlar tarafından seçilen alimler ve memurlar tarafından yönetilmesini isteme

konularına yer verilmiştir (Mehmetzade, 1991: 20; Seyitzade, 2004: 80). Azerbaycan milli basınının İkinci gazetesi ile başlayan oluşumu, Azerbaycan kültür ve fikir tarihi içindeki önemine ve milli terakkinin kaynağına işaret etmektedir.

3.1.4. Azerbaycan’da Eğitimde Ceditçilik

XVI. yüzyıl ortalarında Rus idaresi altına giren İdil-Ural Türkleri, Kafkasya Türklerinin yenileşme hareketlerinde etki yaratmıştır. Ruslar ile geçirilen zaman onların Rus eğitiminin katkılarını değerlendirip eğitim alanında reform yapmalarını sağlamıştır. Bu çalışmalar Kafkasya Türklerine örnek teşkil etmiştir (Süleymanlı, 2006: 66). Bunun yanında XIX. yüzyılda Azerbaycan’da meydana gelen sosyo-ekonomik ve siyasi hayattaki değişimler kültür hayatını etkilemiştir. Milli bilincin uyanmasında, milli ideolojinin oluşmasında Rus ve batı okullarında eğitim alan gençler önemli rol oynamıştır. İnsanları eğitimin çeşitli alanlarına dahil etmeden geri kalmışlıktan kurtarılamayacağına inanan bu aydın kitle bu amaçla milli okulların kurulmasına yönelik programlar, ders kitapları yazmışlardır (Veliyev, 2009: 140). Bu Ceditçi okulların müfredatlarında ortak dil desteklenmiştir (Swietochowski: 2003: 178).

Azerbaycan’ın XIII. ve XIV. yüzyıllardan beri etkisinde olduğu Fars kültürü Mirza Feth Ali Ahundzade’nin çalışmaları ile sarsılmıştı. Rus hakimiyeti bu kültürün yerine Rus kültürünü yerleştirmek için Azerbaycan Türkçesini himaye etmiştir. Mirza Feth Ali Ahundzade’nin Türkçe yazılan eserlerinin Kafkas Umum Valiliği tarafından teşvikinde bu siyaset etkili olmuştur. Medresenin yerini işkola, Muallimin yerini uçitel almış, Rus dil ve kültürü Fars kültürünün hakimiyetini sarsmıştır. Bu kültür işgaline karşı çıkan Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin milletin milli varlığının muhafazasının anadilde eğitim ile olacağı, “ilim Türkçe olduğu zaman faideli olur” tezi XX. yüzyıl başlarında amacına ulaşmaktadır (Mehmetzade, 1942b: 94-95). “Dünyada olan bütün şeylerin hepsi bütün faziletlerin temeli olan ilme bağlıdır” düşüncesinde olan Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı’nın okul açma tasarısını Çarlık hükümetine sunma (Baykara, 1966: 59) girişiminden sonra, ilk kız okulunu açan Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin düşüncesi milletin kaderini değiştirecek yöntemin cehaletle mücadele olduğudur.

1896 yılında kadınların eğitim almasının gerekliliğine inanan Hasan Bey, bir kız okulunun açılması için girişimde bulunmuştur. Fakat Hasan Bey’in dilekçesi, “İslam yedi başlı dev gibi bir heykele benzer bu heykelin bir başını kessen yerine yüzünün biteceği ve

erkeklerinin okumasından endişe ettikleri bir toplumun kadınlarının okuması karşısında durulamayacağı” düşüncesi ile reddedilir. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, yenileşme hareketlerinin lojistiğine maddi olanak sağlayan Hacı Zeynel Abidin Tagiyev’in desteği ile okul açma iznini alır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin eşi Hanife Hanım okulun müdiresi olarak tayin edilir (Baykara, 1966: 146). Zeynel Abidin Tagiyev’in desteği ile açılan, başında Hasan Bey Melikzade Zerdabi ve eşinin bulunduğu kız lisesi yurdun “münevver analarını” yetiştirmiştir (Mehmetzade, 1942b: 95). Çar’ın eşi Alexandra Fyodorovna’nın adı verilen okul 7 Ekim 1901 tarihinde 58 öğrenci ile eğitim öğretime başlar (Yeşilot, 1999: 31-33). 1901’de Zeynel Abidin Tagiyev’in çabaları ile açılan Darü’l-Muallime mektebi usul-i cedit ile eğitim verilen ilk Türk gimnaziyası olarak kadınlara yönelik aydınlanma çalışmalarının ilk adımıdır (Süleymanlı, 2006: 47). Bu girişimden sonra Tiflis, Kazan, Başkurdistan, Dağıstan’da kız okulları açılır. 1915 yılında sadece Bakü’de kız okullarının sayısı beş olmuştur (Beşirli, 2012: 49). Kız okulunun öğretmenlerinden Sakine Hanım Ahundzade, kız öğrencileri dram derneğine yönlendirmiş, onlarla piyesler sahnelemiştir. Sakine Hanım’ın 4 Aralık 1904 yılında “Maarifçiliğin behresi” adlı piyesi Müslüman dünyasında kadınlar tarafından sahnelenen ilk tiyatro gösterisi olur. 1917 yılında sahnelediği bir başka gösteriye Türkiye’nin önde gelen tiyatrocularından Muhsin Ertuğrul, bu gösteriyi izlemek ve ilk Müslüman kadın tiyatrocu olan Sakine hanımla görüşmek için Bakü’ye gelmiştir (Merdanov, 2011: 132).

Rusya, işgal ettiği bölgelerde hakimiyetini sağlamak ve halkı Ruslaştırmak ve Rus idarelerinde memur ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Rus okulları açmıştır (Baykara, 1966: 106). Fakat halk bu okullara güvenmediğinden çocuklarını göndermek istememiştir. Çarlık anadilde okulların açılmasını engellemiş, okullarda anadilin öğretilmesini yasaklamıştır. Eğitimin yeni metotlar ile yapılması için sürdürülen çalışmaları takip ederek bunları mevcut rejime karşı çıkmak olarak görmüştür (Seyidzade, 2004: 19). Milli uyanış döneminde eğitim alanında verilen mücadelenin gayesi Azerbaycan aydınlarından Necip Bey Yusufbeyli’nin “İstiqlalımız, istiqbalımız həp maarifə bağlıdır. Əgər milli maarifimiz, milli məktəbimiz tərəqqi etməzsə, bizim üçün fəlah və nıcat ümidi qalmaz.” (Merdanov, 2011: 199) düşüncesinde görülmektedir. Bu düşünce aydın zümrenin birikimlerinin tezahürü olmuştur.

Çarlık idaresine girmeden önce Azerbaycan’da dini bir eğitim anlayışı vardı. Mahalle mektepleri ve yüksek eğitim veren medreseler dönemin eğitim kurumlarıydı (Süleymanlı,

2006: 64). XIX. yüzyılda Azərbaycanlıların eğitim aldığı devlet okullarının yanı sıra geleneksel mektep ve medreselerin sayıları artmıştır. 1880'li yıllardan itibaren demiryolu işçilerinin çocukları için okullar açılmıştır. XIX. yüzyılda Azərbaycan'da eğitim tarihinde ilk kez teknik ve mesleki eğitim kurumları (1843) kurulmuştur. 1879'da Nahçıvan'da marangozluk ve çilingirlik eğitimi veren okul, 1884'te metal işlemeyi öğreten bir sanat okulu, 1881'de Bakü Denizcilik Okulu, 1896'da bahçıvanlar için ilk özel okul açıldı. XIX. yüzyıl sonundan başlayarak müzik (1896), ressamlık (1897), muhasebe, ticaret, tıp gibi alanlarda okullar, kurslar açılmıştır. 1880'lerde Bakü, Şamahı ve Gence'de erkekler ve kadınlar için Pazar okulları ve akşam okuma-yazma kursları açıldı. Yaşlı nüfusun okuryazarlığında önemli bir rol oynayan bu eğitim kurumlarında Hristiyanlar için pazar günleri, Müslümanlar için cuma günü dersler düzenlenmiştir. Yaşlıların eğitiminde kütüphane ve kıraathaneler de önemli rol oynamıştır. Ayrıca tanınmış şahsiyetlerin konferanslar verdiği halkevleri önemli kültür merkezleri olmuştur. XIX. yüzyılda eğitim alanındaki bu yeniliklerin bir sebebi de Azərbaycanlılar içinde ilköğretimin yaygınlaşması ile ilgili görülmektedir. Bu durum İlköğretim sonrası süreçlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Merdanov, 2011: 97-99).

Rusya'nın eğitimde ilerleme kaydetmesine karşı, Müslümanların ilimden vebadan kaçır gibi kaçtıklarını söyleyerek halka çağrı yapan (Mirahmedov, 2005: 82) Ekinci gazetesi, dönemin bir başka eğitim sorununa dikkat çekmiştir. Mirza Feth Ali Ahundzade'nin 18 Ocak 1877 tarihli Ekinci gazetesinde yayınlanan şu sözleri eğitim alanında görülen sorunlara dikkat çekmiştir:

Bizim əzizimiz və gözümüzün ışıǒı Həsənbəy, sən hər qəzetində biz müsəlman tayfasına elmin fəziletini və səmərətını zikredib bizə hey təklif edirsən: elm öyrənin, elm öyrənin...Bizə de görək elmi haradan öyrənək və kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək? ... müəllimləri haradan alag? Türkü və farsı və ərəbi dillərində elm bilən müəllimləryoxdur və bu dillərdə elm kitabları yoxdur, pes necə edək? (Mirahmedov: 2005: 333).

Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 14 Şubat 1906 yılında Hayat Gazetesinde yayınlanan öğretmenlere hitaben yazdığı yazısında onların bir okuma cemiyeti oluşturarak burada çocuklara ve yetişkinlere akşam ders verilmesini ve cemiyetin okullarda okutulan ders kitaplarını Azərbaycan diline çevirmeleri gibi işlevleri olmasını önerir (Cavadova, 2016: 17-18). Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Neriman Nerimanov ve diğer Türk pedagoglar öncülüğünde Bakü'de 15 Ağustos 1906'da 1. Muallimler Kurultayı yapılır. Kurultaya Neriman Nerimanov ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi başkanlık yapar. Azərbaycan eğitim

sisteminde yapılması istenilen değişiklikler için toplanılan kurultayda hükümetten istekte bulunulmuştur. Bu kurultay ile ilk ve orta dereceli Rus-Tatar okullarında Azerbaycan dilinin fen dersleri gibi mecbur olunması ve ders programının buna göre hazırlanması, Azerbaycan'da öğretmen okulunun kurulması, köy öğretmenlerinin hayat şartlarının iyileştirilmesi ve kadınların eğitime önem verilmesi konuları ele alınmıştır (Baykara, 1975: 129-130). Milli eğitimin gelişmesi yolunda atılan bu adım, Rus hükümetinin kurultaya katılan öğretmenleri işten uzaklaştırması ile neticelense de öğretmenlerin anadilde eğitim düşüncesine önem vermelerini sağlamıştır (Baykara, 1966: 147). Eğitimin inkişafına engel olan problemler, Azerbaycan muallimlerinin I. ve II. Kurultaylarında görüşülmüştür. Bu kurultayların teşkilinde Rusya Müslümanlarının I. (15 Ağustos 1905), II. (13-23 Ocak 1906), III. (10-25 Ağustos 1906) kurultaylarının etkisi olmuştur. Öğretmenleri biraraya getirmenin yanında onların pedagojik gelişimlerine de katkı sağlayan kurultaylar, Azerbaycan eğitim tarihinin önemli bir hadisesidir (Merdanov, 2011: 160).

Azerbaycan Türkçesinde eğitim verilen okullarda yabancı dil olarak Farsça ve Rusça da okutulmuş ayrıca tarih, coğrafya, matematik vb. gibi dersler de verilmiştir (Devlet, 2014: 34). Ressam, şair, hattat olan Mir Möhsün Nevvab, Şuşa'da Şirvani gibi okul açmıştır. Bu girişimlerden sonra Azerbaycan'ın birçok yerinde usul-i cedit okulları açılmıştır (Ahmedov, 2006: 150). Şamahı'da Hacı Seyit Azim'in açmış olduğu okul dışında Kuba'da Molla İbrahim Halil, Salyan'da Molla Ebul Hasan, Bakü'de Mirza İsmail Kutsi'nin kurucusu olduğu usul-i cedit okulları kurulmuştur. Fakat yeni açılan usul-i cedit okullarının sayısı yeterli değildir. Azerbaycan Türklerinin yayın organı olan ve Rusça çıkarılan Kaspiy gazetesi, eski usuldeki okulların cahil ve fanatik mollaların ağalığı altında olduklarını söyleyerek onları tenkit etmişlerdir (Baykara, 1975: 58). Bir kısım Azerbaycan aydınları kültürel-politik gazete, cemiyet ve dernekler etrafında toplanarak dönemin meseleleri üzerinde durmuşlardır.

Yusuf Akçura, İsmail Gaspralı ve Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin Rusya Müslümanlarının milli ve medeni uyanışı yolunda faal ve fedakar mücahitler olduğunu ifade eder (Tahirli, 2011: 85). İsmail Gaspralı ise "Birinci avuç maarif buğdayını Hasan Bey efendimiz serpti" (Akkaya ve İbrahimli, 2018: 373) diyecektir. Rusya imparatorluğu içinde Müslümanların çokluğuna dikkat çekerek onların da devletin ana unsurlarından sayılması ve Rusların, çağdaş bir eğitim sistemi ve bilime Müslümanların sahip olmasını

sağlamaları gerektiğini (Sümer, 2012: 232) vurgulayan; Ceditçiliği Tercüman gazetesi vasıtası ile Müslümanlara duyuran İsmail Gaspıralı:

Ecdadımız, büyük medeniyetler kurmuşlardı. Bizim talihsizliğimiz ise halkımız okumuyor. Biz ilmin ve kültürün kıymetini bilmiyoruz. Geleneksel metot bizim terakki yollarımızı tıkamıştır. Gençlerimiz medreselerde 10 yıldan fazla eğitim alıyor, ancak hiçbir ilim elde edemiyor. Acilen mektep-medrese eğitimini ıslah etmek lazım. Terakkiyetin ve aydınlanmanın anahtarı işte bu yoldan geçer (Htdıralıyev, 1997: 83, 85)

ifadesi ile usul-i cedit eğitimin gerekçesini açıklamıştır. Başlangıçta Milli Eğitim kurumlarının Avrupalılaştırılmasını hedefleyen Ceditçilik, kültür-medeniyet ve basın alanında yoğunluk kazanmıştır. İsmail Gaspıralı, Türk dünyasına düzenlediği seyahatler ile (Sümer, 2012: 234-235) düşüncelerini aktarmış, Gaspıralı'nın bu düşüncelerine Azerbaycanlı aydınlar destek vermişlerdir.

Milletin ilerlemesini eğitimde, basında gören Hasan Bey Melikzade Zerdabi ve meslektaşları (Esgerli, 2012: 165) yazılarında eğitimin mevcut problemlerine yer vererek yeniliğin gerekliliğini anlatmışlardır. Bu mücadelenin sürdürülmesi neticesinde Şamahı'da Seyit Azim Şirvani, Şuşa'da Mir Muhsin Nevvab, Lenkeran'da Mirza İsmail Kasir, Ordubat'da Mehmet Taki Sıtkı tarafından Azerbaycan'da kurulan usul-i cedit okulları ülkenin muhtelif yerlerine yayılarak (Baykara, 1966: 114) bu okullardan Ceditçi aydınlar yetişmiştir (Akyol, 1993: 212). Milli şuurun uyandırılmasında bu okullar, aydın kesimin ilim, eğitim, kültür sahasında çalışmaları için uygun zemini yaratmıştır.

Hürriyeti ilerlemenin şartı olarak gören Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Batı'da medeniyetin tesis edilmiş olmasını, Doğuda hürriyet olmadıkça ilerlemenin mümkün olmadığını bu duruma bağlıyor. Hasan Bey Melikzade Zerdabi'nin bu Garpcılığı Türkçülük ve İslamcılık ile birleşerek Hüseyinzade Ali Bey'in Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak fikirlerinden birini teşkil eder. Zerdabi'nin bir Türk gazetesi yayınlamasına, Avrupa kültürünün yalnız Türk dilinde alınmasını istemesine, Türkçe eğitim veren okullar açılmasına yönelik düşünceleri Türkçülük cereyanı içinde olduğunu göstermektedir (Mehmetzade, 1942b: 95-96). Bu cereyan Gaspıralı'nın Ceditçi anlayışını yansıtır.

3.1.5. Edebiyat ve Ceditçilik

Ziya Gökalp'in, "Türkçülük siyasi bir fırka değildir. İlmi, felsefi, bedii bir mekteptir. Başka bir tabirle harsi bir mücahede ve teceddüd yoludur. Bu sebebledir ki Türkçülük

şimdiye kadar bir fırka şeklinde siyasi mücadele meydanına atılmadı. Bundan sonra da şüphesiz atılmayacaktır” (Gökalp, 1977: 177) fikri Türkçülüğün geniş mikyasta ele alındığını ifade etmektedir. Türkleşmek; geniş manada Türk edebiyatı, Türk medeniyeti yaratmak demektir. Dilleri, adetleri, tarihleri, dinleri, vatanları bir olan insanlar bir milliyet teşkil ederler. Fakat bir milliyetin millet haline geçmesi kollektif iradenin teşekkül etmesine bağlıdır. Milletin meydana gelmesi için milli sanayi burjuvazisi ve aydın zümrenin yetişmesi gerekli bir durumdur. XIX. yüzyıl ortalarında Mirza Feth Ali Ahundzade ve 1870’li yıllarda Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin açtığı milli uyanış dönemi milli-medeni hareketlerin inkişafı ile hızlanmıştır. Aydın zümre; milli varlığın korunması için mücadele etmiş, muasır medeniyete kavuşmak için milli dil, edebiyat, sanat, basın alanlarında ilerlemek istemiştir (Süleymanova, 1998:116, 122, 123).

Etnik ve dil farklılığını dikkate almayan inananların sahip olduğu İslami ümmet kimliği dönemin halk kimliğidir. Modern Fars milliyetçiliğinin öncülerinden biri olarak değerlendirilen (Swietochowski: 2003: 177) Mirza Feth Ali Ahundzade, bu çağda başlamış olan edebi hareketin öncüsü olmuştur. Azerbaycan’da edebi tenkit alanı üzerine eğilerek ülkenin irfan hayatına katkı sunmuştur. Bu çağda Azerbaycan edebiyatının konusu, Çarlık idaresinin baskısını halka anlatma, gericilikle mücadele ve halka ileriye gösterme olmuştur. XX. yüzyıl başları ve 1905 ihtilali döneminde milli meselelerin müdafası şuurunda bu dönem edebiyatının etkisi vardır. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, Sultan Mecid Ganizade, Neriman Nerimanov Feridun Bey Köçerli gibi isimler edebiyat tarihi ve edebi tenkit hakkında fikirler ileri sürmeleriyle edebiyatın sosyal amacının halk hayatına girmek olduğunu ve meseleleri modern zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde ele almayı savunmuşlardır (Baykara, 1975: 65, 69).

Edebi dilde Farsçanın etkisinin kademe kademe azalması⁷⁵, Fars kültürünün baskınlığından kurtulmak için Rus otoritelerinin bir ölçüde desteklediği bir durumdu. Çarlık yanlısı olan memurlar, Mirza Feth Ali Ahundzade’nin oyunlarının yerli sanatçılar gösterime koymadan önce bir Rus tiyatrosunda sergilenmesi için önayak olmuşlardır. Azerbaycanlı yazarların yerel tarih çalışmalarına izin verilmesi, Rusça Kavkaz dergisi’nin 1840 ve 1850’lerde Azeri Türkçesi halk şiirlerini yayınlaması, Rus ve batılı Kafkasya

⁷⁵ Azerbaycan’da XIX. yüzyıl basın organları Sünni azınlığa aitti. Demografik yapının üçte ikisinin geleneksel olarak İran’a çekilmesi, Sünni’lerin kültürel yönelimlerini Osmanlı’ya çevirdi. İstanbul Türkçesinin temel alındığı ortak dil düşüncesi Türk halklarının birliğini savunmaktaydı (Swietochowski: 2003: 178).

uzmanlarının hükümet desteğiyle yaptığı araştırmalar; Azerbaycan Türkçesi, folkloru ve edebiyatına ilgi uyandırmıştır (Swietochowski: 2003: 177).

Azerbaycan'ın Rusya'nın müstemlekesi olduğu bir dönemde meydana gelen aydınlanma ideolojisi; bir tabakanın, sınıfın menfaatini temininden uzak olup insan ve cemiyet, milli şuur, özgürlük idealine işaret etmekteydi. Ulusal bağımsızlığın yitirildiği bir durumda aydınlanma hareketleri ile ulusal devlet olma düşünceleri de ortaya çıkar. Türkçülüğün teşekkülü, Azerbaycan edebiyatında XIX. yüzyıl başlarında aydınlanma hareketleri ile uygun zemini bulur (Aliyeva, 1998: 143,148). Bu dönemde siyasi ve sosyal hayatta meydana gelen hadiseler ilk etapta edebiyata yansımıştır. Çarlığa ve onun müstemleke siyasetine karşı yapılan mücadeleler neticesinde, milli medeniyetin terakkisini tebliğ eden klasik sanat eserleri meydana getirilir. Muhammed Hadi, şiirlerinde vatanın özgürlüğünü yüceltmış, halkı medeni milletler seviyesine yükseltme özlemini işlemiştir (Veliyev, 2009: 152). XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, milli vicdanı ve şuurunu uyandırmaya yönelik vatan sevgisinin tercümanı oldu. Sosyal hayatla yakından ilgilenen XX. yüzyıl edipleri herşeyden önce yazar bir vatandaş ve yazar bir ideolog idi. Milli ideoloji kalemi ile milli uyanışa seslenen Celil Memmedguluzade, Mirza Alekber Sabir, Ali Merdan Topçubaşı, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade Üzeyir Hacıbeyov, Hüseyin Cavid, Zeynel Abidin Tagiyev gibi isimler ve onların rehberlik ettiği edebi-tarihi cereyanların faaliyeti ile oluştu. 1919 yılına kadar edebiyat, milli kimlik, ana dil modernleşmesi, milli devlet olma mücadelesinden özgür bir vatan fikrine yükselmişti. XX. yüzyıl edebiyatı, sözün gücü ile milletin talihinde köklü değişiklik yaratacağına inandı. Ali Bey Hüseyinzade “Nıcat məhəbbətdədir”, “Mən çeynənən bir ölkənin haqq bağırən səsiyəm” diyen Ahmet Cevad, "Birləşəlim Türk oğlu, bu yol millət yoludur” diyen Abdulla Şaig, “Hürriyyət olan yerdə insanlıq olur” diyen Mirza Alekber Sabir'in bu manifesto karakterli çağrılarını milli uyanışın sesi olmuştur. Milli vicdanın uyanmasında edebiyat önemli rol oynamıştır (Aliyeva, 1998: 143, 145-148).

XX. yüzyıl başlarında eğitimin yayılmasına, talim-terbiye işlerinin iyileştirilmesine duyulan ihtiyaç çocuklar için eserler yazma zarureti doğurmuştur. O dönemde yayınlanan Debistan, Rehber, Mekteb dergileri yeni başlayan edebi sürece yardım etmiştir. Bu sürecin tesiri ile Mirza Alekber Sabir, Abbas Sehhet, Sultan Mecid Ganizade gibi yazarlar çocuklar için muhtelif türlerde eserler yazmağa başlamışlardır. Azerbaycan çocuk edebiyatının klasik örnekleri bu dönemde meydana gelmiş ve çocuklar üzerinde güçlü tesir göstermiştir.

Bu dönem Azerbaycan sözlü halk edebiyatında vatanperverlik, halkın özgürlüğü, uğrunda mücadele motifleri güçlenmiştir. Kahramanlık destanların ana hattını, halkın zulme karşı isyankar itirazları teşkil etmiştir (Veliyev, 2009: 153). Edebiyat, milli hareketlerin oluşumu ve güçlenmesinde kullanılan temel araçlardan biri olmuştur.

3.1.6. Diğer Sosyo-Kültürel Faaliyetler

Çarlık hükümetinin sömürge politikası, iktisadi gelişmeler ve aydın kesimin artması Azerbaycan'da kitap neşri işine de etki etmiştir. Bakü, Tiflis, Şuşa, Şamahı şehirlerinde ana dilde kitap neşreden şahsi matbaaların açılması bu durumun göstergesidir.⁷⁶ Azerbaycan basın tarihinde ilk şahsi matbaa Said Ünsizade'nin Ziya'nın neşri için aldığı Ziya matbaasıdır (Aşırlı, 2009: 29). Ünsizade, sadece gazete için değil kitap neşretmek için de matbaa açmıştır. Tiflis Polis idaresinin matbaasını satın alan Ünsizade kardeşler, matbaaya gazetenin adı olan Keşköl adını vermişlerdir. Keşköl matbaasını açmaktaki amaçlarının sadece gazete neşretmek olmadığını dile getirmişlerdir. Matbaa ile halkın aydınlanması için gerekli olan kitapların temini yönünde çalışacaklarını ifade etmişlerdir. Edebi, ilmi, tahsil mahiyeti taşıyan kitaplar ile dini eserlerin yayınlandığı Keşköl matbaasının Azerbaycan matbaacılığında önemli bir rolü olmuştur (Aşırlı, 2009: 39).

Seyyid Azim Şirvani, Hasan Bey Melikzade Zerdabi'ye yazdığı mektubunda çocuklar için ana dilde bir kitap yazdığını ve onu yayınlama uğraşlarını anlatmıştır (Şirvani, 2005: 125). Batının tekniği, doğunun ahlaki değerleri bir araya getirilmeli ve doğu ülkelerinin ilerlemesinin sağlanması gerektiği düşüncesinde olan Seyid Azim Şirvani, bu doğrultuda eğitim veren usul-i cedid okulunu 1869 yılında Şamahı'da açmıştır. Azerbaycan'ın önde gelen yazarlarından Mirza Elekber Sabir ve Sultan Mecid Ganizade bu okulda eğitim almışlardır. 1877 yılında "Uşakların Baharı" adlı ders kitabını tertip eden Seyid Azim Şirvani; bu kitapta çocuklara vatan sevgisi, tarihleriyle ve kültür miraslarıyla gurur duyma fikrini, vatanına layık bir çocuk olma fikrini telkin etmiştir. Fakat kitap, Azerbaycanlılara milli gurur duygusu aşılama fikrini taşıdığından Çarlık tarafından tehlikeli bulunarak yasaklanan ders kitabı Çarlığın izninden geçememiştir (Ahmedov, 2006: 163). Ülkesinin tarihini araştıran ve tanıtmaya gayretinde olan Seyid Azim Şirvani, 1887 yılında "Tarih-i Şirvanname" adlı tarihi eserini yazmış ve bu eserin yayınına izin verilmemiştir. 1885 yılında Azerbaycan şairlerinin biyografi ve eserlerini topladığı *Tezkire*

⁷⁶ Bakü'de 1889 yılında 5 matbaa, 1900 yılında 16 matbaa faaliyet gösterdi (X.M. Memmedov, 2005: 33).

adlı eserini meydana getirmiştir (Ahmedov, 2006: 163). XIX. yüzyıl sonlarında Feridun Bey Köçerli, Çernyayevski'nin "Vatan Dili" adlı kitabını yeni düzenlemeler yaparak yayınlamıştır. Bu gelişmeler Azerbaycan Türkçesinin kolay öğrenilmesine, çocuklar tarafından benimsenmesine ve okuryazarlığın artmasına zemin hazırlamıştır (Baykara, 1975: 59).

XX. yüzyıl başlarında basın ve yayıncılık işleri kötü durumdadır. Yayımlar donanımsız Bakü matbaalarında basılmıştır (Veliyev, 2009: 147). 1905 yılında Celil Mehmedguluzade ve Ömer Faik Nemenzade önderliğinde Nahçıvanlı tacir Meşedi Elesger Bağirov'un maddi desteği ile açılan Gayret matbaası, medeniyetin inkişafında önemli rol oynamıştır. Molla Nasreddin'i yayınlamanın dışında Azerbaycan edebiyatına, medeniyetine katkı sunan kitaplar yayınladılar. Yayımlanan bazı kitaplar Molla Nasreddin dergisinin hediyesi olarak okuyuculara gönderildi. Kitap medeniyetinin oluşmasına katkı sağlayan Gayret matbaası, Azerbaycan'da eğitim hareketine hız kazandırmıştır (Aşırlı, 2009: 60). Bundan sonra Bakü, Gence, Nahçıvan, Şuşa ve Nuha'da bir dizi yeni matbaa kuruldu. Yıllar içinde sadece Bakü'de otuzbeşten fazla matbaa; kitap, gazete ve dergi neşrinin sayısını artırmaya imkan verdi (Veliyev, 2009: 150).

Müslümanların lehine olan sosyal siyasi meselelerde faal olan Hacı Zeynel Abidin Tagiyev kitap neşrine destek olmuştur. Sultan Mecid Ganizade'nin, Abdüsselam Ahundzade'nin, Seyid Azim Şirvani'nin kitapları, Neriman Nerimanov'un *Nadir Şah* dramı ve birçok başka eser onun mali yardımları ile basıldı (Merdanov, 2011: 116). Zeynel Abidin Tagiyev, halkın dinini öğrenmesi için şahsi girişimleri ile ilk kez Kuran-ı Kerimi Azerbaycan Türkçesine çevirterek Bakü'de (1904-1906) üç cilt olarak neşretmiştir (Caferoğlu, 1940: 30). Toplumu eğitim seferberliğine çağıran Ahmet Ağaoğlu'nun kurduğu Neşr-i Maarif Cemiyetinin başkanı olan Zeynel Abidin Tagiyev, Rusya Müslümanlarının eksikliği olarak tespit ettiği "Keşfü'l- Hakayık" adlı bir Türkçe tefsiri kaleme aldırarak, İstanbul'a müderris gönderilerek bu konuda yardım istenmiştir. İstanbul'a ilettikleri mektuplarında Fars dilinin yerine ana dilleri olan Türkçeyi kullanmayı gaye edindiklerini bildirmişlerdir. Bu mektuplarda Osmanlı'nın eğitim programını kullanma, öğretmen, Osmanlı şivesi ile yazılmış kitap isteklerini iletmeleri (Sakal, 1999: 15-17) bu alanda göstermiş oldukları çabayı göstermektedir.

Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında tiyatronun teşekkülü yayıncılık faaliyetine de yansımıştır. Tiyatro hakkında Azerbaycan dilinde ilk kitap 1901 yılında

Gence’de neşredildi. Müellifi Türk Dili öğretmeni Mirza Muhammed Ahundzade olan eser, Gence Müslüman Dram Cemiyeti tarafından finanse edilerek yayınlandı (Yakublu, 2013: 25). Gogol’un Şinel adlı öyküsünü Azerbaycan Türkçesine çeviren Üzeyir Hacıbeyli komedi, dramalar ve operalar hazırlayarak sahneye koymuştur. Azerbaycan’da musiki eğitiminin verilmesine, milli musikinin esaslarının hazırlanmasına öncülük etti. Sanatı halka hizmet için araç olarak kullanmıştır. 1921 yılında Azerbaycan Devlet Türk Müziği okulunu açar. 1937 yılında Azerbaycan Opera ve Bale Tiyatrosunda sahnelenen Hacıbeyli’nin Koroğlu operası dünya müzik hazinesine dahil oldu. Klasik opera türünde Aşık müziğini icra etmiş, 1930’lu yıllarda bazı siyasi liderlerin milli müzik aletlerine -saz, kemençe- yönelik yürüttükleri kampanyaya karşı durmuştur. Marşlar ve vatanperver şarkılar besteleyen Hacıbeyli, 1945 yılında “Azerbaycan Halk Müziğinin Esasları” monografisini yazmıştır (Ahmedov, 2006: 198).

XX. yüzyıl başları tarih yazımında Reşid Bey İsmayilov, “Muhtasar Kafkas Tarihi” eserini kaleme almıştır. Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı’nın yolundan giderek ilmi kaynaklara ve arşiv senetlerine dayandırması ile XIX. yüzyıl tarihçilerinden farklılık göstermiştir. Hacı Şeyh Gence’de dini tahsil almış olan Hasan Mollazade Gencevi Azerbaycan dilinde yazdığı “Zübdet-ül Tevarih” (Tarihlerin En Yahşısı) eserini 1905-1913 yıllarında neşrettirmiştir. Fana takma adını kullanan Şair Mirza Rahim, 1912 yılında Karabağın XVIII. ve XIX. yüzyıl siyasi tarihini anlatan “Tarih-i Cedid-i Karabağ” adlı eseri kaleme almış fakat yayınlamamıştır. 1910 yılında Gafur Reşad Mirzazade’nin “Kafkas Coğrafyası hakkında” eseri, 1914-1915 yıllarında ise Yusuf Aliyev ve Ferhat Ağazade’nin Avrupa ülkelerine hasredilen coğrafi eserleri yayınlanmıştır (Veliyev, 2009: 145-147). Bu gelişmeler Azerbaycan toplumunda entelektüel bir etkinin yaratıldığını gösteren toplumsal değişimin kilometre taşlarıdır.

Bakü’de ilk okuma odaları, Azerbaycan’da Habib Bey Mahmutbeyli ve Sultan Mecid Ganizade adlı öğretmenler tarafından açılmıştır. 1894 yılında bu okuma odaları için Dr. Neriman Nerimanov Bakü’nün Rus Valisinden izin almıştır. Okuma odalarına Çarlık idaresi tarafından yasaklanmış olan eserler dolaylı yollardan da olsa getirilmiştir. Bu okuma odaları hakkında o dönemde yayınlanmakta olan “Murç” isimli Ermeni dergisi, Ermeni kütüphanelerinin bu odalar kadar okuyucuya sahip olmadığından bahsetmiştir. Gericici insanlardan çekinen mollalar bu odalardan aldıkları yayınları evlerine götürmüş ve

orada okumuşlardır (Baykara, 1975: 60). Bu ortamlar sayesinde biraraya gelen insanlar kültürel etkileşimi sağlamışlardır.

1894 yılında Neriman Nerimanov ve bir grup aydınının iştiraki ile Bakü'de Nerimanov Kiraathanesi⁷⁷ tesis edilir (Merdanov, 2011: 98). Gazete, dergi ve kitap okumayı telkin etmede kıymete haiz olan kiraathanenin faaliyete başlamasından bir ay sonra 292 olan Türk okuyucu, 1897 yılında 8619'a çıkmıştır. Kültürel gelişmelere ivme kazandıran bu gelişme milli bilincin oluşmasına tesir etmiştir (X. M. Memmedov, 2005: 39). Şehir okullarında küçük kitaphaneler vardır fakat bunların kitap kaynağı çok azdır. Yüzyılın başında çok sayıda kütüphane açılmış, yabancı yayıncılar ile iletişime geçilerek onlardan 30'dan fazla dilde gazete, dergi, kitap alınmıştır. Milli hareketin etkisi ile halk kütüphanelerinin sayısı önemli ölçüde artmıştır. Bu kütüphanelerin çoğu hayır cemiyetleri tarafından oluşturulmuş ve finanse edilmiştir. 1. Dünya savaşı öncesinde 18 bin adet kitap kaynağı olan 25 halk kütüphanesi vardır (Veliyev, 2009: 144).

Bu alanda meydana gelen değişim ve toplumsal hareketler birlikte değerlendirildiğinde; kültürel gelişmelerin ivme kazanması, iktisadi durum ile ilintili olmakla birlikte temelde milli düşüncenin varlığına dayalı olduğu sonucuna varılabilir.

3.2. Siyasi Faaliyetler ve Ceditçilik

Rusya Türklerinin yenileşme çabalarında, Rusyanın sömürü siyasetine tepkinin ve Osmanlı Türkiyesinde meydana gelen yenileşme hareketlerinin etkisi vardır. 1905 devriminden sonra bu yenileşme hareketleri siyasi zemine taşınmıştır. Siyasetin yasal gücü elinde tutan devlet aracılığı ile toplumsal düzenlemeler yapma işlevi vardır. Bu sebeble Ceditçi aydınlar bağımsızlık taleplerini siyasi zemine taşıyarak mücadele etmişlerdir. 1905 Rus Devriminin yarattığı özgürlük ortamı Rusya Türklerinin kongreler düzenlemesine, basın hayatının canlılık kazanmasına imkan yaratır (Çınar, 2018: 35, 37, 39). Azerbaycan toplumunda, XIX. yüzyılda ferdi ve bölgesel alanla sınırlı kalan yenileşme hareketleri siyasi örgütlenmeler ile etki alanını genişletmiştir.

⁷⁷ 1894'te yayınlanan bir yazısında İsmail Gaspiralı, Bakü'de Neriman Nerimanov tarafından kiraathane açıldığını bahseder. Ve bu kiraathaneye İsmail Gaspiralı maddi yardımda bulunur (Türkyılmaz, 2018: 104).

XX. yüzyıl başlarında Rusya’da Çarlığın çöküşü ve Milliyetçilik hareketleri bu dönemde meydana gelen değişimi gösteren önemli tarihi olaylardır. Azerbaycan’da milli ideolojinin oluşmasında inkılabın tesiri olmuştur. 1904-1905 yılı Rus inkılabına kadar devam eden milli aydınlanma hareketi, siyasi bir varlık göstermekten uzak kalmış olsa da karakter itibari ile hazırlık mahiyeti taşır (Caferoğlu, 1940: 29). Azerbaycan aydınları, dönemin sosyal, siyasi hadiseleri üzerinde etkili olmak, halkın milli bilincini oluşturmak gibi nedenler ile siyasi teşkilatlara ihtiyaç duyacaklardır. Milli aydınlar yaratılan bu zemini kullanarak örgütlenmek için siyasi parti kurmanın gerekli olduğunu düşünmüşlerdir.

1901 yılında kurulan Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin Bakü Komitesi ile Müslüman-Sosyalist dayanışması başlamıştır.⁷⁸ Bağımsızlık meselesinde partinin diğer üyeleri ile görüş ayrılığı içinde olan Mehmet Emin Resulzade, M. K. Mirgasimov, A. Kazimov, M. H. Hacinski ve Neriman Nerimanov İlk Müslüman Sosyal Demokrat Partisi olan Himmet Partisini⁷⁹ kurdular. Müslüman Türk işçilerini Çarlık rejimine karşı mücadeleye yönelten bu oluşum Himmet gazetesini⁸⁰ yayınlamıştır. Çar rejimine karşı işçi isyanlarını Şuşa, Kuba, Kazah, Şeki, Lenkeran, Şamahı, Göyçay, Gence ve Zakatala bölgelerinde başlayan köylü isyanları takip etmiştir. Milli birlik düşüncesi ile inkılabi mücadele içinde olan Himmet Partisi, Dev’et, Koç, Tekamul ve Yoldaş gazetelerini yayınlaması ile görüşlerini yansıtan platformlar meydana getirmişlerdir (Veliyev, 2006: 18).

Sosyal demokratların, ulusların kendi mukadderatını tayin hakkı ve özerk bölgelerin yaratılması konusundaki sloganı RSDLP’nin ikinci kongresindeki programa ayrı bir hüküm olarak dahil edilmesi siyasi çıkarlarına uygundu. Ancak bazıları bu hükmün bir slogan olmaktan başka bir şey olmadığını kısa sürede fark ederek kendilerini ulusal baskı ve eşitsizliği ortadan kaldırma mücadelesine adanarak örgütten ayrıldılar. Bununla birlikte, bu siyasi şahsiyetlerin milli hareketin oluşumu sırasında Himmet teşkilatına katılmaları

⁷⁸ Çarlık idaresinin Bakü’ye sürgün ettiği Ruslar ile Tiflis’in yeraltı sosyal demokrat teşkilatından gelen Gürcüler, 1901 yılında Bakü’de Rus Sosyal Demokrat Partisi Bakü Komitesini kurdular. O dönemde Rus sosyal demokratları ile çalışan Azerbaycan Türkleri bulunmakta idi. Bu suretle sosyalist bir parti olan Himmet Partisi kuruldu. Bir süre Rus Sosyal Demokrat Partisinin bir seksiyonu olarak çalışan parti, 1905 yılında yarı müstakil oldu ve 1917 ihtilali sonrasında müstakil bir Azerbaycan Komünist Partisi durumuna geldi. Himmet Partisi Azerbaycan’da kurulan ilk Türk siyasi partisi olmuştur (Baykara, 1975: 77).

⁷⁹ Sovyet tarihçiliğinde Himmet, Bolşevik bir örgüt olarak tanıtılıyordu. Özünde Himmet’in, sosyal demokrat ruha sahip bir teşkilat, 1910’dan 1911’e kadar farklı görüş ve siyasi platformlara sahip aydınların birleştiği bir oluşum olduğu kaydedilmiştir. Bazı araştırmacılara göre Azerbaycan’ın bağımsızlığı için çalışan, milliyetçi bir temele dayanmaktadır. Teşkilat içinde milli kadronun çokluğu bunun dayanağı olarak gösterilmektedir (X. M. Memmedov, 2005: 89-90).

⁸⁰ Gazete, halkın siyasi bilincinin uyanması, hak ve çıkarları için mücadele çağrısı yapan yazılar yayınladı (X. M. Memmedov, 2005: 87).

Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesinin artmasına ve siyasi olarak aktif olmalarına yardım etti (Seyidzade, 2004: 56).

1905 ihtilali sonrasında oluşan ortam neticesinde Azerbaycanlı sosyalistlerin çoğu milliyetçi tarafa geçmişlerdir. 1905 yılında Şefi Bey Rüstembeyov, Gayret⁸¹ örgütünü milli birlik oluşturma düşüncesi ile kurdu. 1907'de Azerbaycanlı Albay İbrahim Bey Vekilov tarafından Tiflis'te kurulan Müdafa teşkilatı bağımsızlık mücadelesi için gayret gösterdi. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi, Himmet Partisi,⁸² Difai Partisi ve Müsavat⁸³ Partisi Azerbaycan'da Milliyetçilik çalışmalarının sürecini göstermektedir. Bu siyasi süreç, 28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ile sonuçlanmıştır (Veliyev, 2006: 22-23). Bu oluşumlar milli hareketin gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

3.2.1. Siyasi Kimliğin İnşası

3.2.1.1. Müsavat Partisi

Rus sömürgesinden kurtulmak amacıyla ilk gizli siyasi örgütlerin kurulmasına başlanılmıştır. 1902 yılında Resulzade önderliğinde Bakü'de "Müslüman Gençlik Teşkilatı" kuruldu. Bu teşkilat, Azerbaycan'da XX. yüzyılda Rus sömürge yönetimine karşı gizlice savaşılan ilk ulusal siyasi örgüttü. Resulzade, ağırlıklı olarak Türk-Azerbaycanlı öğrencilerden oluşan bu örgütün bir yandan aydınlanma fikirlerini yayarken diğer yandan ana dili öğrendiğini, milli duyguları yaydığını, işçiler arasında siyasi bildiriler, ulusal özgürlük fikirleri yaydığını ifade eder. Bu örgüt Bakü'de faaliyet gösteren diğer siyasi gruplar arasında özel bir üne sahipti. Daha sonra bu teşkilat Müslüman Demokratik Müsavat Cemiyeti adı altında faaliyet göstermiştir. Örgüt, Bakü ile İran'da anayasa hareketinin arifesinde aktif siyasi çalışmalar yürüten bir merkez kurdu. Arşivlerde teşkilatın faaliyetleri hakkında bilgi yer almasa da üyelerinin Çarlık idaresinin takibine

⁸¹ Eğitimin yaygınlaştırılması, yerel dilde eğitim, kadının konumunun yükseltilmesi konularına değinmiştir (Swietochowski, 1988: 81). Parti programında, Kafkasya'nın federal yapısı ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanlara özerklik verilmesi konuları yer almıştır (Attar, 2008: 183). Amaçlarını gerçekleştirmek için maddi gücü iyi olan kişilerden maddi yardım talep etmişlerdir (X. M. Memmedov, 2005: 138).

⁸² Gazetenin Ekim 1904'te çıkartılan ilk sayısında, 'gazeteyi çıkaranlar' adının altında, Hz. Ali'den bir özdeyiş olan "Birlikte dağları yerinden oynatacak insanların ortak gayretleri" ifadesi yer almıştır (Swietochowski, 1985: 80; Çağla, 2002: 58).

⁸³ Müsavat adı, Müslümanların Ruslarla eşit hakların alınmasını sağlamayı ve İslam dünyasında özgürlük istemlerini simgelemiştir. Yayınladıkları bildiride "Bir zamanlar soylu İslam milleti, bir yandan Pekin'e dayanmış; diğer yandan Avrupa'da El-hamra saraylarını inşa ediyordu." ifadesiyle İslamın gücünü kaybetmiş olmasına yakınlıkla Panislamcı bir ifade tarzı kullanmış olsa da parti programının geniş bir kitleye hitap ettiği açıktır (Bkz. Swietochowski, 1985: 107).

uğradığı belirtilmiştir. Teşkilat, uzun yaşamamasına rağmen, Azərbaycan'da diğer siyasi örgütlerin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. 1904 yılı sonunda, RSDLP'nin Bakü Komitesine bağlı Himmet örgütü, Müslüman Demokratik Müsavat Cemiyeti temelinde kurulmuştur. Himmet, Rusya sosyal demokratları ile faaliyet gösterdiği için milli hareketi doğru bir şekilde değerlendiremedi. Bu sebeble, 1911 yılında Resulzade ile himmet teşkilatında çalışan üç kişi illegal olarak bir parti oluşturma⁸⁴ düşüncesinde olmuşlardır (X. M. Memmedov, 2005: 24, 142). Resulzade, “İnsanlara Hürriyet, Milletlere İstiklal” diyerek Azərbaycan kurtuluş hareketinin ideologlarından (Veliyev, 2006: 47) olacaktır.

Partinin ilk programında, Azərbaycan milli hareketi içinde başlıca yönelimlerden biri olan İslamcılığın öne çıkma sebeplerinden biri Balkan muharebeleri ile ilgili olmuştur. Mirza Bala Mehmetzade'nin “Rusiya imperializminə qarşı İslam aləminin qəlbi mənzilində və yeganə ümidimiz və nicat çarəmiz olan Türkiyə'nin istiqlal və tərəqqisi konsepsiyası Müsavat fırqəsinin Osmanlı dövlətinin bütün Türklüyü və bütün müsəlmanları xilas edəbiləcək qüvvə kimi qalmasını və yüksəlməsini arzu etdiyindən irəli gəlirdi” ifadeleri Müsavatın faaliyetinde Müslümanlığın ve Türkçülüğün ayrı düşünülmədiyini göstərməkdir. Aydınların Müsavat etrafında toplanmasında, partinin milli-dini temele dayanması olduğu düşünülür (X. M. Memmedov, 2005: 146-148).

Resulzade'ye göre yalnız din birliğı bir milleti oluşturmaz, dil, din, edebiyat, tarih ve adetleri bir olan milleti oluşturur. İslamiyet ile ümmətçiliğın, milliyet ile dil ve kültür birliğının ifade edildiğı bir felsefe üzerine milli hareketini yansıtır (Mehmetzade, 1991: 45). Resulzadenin muhacerette olduğı yıllarda yazdığı yazılar da parti ideolojisinde tesir göstermiştir. Resulzade, partinin Ümmətçilikten Milliyetçiliğə, İslamcılıktan Türkçülüğə istikameti yönünde çalışmıştır. Resulzade, toplumun tekamülünde dinamik bir rol oynamış Azərbaycan'ı bağımsızlığə taşımıştır (X. M. Memmedov, 2005: 149). Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak düsturu, Müsavat partisinin söylemi olacak ve bu düstur Azərbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bayrağındaki renklerin simgesi olacaktır (Süleymanlı, 2006: 87).

⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. (X. M. Memmedov, 2005: 143-144).

3.2.1.2. Difai Partisi

Kafkasya’da başlayan Ermeni milliyetçiliği Rus kontrolünde şekil almıştır. Bu çerçevede, bölgede yoğun olan Türk nüfusu dinsel kimlikleri ile anılmasına karşın Çarlık Rusya tarafından bölgeye yerleştirilenler etnik adları ile anılmışlardır. Azerbaycan ve Ermeni Burjuvazisi arasında etnik çatışmalar körüklendi. Artan Ermeni mezalimi Türk aydınların tepkilerine ve örgütlenmelerine neden oldu (Attar, 2008: 179-182). Azerbaycan siyasi tarihinde ikinci siyasi parti olarak Difai, 1905 yılında Ahmet Ağaoğlu tarafından kuruldu.⁸⁵ Defetmek manasına gelen Difai, Ermenilerin Türklere karşı yönelttiği saldırıya⁸⁶ karşı teşkilatlanma girişimidir. Azerbaycan siyasi tarihinde bu partinin adı Müdafa Teşkilatıdır⁸⁷ (Baykara, 1975: 77). Gence’de Difai Partisinin kurulması Gence’yi Azerbaycan ulusal hareketinin merkezi yapmıştır (Swietochowski, 1985: 72). Azerbaycan dışında da örgütlenmesi, Ermeni saldırılarına karşı Türk birliğini tesis etmeye çalışması Difai’nin Anadolu ve Kafkasya Türklerini ortak bir noktada birleştiren ilk siyasi örgüt olduğuna işaret eder (Attar, 2008: 185-186).

1905 yılında Gence’de Ahmet Ağaoğlu önderliğinde kurulan Difai Partisinin amacı, Ermeni tazyikinden silahsız halkı korumaya yöneliktir (Veliyev, 2006: 22). Ahmet Ağaoğlu; “Xalqımızın əleyhinə apanlan bu iş 3-5 Erməni’nin ağılsız hərəkəti deyil, ətrafına silahlı dəstələr, Qərb dövlətlərindən havadarlar yığmış, əslində siyasi strateji taktikası olan Taşnaksutyun’un -proqramlı bir təşkilatın- işi idi” ifadesi ile Ermeni terörünün ardında Batının desteği olduğu düşüncesinde ve bu durumun Taşnaksutyun’un planlı işi olduğunu dile getirerek Difai’nin ortaya çıkış gerekçesini ifade etmiştir. Azerbaycanlıların bu duruma karşı milli teşkilatlarının olmayışı ağır sonuçlar verebilirdi. Zira görünürdeki sebep Ermeniler olsa da onların arkasında Rus emperyalizminin⁸⁸ bulunduğu düşünülmekteydi. Difai teşkilatı esasen Çarlık idaresine karşı tavır alarak suskunluğunu bozmuştur (X. M.

⁸⁵ Ahmet Ağaoğlu, Türk Yurdunda yer verilen yazısında bu teşkilatın kendisi tarafından kurulduğundan bahsetmemiş, Türklerin müdafa gereği hazırlanma gereksinimi duyarak Difai adında bir teşkilat kurduklarından bahsetmiştir (Sakal, 1999: 21).

⁸⁶ 1890 yılında kurulan Taşnaksutyun partisi, Türkiye içinde Ermenistan yaratma amacına 1904 yılında Kafkasya Ermenistan’ını da dahil etti. Sultan Abdülhamit’in silahlanan Ermenilere karşı harekete geçmesi ile Ermeni gruplar, Kafkasya’ya sığındı. Rus İdarecileri, silahlandırdıkları ve bölgede azınlık durumunda olan Ermeni halkı Müslümanlar aleyhine kışkırtmaya başladılar. İki millet arasında kanlı çarpışmalar çıkardılar (Baykara, 1975: 131).

⁸⁷ Yelizavetpol’un (Gence) batı bölümünde ve Tiflis’e yakın kazalarında bu bölgelerin temsilcileri müstakillik adına Difai partisine müdafa adını vermişlerdir. Difai teşkilatının programını kabul eden Müdafa Partisi, Difai Partisinin şubeleri gibi faaliyete başlamıştır. Müdafa adı ile bağımsız mücadeleye yönelen teşkilat 1909 yılında faaliyetini sonlandırmıştır (X. M. Memmedov, 2005: 137).

⁸⁸ Ali Bey Hüseyinzade, Rus emperyalizmini vahşi bir ata benzetmiş, Ermeni Şovenizmini bu vahşi atın kuyruğuna benzeterek bu tehlikeye dikkat çekmiştir (Çağla, 2002: 57).

Memmedov, 2005: 127). Zamanla örgüt ağı genişleyen Difai'nin en büyük şubesi, Karabağ Birlik Meclisidir. Merkezi Şuşa'da bulunan birliğin programında Müslümanların milli ilerlemelerinin sağlanması, etnik çatışmalara son verilmesi gibi ana başlıklar yer almıştır (Attar, 2008: 188).

Çarlık makamları, Difai Partisi'nin Azerbaycan halkını terörize ettiği düşüncesinde idi. Olaylar karşısında seyirci kalmayan Rusya, 1909 yılından itibaren Ahmet Ağaoğlu'nu takibe yöneldi. Kitapları ve yazıları yasaklanan Ahmet Ağaoğlu, Türkiye'ye gitmek zorunda kaldı. Difai, Ahmet Ağaoğlu'nun Türkiye'ye muhacereti ile faaliyetini sona erdirmiş olsa da teşkilat üyelerinin bir kısmı Müsavat Partisine dahil olacaktır (X. M. Memmedov, 2005: 135). Bu parti ve teşkilatlar, Azerbaycan milli hareketine yön verdi ve milli şuurun siyasallaşmasını sağladı. Bakü'deki Nicat, Neşr-i Maarif, Gence'deki Cemiyet-i Hayriyye, Şuşa'daki Hidayet vb. hayır cemiyetlerinin yardım ettiği parti (Veliyev, 2009:72) etnik çatışmanın perde arkasındaki nedenini ortaya çıkarmıştır.

3.2.1.3. Rusya Müslümanları İttifak Partisi ve Kongreler

1870 Belediye yasası ile kentsel topluluklara özyönetim mekanizması getirilmişti (Swietochowski, 1988: 34). Duma'nın; çevre düzenlemesi, yangından korunma, ticaret, sanayi, sağlık ve eğitimi korumaktan başka hakkı yoktur. Çarlık hükümetinin sömürge politikası, Şehir Duma'larını ciddi şekilde sınırlamıştır (X. M. Memmedov, 2005: 9-10). Çar Hükümeti, 18 Şubat 1905'te Devlet Duma'sının kurulmasına karar vermiş; Devlet Duma'sı kurulmasına ilişkin tasarımı hazırlamak için görevlendirilen İçişleri Bakanı Aleksandr Grigoryeviç Buligin, halk temsilcilerinden teşekkül edilecek olan Duma'nın yetki ve görevlerinin belirlenmesi için Özel Konsey toplantısının yapılmasını kararlaştırmıştır. Ali Merdan Topçubaşı, halk temsilcileri meclisinin kurulmasına verdiği önemi Kaspiy gazetesine taşımış, yazısında Müslümanların ihtiyaçlarının dikkate alınması gerektiğini aktarmıştır. Topçubaşı, bu düşüncesini “Kafkasya'nın hayatı yenilenmelidir” (Hasanlı, 2017: 54) ifadesi ile yansıtmıştır.

18 Şubat 1905'te Çar tarafından bir Devlet Duma'sının⁸⁹ hazırlığı olduğu beyanatından sonra Azerbaycan halkının siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vd. ihtiyaçları

⁸⁹ Rusya meclisinde ilk seçimlerde vekillerden 25, II. Duma seçimlerinde 35 vekilin Müslümanlardan seçilmesi Rusya Müslümanlarının siyasi hayat içinde yer alma çabalarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. II. Duma seçimlerinde Rusları rahatsız eden bir tablonun oluşması neticesinde hükümet bir tedbir

dile getirilmeye başlandı. 5 Mart 1905'te İçişleri Bakanı Buligin'e bir heyet gönderme kararı alan Bakü Şehir Duma'sı, Petersburg'a giderek Halk temsilciliği meselesini gündeme getirecekti. Özel Konsey çalışmaları 12 Mart'ta başladı. Bu sırada 15 Mart 1905'te Hacı Zeynel Abidin Tagiyev'in evinde yapılan toplantıda, halkın ihtiyaçlarının ve Kafkasya'da yapılması gerekli olan reformların dilekçede belirtilmesi karara bağlandı.⁹⁰ Kafkasya şehirlerinden seçilecek heyetten Bakü şehrini temsil edenler; Ferruh Bey Vezirov, Ali Merdan Bey Topçubaşı, Ahmet Bey Ağaoğlu vd. idi. Bu dilekçede; Müslümanların sivil ve askeri idarelerde aranan vasıflara haiz olsalar dahi yüksek mevkilere tayin edilmediği, serbest meslek yönünde orta ve yüksek tahsilleri olan Müslümanların diledikleri mesleği seçemediği, Müslüman öğrencilerin devlet bursundan yararlanmadığı, Rus tüccarlarına tanınan hakların Müslüman tüccarlara tanınmaması, ana dilde öğretim hakkının verilmemesi ve ana dilde gazete, dergi ve kitap çıkarma hakkından mahrum bırakılması gibi Müslümanların sosyal ve iktisadi hayatındaki kısıtlamalar yer almıştır. Müslümanların milli haklarını içeren bu dilekçeler Kazan, Ural, Kırım Türkleri tarafından da Çar idaresine gönderilmiştir (Baykara, 1975: 120-121; Hasanlı, 2017: 54). Bu girişimleri ile dönemin şartlarını kendi lehlerine kullanmak istemişlerdir.

Nisan 1905'te Bakü Şehir Duma'sı temsilciler heyeti içinde yer alan Ali Merdan Topçubaşı⁹¹, Bakü Şehir Duma'sının talebini Buligin'e Müslüman halkın taleplerini ise Bakan'a sundu. Ahmet Ağaoğlu'nun⁹² Bakü olayları ile ilgili olarak gazetelerde yayınlanan yazılarında ve Topçubaşı'nın Kafkasya'ya atanan Genel Vali Kont İllarion Vorontsov-Daşkov ile görüşmesinde; Kafkasya Müslümanlarının durumu, Ermeni-

---

aldı. 3 Haziran 1907'de meclisi dağıttı ve yeni seçim kanununu ilan etti. III. Duma seçimlerinde Müslümanlar 10 vekil alabildiler. Rusya'da baskı rejimi yeniden geldi. Basına kısıtlamalar getirildi. Kültür, eğitim faaliyetleri kontrol altına alındı. Eğitim alanında yapılan değişiklikler ile Ruslaştırma siyasetine yönelen devlet, Rus olmayan halkların okullarında Rusça derslerin zorunlu olmasına dair tasarısını, aldığı tepki üzerine geri çekti (Kanlıdere, 2021: 228-230). I. ve II. Duma'da 39 milletvekili çıkaran Kafkasya Müslümanları III. Duma'ya 10 milletvekili seçebilmişlerdir. Rusya Müslümanlarının IV. Duma'da sadece 7 milletvekilleri olmuştur (Baykara, 1975: 118). Bu yüksek sayıdaki eksiliş, yeni seçim yasasının getirdiği sınırlamalardan kaynaklanmaktadır (Hasanlı, 2017: 66). Rusya Müslümanlarının kongreler düzenlemeleri, matbuat alanındaki ilerleyişleri, ortak Türk dilini kabule ve birlik oluşturmaya yönelik çabaları Rusları endişelendirmiştir. Bu atılımları engellemek için seçim kanunu değiştirilmiştir (Kanlıdere, 2021: 229).

⁹⁰ Azerbaycan Türkleri, harekete geçmelerinin zaruri olduğu düşüncesindedir. Bu kararlar, onların problemlerini içeren ilk siyasi program niteliği taşır (Attar, 2008: 183).

⁹¹ Güney Kafkasya'da siyasi partilerin kurulmasını da Topçubaşı ileri sürmüştür. Bir yazısında yeni kurulan siyasi partilerin ortak faaliyet göstermelerini teklif etmiştir (Veliyev, 2009: 63).

⁹² Ahmet Ağaoğlu, Bakü Şehir Duma'sının bir toplantısında (18 Ocak 1905); Transkafkasya Müslümanlarının haklarını, Hristiyanların haklarıyla eşit olmaması durumuna itiraz etmek için İçişleri Bakanlığı'na yazılı başvuru bulundu. Dilekçede; Müslümanların haklarının kısıtlanmasının şehir yönetiminin faaliyetlerine zarar verdiği ifade edildi. Başvuruyu değerlendiren Duma, oy çokluğu ile dilekçeyi gündeme getirmeye ve Kafkasya'nın diğer tüm yönetimlerini buna katılmaya davete karar verdi (Seyidzade, 2004: 60).

Müslüman çatışmaları ve arzuhalin içeriği hakkında bilgi verilip reformların yapılması zorunluluğu dile getirildi. Bu durum karşısında Genel Vali; ana dilde okul, kadın eğitim müesseseleri, Müslüman din okullarının açılması ve ana dilde basın ve edebiyat yazılarının yayınına izin verilebileceğini ifade etti. Netekim 22 Nisan 1905'te hükümet tarafından Türkçe olarak günlük yayın yapacak olan Hayat gazetesinin yayınına izin verilmesi (Hasanlı, 2017: 55) girişimlerin netice verdiğini göstermektedir

XX. yüzyıl başlarında, milli birlik ve ihtilalci görüşlerin siyasi platformu oluşturulmuştur. Ülkedeki huzursuzluğu önleme düşüncesi Çarlığı, Japonya ile savaşa itmiştir. 5 Eylül 1905 yılında Rusya'nın yenilgisi ile sonuçlanan savaş sonrasında, siyasi ve toplumsal kriz⁹³ derinleşmiştir. Rusya'da gelişen olaylar neticesinde baskılara dayanamayan Çar, 17 Ekim 1905 yılında Rusya'da yaşayan halklara din, söz, toplantı, basın hürriyeti veren fermanını ilan ederek, seçimlerin yapıp meclis oluşturulacağını ve mutlaki yönetimden meşruti yönetime geçileceğini duyurmuştur (Kanlıdere, 2021: 223). 1905 yılında Ekim manifestosunun ilanı, hürriyete ve demokrasiye doğru yönelimlerin sınırını genişletmiştir. Siyasi olayların gelişiminden Azerbaycan milliyetçileri, Bolşevikler ve diğer güçler⁹⁴ faydalanarak harekete geçmişlerdir (X. M. Memmedov, 2005: 83). 8 Nisan 1905'te Abdürreşid İbrahim'in evinde toplanan Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Ferruh Bey Vezirov, Bünyamin Ahmet ve Sadri Maksudi tarafından Rusya Müslümanları için siyasi bir örgütün kurulması gerektiğine karar verilmiştir. Burada, örgütün İttifak-ı Müslümin olarak adlandırılması, imparatorluğun diğer halkları ile eşit

⁹³ Rus toplumundaki krizin nedenlerini, sosyo-politik hayatın her alanında inceleyen Ahmet Ağaoğlu, Rusya'yı devasa dallı-budaklı ama çürümüş bir ağaca benzetmiştir. Rus-Japon Savaşı'nı değerlendirdiğinde çürümenin nedenlerinin hükümet biçimi ve iç politika ile ilgili olduğunu ifade ederek bu durumu, "bu ağacı sağaltmağa qadir olan hâkim yalnız Əlahəzrət və onun fərmanlarıdır" sözleriyle yansıtmıştır (Seyidzade, 2004: 58).

⁹⁴ Mirza Bala Mehmedzade'ye göre; XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da üç sosyo-politik akım vardı; gerici muhafazakârlar, milliyetçi liberaller ve devrimci milliyetçiler. Ona göre bu üç siyasi akım, genellikle Azerbaycan sosyo-politik hareketinin çizgilerini belirlemektedir. Muhafazakârlar, çoğunlukla din adamlarından oluşuyordu. Çarlık, milli demokratik hareketi onların elleriyle engellemeye çalışmış, çeşitli yollarla din adamlarını milliyetçiler üzerine yöneltmiş, aralarında nifak tohumları ekmıştır. Din adamlarının ve Çarlık rejiminin ulusal hareket karşısındaki konumu özünde birbirinden pek farklı değildi. Sosyo-politik süreçlerdeki ulusal eğilimi İslam dünyasının bölünmesinin ana nedenlerinden biri olarak reddettiler. Bununla birlikte, din adamları tarafından herhangi bir biçimde İslam'ın yayılması, Çarlığın yerel desteğini zayıflattı. Başlangıçta Azerbaycan liberalleri, Rus liberalleri ile hareket etmiş ve temel konularda aynı tutumu benimsemiştir. Ancak, Rus liberallerinin siyasi çizgisinde emperyal düşünceleri ile yolları ayrılmaya başlamış, daha sonra Azerbaycan'ın özerkliğini tanımak istememişlerdir. Azerbaycanlı liberaller ise sosyo-politik sürecin değişimi ile tutumlarını değiştirmiş ve Müsavatçılara katılarak onlar ile çalışmaya başladılar. Azerbaycanlı liberallerinin başında Ali Merdan Bey Topçubaşı vardı. M. B. Mehmedzade bu durumu; "hadisələr inkişaf etdikcə, başqa amillərin təsiri altında milli liberallər Rus liberallarından ayrılacaq, milli inqilabçılar qəti və bəllurlaşmış siyasi bir millətçilik şəklini alacaqdır və bu iki zümrə birləşərək, Müsavat fırqəsinin istinad etdiyi əsas qüvvələri təşkil etməyə başlayacaqdır" şeklinde kaydetmiştir (X. M. Memmedov, 2005: 83).

haklar elde etmek için Müslümanların birlik olmaları ve bu durumun tanınmış aydınlarla bildirilmesi kararlaştırılmıştır (Hasanlı, 2017: 56). 15 Mayıs 1905'te toplanan Müslümanların birinci kongresine Azerbaycan⁹⁵ ve Kırım'dan 150 temsilci katılmıştır. Toplantının başkanlığına Azerbaycanlı Ali Merdan Topçubaşı seçilmiştir (Hekimoğlu, 2009: 312).

Milli uyanışa kanuni müsaadeyi almak için bir araya gelen Rusya Müslümanları İttifakı içinde yer alan (Akçura, 2009: 428) İsmail Gaspıralı ile arkadaşları, 1905 yılı ağustos ayında Kafkasya, Kazakistan ve Türkistan'ın önde gelen şahıslarına mektuplar göndererek Rusya Müslümanlarının ilk kongresini gerçekleştirmek istediler. Kongre için izin alınamadığından kongrenin bir gezinti vapuru kiralatarak Oka Nehri üzerinde yapılmasına karar verildi. Kazan, Kırım ve Kafkasya'dan gelen vekillerin ilk kongrelerini düzenlemeleri halkı hareketlendirdi. Toplantının başkanlığını İsmail Gaspıralı ve Kafkasyalı Ali Merdan Topçubaşı yürüttü. Topçubaşı konuşmasında “Biz Türk balaları, aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz bir” dedikten sonra ata topraklarında izin alamayacak durumda olduklarını, su üzerinde izin verilmez ise göklere çıkar yıldızlar üzerinde yer bulur yine bu bayramı icra edeceklerini (Kanlıdere, 2021: 221-222) ifade ederek mücadelesini dile getirmiştir.

13-23 Ocak 1906'da yapılan ikinci kongrenin en önemli konusu hangi parti ile ittifak kurulacağı durumuydu. Mevcut parti programları incelendiğinde Meşrutiyetçi Demokrat (Kadet) Partisinin ideolojik çizgi ve program yönünden Müslümanlar için uygun olduğuna karar verildi. Yusuf Akçura, parti kongresinde bazı maddelerin Müslümanların ihtiyaçlarına uygun duruma getirilmesini teklif etmiştir. Taleplerin çoğu kabul edilmesine rağmen “Rus diliyle eğitim hiç olmasın” talebi uygun görülmemiştir. Rusya Müslümanlarının ilk iki kongresi izinsiz yapıldığından toplantıya çekinceyle yaklaşılmıştır. III. Kongre Abdürreşid İbrahim'in girişimi ile resmi izin alınarak 16-21 Ağustos 1906'da geniş bir katılım ile yapılmıştır. Bu kongre ile birlik fikri öne çıkarak bütün Müslümanların tek vücut olduğu, mezhebi farklılıkların ortak bir dini liderlik oluşturulmasına engel olmayacağı ilkesi kabul edilmiştir. Ayrıca devlet bütün dinlere eşit muamele edeceğini ilan etmiş fakat uygulamada Müslümanlara karşı olan sınırlamalara devam etmiştir. Kongrede; bu duruma karşı mücadele edilmesi ve dine saldırılara karşı basın yolu ile cevap verilmesi kararlaştırılmıştır (Kanlıdere, 2021: 224-227).

⁹⁵ I. Kurultayda Azerbaycan'ı Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Şemsi Esedullayev, Haşim Bey Vezirov, Sefer Tağızade ve diğerleri temsil ettiler (Veliyev, 2009: 64).

Rusya Müslümanları İttifakı'nın üçüncü kurultayında ittifakın siyasi partiye dönüşüm kararı alınarak başkanlığına Ali Merdan Topçubaşı getirildi (Veliyev, 2006: 19). Bu blokta Tatarlar tarafını İsmail Gaspıralı, Azerbaycan tarafını Topçubaşı temsil etmiştir. Onların 1905 yılından sonraki yazışmalarında, Türk birliği fikri ve Rusyadaki Türk-Müslüman halklarının siyasi örgütlenme gayesi öne çıkmıştır (Quliyev, 2014: 22). Kongrede, Rusya'daki Türk toplulukları arasında ortak bir yazı dili oluşturmak için önemli bir adım atılmıştır. Sıbyan mekteplerinde ilk üç yıl yerel şivede ders aldıktan sonra 4. sınıfta ortak Türk dilinde eğitim alınacaktı. İlkokullarda Rus dili zorunlu olmayacak, Rüştiyelerde bu ders yabancı dil olarak verilecekti. Müslüman okullarında tek bir programın uygulanarak eğitim sisteminde birliğin sağlanması amaçlanmaktaydı. Rus orta mekteplerinde okuyan öğrencilerin milli ve dini kimliklerini korumalarının sağlanması için yurtlar açılacaktı. İşte birlik cihetinde önemli bir adım olan kongrelerin dördüncüsü 15 Haziran 1914'te Petersburg'da yapılmış, izinli düzenlenmesine rağmen faaliyet alanı sınırlandırıldığı için kongreye basın katılmamıştır. Bu kongrede; Rusya Müslümanlarının mahalle teşkilatı ve dini idaresini ıslah, dini mektep ve medreseler gibi meseleler tartışılmıştır (Kanlıdere, 2021: 228, 230).

Rusya Müslümanlarının düzenledikleri kongrelerde, kültürel ve toplumsal birçok konuda müzakereler yapılarak kararlar alınmıştır. Rusya Müslümanları adı altında yürütülen çalışmalar Türk topluluklarının milli hareketine dönüşmüştür. Bolşevik devrimine kadar süregelen çalışmalar sonucunda Rusya Müslümanları arasında milli birlik düşüncesine dayalı milli bilinç oluşmuştur. Çarlık yönetimi, etnik farklılıkları öne çıkartarak Türk ve Müslüman halkların birleşmesini önleme siyaseti gütmüştür (Kanlıdere, 2021: 235). Çarlık, mezhep kavgalarını derinleştirerek müslümanları bölmek için uğraşmıştır. Bu durumu Topçubaşı, kurultayda yaptığı konuşmada “Her bir Müslüman kendi halkının mutluluğunu arzulamaktadır, yani bugünden itibaren mezhep farkları yoktur ve olmayacak, artık ne Sünni var ne Şii ve Hanefilik ne diğerleri; dolayısıyla bu mezhep farkları, Rusya Müslümanlarının dini işlerinin yönetilmesi için engel sayılamaz.” sözleri ile (Hasanlı, 2017: 64) ifade etmiştir. 1905 ihtilaline kadar hatta sonraki yıllarda da geçerli olan, Rusya Türklerinin düşünce sistemini oluşturan Panislamizmin etkisi, 1905'te Rusya Türklerinin siyasi taleplerini tespit etmek ve haklarını müdafa etmek amacı ile kurdukları Rusya Müslümanları İttifakının adında da görülmektedir (Akçura, 2009: 532). Bu oluşum, ileri sürdüğü fikirler ile Rusya Müslümanlarını siyasi arenada temsil etmiş, birlik vurgusu yapmıştır.

1905-1907 yılları milli kurtuluş mücadelesinde milli burjuvanın rolü olmuştur. Bu isimler; muhtelif cemiyetler birlikler, basın organları vasıtası ile Azerbaycan'ın sosyal-siyasi hayatına katılmışlardır. Bu durumun tespiti için Rusya İmparatorluğunun I.-II.-III. ve IV. Devlet Duma'larına katılan Ali Merdan Topçubaşı, İsmayıl Han Ziyadhanov, Elekber Bey Xasmemmedov, Mehmet Caferov, M. Aliyev, Feteli Han Hoyski, Mehemmedağa Şahtahtlı ve diğerlerinin faaliyetlerine bakmak yeterlidir (İ. Memmedov, 2005: 328). Siyasi oluşumlar, Müslüman halklarının ulusal hakları için Çarizme karşı milli mücadeleyi yürütmüşlerdir. Siyasi alanda senkronize olan partilerin oluşumu Hasan Melik Zerdabi'nin milli birlik idealinin tezahürü olarak değerlendirilebilir (X. M. Memmedov, 2005: 154). Azerbaycanlı aydınların teşekkülünde önemli rol oynadığı siyasi oluşumların programları ve mücadelelerine bakıldığında; onların sadece Azerbaycan için değil Rusya İmparatorluğunda yaşayan Türk halklarının milli hakları için de çabaladıkları görülmektedir.

SONUÇ

Azerbaycan'da toplumun düşünce dünyasının oluşmasına etki eden faktörlerin başında dönemin sosyal ve siyasi ortamı gelmektedir. XIX. yüzyıl başlarında Çarlık Rusya'nın Azerbaycan'ı siyasi hakimiyetine alması ile Azerbaycan'ın siyasi varlığının tasfiye edildiği bu ortam, sosyo-kültürel ve politik değişimleri de beraberinde getirmiştir. Rus ve Avrupa üniversitelerinde eğitim alan Azerbaycan aydınlarının çalışmaları toplumun siyasi ve kültürel hayatının canlanmasını sağlamıştır. Çarlık idaresinin askeri ve sivil hizmetlerinde çalışan, Rus kültür ortamında bulunan zümre kendi toplumlarını Rus toplumları ile kıyaslama imkanı bulmuştur. Bunun yanında sömürü siyaseti toplumda milli kimlik olgusunun öne çıkmasını sağlamıştır. Tiyatro ve basın ile başlayan edebi ve fikri uyanışın temeli bu dönemde atılmış, bu durumlar toplumsal değişimi zorunlu kılmıştır.

İsmail Bey Gaspiralı'nın idealize ettiği Cedit anlayışının Kafkasya'daki uygulayıcılarının entelektüel uğraşları, bir medeniyet havzası olan Azerbaycan'ın sosyo-kültürel hayatını ortaya koymuştur. Cedit hareketi öncülüğünde gerçekleşen eğitim ve toplumsal alanda meydana gelen süreç, milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Eğitim ve basın alanında meydana gelen gelişmeler bu fikirlerin yayılmasını sağlamıştır. Azerbaycan'da Ceditçiliğin ilk devrinin basın ile başladığı söylenebilir. Hasan Bey Melikzade Zerdabi, 1875 yılında Türkçe olarak çıkarttığı İkinci gazetesi ile Rusya Müslümanları içinde milli basının öncülüğünü yaparak milli bilincin uyanmasını sağlamıştır. 1870'li yıllardan itibaren milli formlarda meydana gelen gelişmeler istiklal mücadelesine yön vermiştir.

Azerbaycan toplumunda ekonomik, toplumsal, kültürel politik değişimlerin yaşandığı süreçte; gelenekçi anlayışın sorgulandığı, modernist eğilimler etkili olmuştur. Edebi çalışmalar ve tiyatro sosyo-kültürel dönüşümün lokomotif gücü olmuştur. Özellikle tiyatro'nun İslam toplumlarında kabülü zor olan bir sanat dalı olması dikkate alındığında tiyatrodaki meydana gelen gelişmelerin Azerbaycan'da değişimin dönüm noktası olduğu söylenebilir. Aydın zümrenin çalışmaları sosyal ve kültürel bir muhit oluşturmuştur. Azerbaycan'da milli kimlik olgusu üzerinde; bu sosyal ve kültürel muhitin etkisi kadar dil ve kültür de toplumun milli hafızasını besleyerek dönüşüm dalgası yaratmıştır. Aydınlanma sürecinde meydana gelen toplumsal ve kültürel değişimler, siyasi hareketin yönünü çizmiştir.

XIX. yüzyılda Azerbaycan’da meydana gelen aydınlanma hareketlerinin Ceditçiliğe temel oluşturması, yeni ilişkiler ağı kurma ve milli kimliğin gelişimi neticesinde Azerbaycan Ceditçilerinin haklarını siyasi alanda arama mücadelesi başlamıştır. Millet olma sürecinde 1900-1905 yılı aralığı önemli bir devredir. 1905 devrimi ile kitlesel hareketler başlamıştır. Devrimden önce siyasi hareketler gizli iken devrimden sonraki dönemde Rusya Müslümanları kongreler düzenleyerek toplumsal ve siyasal sorunlarını ortaya koymuşlardır. Rusya Müslümanlarının siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda senkronize olarak birlik içinde olma çabaları kongrelerin en önemli yönüdür. Rusya Müslümanlarının siyasi hareketinin zirvesi olan kongreler, güçlü bir blok yaratmıştır. Bu süreçte yer alan Ceditçi anlayışın öncüleri, ömürlerini halkın istikbaline, milli medeniyetin inkişafına sarfetmişlerdir. Eğitimin ana dilde yapılması fikrinin güçlenmesi, yeni usul okulların açılması, milli burjuvazinin eğitim faaliyetlerinde desteğini alma, toplumsal dayanışmayı sağlayan hayır cemiyetlerinin kurulması, halkın eğitime ilgi göstermesi, Rusya Müslümanları İttifakı ve Muallimler Kurultayında alınan kararlar Ceditçi anlayışın mücadelesini yansıtmaktadır.

Aydınlar üzerinde yönlendirici etki yaratan entelektüel miras, aydınların düşünce dünyalarının şekillenmesine katkı sunmuştur. Aydın zümre, yenileşme hareketleri ile ulusal bir ağ örmeyi başararak, kendilerinden sonrasına projeksiyon tutmuştur. Cedit hareketi, bir milletin talihini değiştirecek olan sinerjiyi yaratmıştır. Azerbaycanlı Ceditçiler; toplumun sorunlarını ele almışlar, halkın devlet organlarında temsil haklarının genişletilmesini gündeme taşımışlardır. İlke olarak ilerlemenin benimsendiği gözönünde bulundurulursa Türkleşmek, Muasırlaşmak, İslamlaşmak üçlemesi ile modernleşmeye bir sınır çizilmiştir. İsmail Gaspıralı’nın idealize ettiği Dilde, Fikirde, İşte Birlik ya da Hüseyinzade’nin üçlemesi Türk düşünce dünyasını yansıtmakla birlikte modernitenin getireceği sorunları giderme amacına yöneliktir. Bu düsturlar Cedit anlayışını, yenileşme-modernleşme kavramlarından ayıran misyonu ortaya koymaktadır. Ceditçilik, yenileşme hareketlerinin gelişiminde kavramsal dönüşüm, değişim, ilerleme olarak değerlendirilebilir. Modernleşmeyi içinde barındıran milli hareketin adı olan Ceditçilik, günümüzde yürütülen kültürel diplomasinin ve hedeflenen birlik düşüncesinin tarihi referansı olarak alınmalıdır.

Azerbaycan Türklerinin medeni terakkisinde modernleşme hareketlerinden milli sürece doğru yönelimi üzerinde durulmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen

edebi yenileşme hareketleri, milli sürecin entelektüel hazırlığı mahiyetindedir. Azerbaycan'da yenileşme ve Ceditçilik süreci birlikte değerlendirildiğinde bu çabalar sayesinde ümmet, millet, devlet kavramsal süreci yaşanarak bağımsızlığa giden yol açılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, S. (2011). *Babamın Arkadaşları*. İstanbul: İletişim.
- Ahmedov, S. (2006). *Azerbaycan Tarihinden Yüz Şahsiyet*. Bakü: Ayna.
- Akçura, Y. (2009). *Türk Yılı 1928*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Akçura, Y. (1978). *Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Türk Kültür Yayını.
- Akyol, T. (1993). Ceditcilik, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 7, 211-213). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Akkaya S. ve İbrahimli, H. (2018). Dilde, Fikirde ve Eylemde Birlik: Hasan Zerdabi, İsmail Gaspıralı ve Alimerdan Topçubaşov, *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9). 369-389.
- Akpınar, Y. (2012). Mirza Şefi Vazeh. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 42, 579). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Akpınar, Y. (2009). Seyyid Azim Şirvani. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 37, 50-51). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Akpınar, Y. (2017). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserler III*. İstanbul: Ötüken.
- Akpınar, Y. (2019). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: Fikri Eserler II*. İstanbul: Ötüken.
- Algar, Hamid. (1989) Mirza Feth Ali Ahundzade. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 2, s. 186-190). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aliyeva, A. (1998). *Azerbaycan Edebiyatında Türkçülüğün Teşekkülü*, Ed. Hacı, S. Azerbaycanın Türkçülük ve Azerbaycancılık Roblemleri. Bakü: Ay-Ulduz.
- Altstadt, A. (1992). *The Azerbaijani Turks Power and Identity Under Russian Rule*. California: Hoover Institution Press.
- Ana Britannica. (2004). “Ceditcilik”. (C 5. s. 451). İstanbul: Ana Yayınevi.
- Andican, A. A. (2003). *Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Ötüken.
- Aslan, H. (1983). Azerbaycan'da Dil Islahatının İlk Öncüleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 22.
- Attar, A. (2008). Milli Kimliğin Siyasallaşan Yüzü: Difai. *Belleten*, (72) 263. 175-192.

<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/977631>

- Avşar, A. (2018, Mayıs 5). Türkiyə-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin inkişafında ziyalıların rolü. *525-ci qəzet*. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2018_2386.htm Erişim Tarihi: 09.07.2021.
- Aydingün, İ. ve Balım, Ç. (2012). *Bağımsızlıklarının Yirminci yılında Azərbaycan, Gürcistan, Ukrayna*. Ankara: AKM.
- Bağirova, İ. (2015). XIX. Asrın Sonu- XX. Asrın Başlarında Ananevi (Müslüman) Cəmiyyətinin Modernləşməsində Azərbaycan'ın Milli Aydın Elitinin Rolü. *Yeni Türkiyə*. (76). 227-235.
- Baykara, H. (1966). *Azərbaycan'da Yeniləşmə Hərəketləri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Baykara, H. (1975). *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik.
- Baykara, H. (1964). Azərbaycan Rönesansını Yapanlardan Abbas Kulu Ağa Bakıhanlı, *Türk Kültürü Dergisi*. 3(26).
- Beşirli, E. (2012). *Hamımın Sevimlisi*. Bakü: Teknur.
- Caferoğlu, A. (1940). *Azərbaycan*. Ankara: Cumhuriyet.
- Cavadova, E. (2016). *Elmi-Köməkçi Bibliografik Gösterici*. Bakü: Elm ve Tahsil.
- Çağla, C. (2002). *Azərbaycan'da Milliyetçilik ve Politika*. İstanbul: Bağlam.
- Çemenli, M. (2013). *Hasan Bey Zerdabi Hatıralarda (Biyografik Kaynaklar)*. Tertip eden: Tahir Aydınoglu. Bakü: Aspoligraf.
- Çınar, M. A. (2018). *Nesip Yusufbeyli'den Şefika Gaspıralı'ya Mektuplar*. İstanbul: Ötüken.
- Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*. Ankara: TTK.
- Elekberli, F. (2021). *Azərbaycan'da Türk Felsefi ve İctimai Fikir Tarihi XIX-XX. Yüzyıllar, Türkiye Türkçesine aktaran, A. Demir*. Ankara: Astana.
- Elekberli, F. (2018). XX. Yüzyılın Başlarında Türk Dünyasında Türkçülükle İlgili İki Farklı “Üçlü” Düstur”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi Türk Dünyası Tarihi*. Haz. S. Nurdan ve M. Özler. (323-342). TTK.

- Erdoğan, F. (1998). *Türk Elllerinde Hatıralarım*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erol, A. (2006). “Türk Kültür ve Fikir Hayatında İkinci”, *Bilgi-Güz*, (39), 53-72.
- Esgirli, E. (2012). Azerbaycan Elmi-Pedagoji Fikri ve Usul-i Cedid Mektepleri. *Türkiz*, Yıl 3, (17), 151-16.
- Hasanlı, C. (2017). “Ali Merdan Topçubaşı”. *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*. N. Nesibli (Ed.) Türkiye Türkçesine Aktaran O. Uravelli; S. Alkın. Ankara: Berikan.
- Hekimoğlu. V. S. F., (2009) İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği İdeali, *History Studies*1(1).
- Hesen Hesenov. (2008) *Hesen Bey Zerdabi ve Ferhad Agazade Azerbaycan Metbuatının Elli İlliyi İkinci Halk Gezeti'nin Neşri*, (Arap Alfabetinden çev.: E. Kasımova). Bakü: Garisma.
- Hüseynov, H. (2007) *Azerbaycan'da XIX. Asr İctimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*. Rusçadan Çev. A. Hacıyeva ve Ş. Memmedova. Bakü: Şarq-Qarb.
- Hıdıraliyev, D. (1997). “Türkistan’da Cedit Hareketinin Fikri Kaynakları ve Abay”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2(2) İzmir: 79-89.
- <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1528>
- Gökalp, Z. (1977). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Kadro Yayınları.
- Gündoğdu, A. (2007). *Ümmetten Millete*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Gündoğdu, A. (2014). Türk Dil Birliğinin Sonbaharı, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Ankara. 54(2). 1-18.
- İsmailov, M. (2014). *Azerbaycan Tarihi*. (V. Kurban Çev). IQ Kültür Sanat.
- İsmayilov, İ. (2007). *Azerbaycan Nefti XX. Asrda (Harbi ve Siyasi Bakış)*. Bakü.
- Kanlıdere A. (2004). Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 149-181.
- Kanlıdere, A. (2021). *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri Dini Islahçılık ve Ceditçilik*. İstanbul: Ötüken.
- Kanlıdere, A. (2005). Mirza Kazım Bey. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. C 30. S. 162-164. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Karayev, Y. (2001). İsmail Bey Gutkaşınlı. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (C 23, 85-86). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kengerli, A. (2008). *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Kutluer, Oder. (2021) <https://www.youtube.com/watch?v=WG9hc5rybF4> Erişim Tarihi: 07.12.2021.
- Kırımlı, H. (2004). “İsmail Bey Gaspıralı ve Azerbaycan”. *İsmail Bey Gaspıralı için*. Ed: H. Kırımlı. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Kocaoğlu, T. (2011, Haziran 01) *İsmail Bey Gaspıralı'nın Tercüman Mirası*. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1528>
- Köçerli, F. (2005). *Azerbaycan Edebiyatı*. II. cilt. Bakü: Avrasiya Press.
- Maraş, İ. (2002). *Türk Dünyasında Dini Yenileşme*. İstanbul: Ötüken.
- Mehmetzade, M. B. (1991). *Milli Azerbaycan Harekatı*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği.
- Mehmetzade, M. B. (1942) *Türk Yurdu Dergisi*. 26(2).
- Mehmetzade, M. B. (1942) *Türk Yurdu Dergisi*, 26(3).
- Memmedov, C. (2007). *Azerbaycan Publisistikası Antologiyası*. Bakü: Şarq-Qarb.
- Memmedov X. M., (2005). *Azərbaycan Xalqının Milli İstiqlal Mübarizəsi (XIX yüzilliyin sonları-XX yüzilliyin əvvəlləri)*. Bakı: Elm.
- Memmedov, İ. (2005). *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Adiloğlu Neşriyat.
- Memmed, H. (2004). “İsmail Bey Gaspıralı ve Birlik Kavramı Üzerine”. (Çev: Rozaliya Garipova). Ed: H. Kırımlı. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Merdanov, M. (2011) *Azerbaycan Tahsil Tarihi I. Cild*. Bakü: Tahsil.
- Mirahmedov, A. (2005). *Ekinci (1875-1877) Tam Metni*. (Tertip Eden ve Arap alfabesinden çev: T. Hasanzade). Bakü: Avrasiya.
- Muradov, Z. (2018, Aprel 28). Birinci Respublikanın Rəsmi Siması Əlimərdan Bəy Topçubaşov- Cümhuriyyətimizin Beynəlxalq Təsdiqinin Mübarizi, Azərbaycan Siyasi Mədəniyyətinin Yaradıcısı Əlimərdan Bəyin Portretinə Ştrixlər, 525-ci qəzet. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2018_2213.htm Erişim Tarihi: 09/07/2021.

- Nagiyeva- Muhtarova. D. (2011). *Ağa Musa Nagiyev'in Hayriyecilik ve İctimai Faaliyeti*. Bakü: Elm.
- Nazımoğlu, M. (2005). *Hanife Hanım Melikova- Abayeva'nın Hatıraları. Hasan Bey Zerdabi ve Ekinci*. (Tertip Eden ve Rus Dilinden çev: T. Aydınoglu). Bakü: Adiloglu.
- Nesibli, N. (2017) *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*. Türkiye Türkçesine Aktaran O. Uravelli; S. Alkın. Ankara: Berikan.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri*. İstanbul: Ötüken.
- Özcan, U. (2002). *Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği*. İstanbul: Akademi.
- Özkaya, Y. (2012). Tercüman ve Azerbaycan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme. Erişim Tarihi:20.06.2022. İslam'la Yenilenme ve Birlikİsmail Bey Gaspıralı Sempozyumu. <https://docplayer.biz.tr/26341609-Tercuman-ve-azerbaycan-iliskileri-uzerine-bir-degerlendirme.html>
- Quliyeva, V. (2001). *Böyük Ekinci*. Bakü: Ozan.
- Quliyev, V. (2018, Mart 17). Azərbaycan siyasi mühacirətinin ilk böyük itkisi. 525-ci qəzet.ErişimTarihi:09.07.2021. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2018_1670.htm
- Quliyev, V. (2014, Mayıs 8). Əməl dostları: İ. Qasprinski və Ə. Topçubaşov. *Kaspi*. <http://aghsu.cls.az/front/files/libraries/2374/books/637196629.pdf> Erişim Tarihi: 28.05. 2022.
- Rasonyı, L. (1993). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Rehimli İ. (2005). *Azerbaycan Tiyatro Tarihi*. Bakü: Çaşıoğlu.
- Sakal, F. (1999). *Ağaoğlu Ahmet Bey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil.
- Saydam, A. (2014). Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali. Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty, 5 (1), 243-261.
- Seyidzade, D. (2004). *Azerbaycan XX. asrın Evvellerinde: Müstaqilliyə Aparan Yollar*. Bakü: Oka.

- Sümer, K. K. (2012). Ağır Yükü Uzun Yol: Kırım’da Ceditçilikten Milli Harekete, *Türkiz, Yıl 3* (17), 231-254.
- Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul: Ötüken.
- Süleymanova, S. (1998). “XIX. Asrın Sonu XX. asrın başlarında Azerbaycan’da Türkçülük ictimai- siyasi cereyanı”. Azerbaycanın Türkçülük ve Azerbaycancılık Roblemleri. (Ed.) S. Hacı. Bakü: Ay-Ulduz.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe 1905-1920*. (Çev. N. Mert). İstanbul: Bağlam.
- Swietochowski, T. (2003). 1920 Öncesinde Rus Azerbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası. *Tarih Araştırmaları Dergisi, C XXII* (34). Ankara. (175-182).
- Şirvani, S. E. (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Üç Cildde. Cilt 2, Bakı.
- Tahirli, A. (2011). *Bütün Türklerin Tercümanı*. Bakü: Ozan.
- Turan, A. (2017). Türklerde Milli Birlik İdeali Düünden Bugüne. Milli Birlik ve Beraberlik Sempozyumu. Ankara.
- Türkyılmaz, S. (2018). *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış*. İstanbul: Ketebe.
- Ülken, H. Z. (2017). “Ali Bey Hüseyinzade Turan”. *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*. N. Nesibli (Ed.) Türkiye Türkçesine Aktaran O. Uravelli; S. Alkın. Ankara: Berikan.
- Valiyev, O. (2020). *Azerbaycan’da Milliyetçilik- Ulusun ve Ulus devletin Oluşumu*. Ankara: Türkiye Notları.
- Valiyeva, S. (2019, Temmuz 10). Ali Merdan Topçubaşı ve Azerbaycancılık Mefkuresi. 525-ci qəzet. <https://525.az/news/87023-525in-25-i-sona-veliyeva-yazir> Erişim Tarihi: 28.05.2022.
- Veliyev, A. (2006). *Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Veliyev, T. T. (2009). *XX. Asr Azerbaycan Tarihi II*. (Ed.) T. T. Veliyev. Bakü: Tahsil.
- Yagublu, N. (2015). *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği.

- Yakublu, N. (2013). Azerbaycan'ın Gayri-Hükümet Teşkilatları. Bakü: Milli Jurnalistika Kongresi İctimai Birliğı.
- Yazıcı, T. (1991). Bakıhanlı. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. C 4. S. 543-544. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yeşilot, O. (1999). *Hacı Zeynel Abidin Tagiyev'in Hayatı ve Faaliyetleri* (Tez No. 89790). [Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Yeşilot, O. (2003). *Hasan Melik Zerdabi'nin Hayatı ve Faaliyetleri* (Tez No. 140771) [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Yeşilot, O. (2009). Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*. 4(7), 97-121.
- Yusifov, M. (2014). *Mirza Şefi Vazeh*. Bakü: Elm ve Tahsil.
- Yuzeyev, A. (2004). "Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü". *İsmail Bey Gaspıralı için*. Ed: H. Kırımlı. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneğı.
- Zahidullin, İ. K. (2004). "İsmail Gaspıralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti". Çev. Rozaliya Garipova. *İsmail Bey Gaspıralı için*. Ed: H. Kırımlı. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneğı.
- Zekiyev, İ. (2008). İlk Azerbaycan- Türk Gazetesi Ekincide Kitap ve Kütüphane Meseleleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8(2), 127-133.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Elif KAPLAN

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi: İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi: Amasya Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

BİLİMSEL FAALİYETLERİ

Kaplan, E. (2022). Azerbaycan'da Ceditçilik ve Yenileşme Hareketleri. *YÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Öğrenci Sempozyumu*.

İLETİŞİM

E-posta Adresi: